

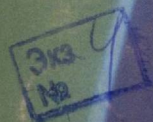
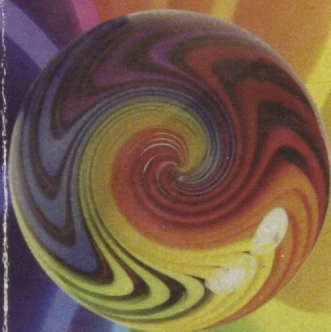
2006

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 1 / 2015

Зулфия

100

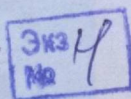
*Бу назм боғига киролмас хазон,
Бизни маҳв этолмас завол лашкари.
Мен кетсам мунгаймас умрим ҳеч қачон,
Бу боғлар... бир боғлар бўлади ҳали!..*

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

2015-yil – KEKSALARNI E'ZOZLASH YILI

► Ҳар қандай жамиятнинг ёши улуг одамларга бўлган эътибори ва ғамхўрлиги унинг маданий даражасини белгилайди.

► Бир ўйлаб кўрайлик, “Қариси бор уйнинг париси бор”, “Қариялар – хонадонларимизнинг файзи ва фариштаси” деган мақол ва ҳикматли сўзларимизда қандай чуқур маъно бор.

► Барчамизни оқ ювиб, оқ тараган, она юртимизнинг оғир юкини, унинг қувонч ва ташвишини умр бўйи елкасида кўтариб келган мўътабар боболаримиз ва момоларимизни, ота-оналаримизни рози қилиш, уларнинг дуосини олиш – дунёдаги энг улуг, энг савобли иш десам, ўйлайманки, барчангизнинг фикрингизни ифода этган бўламан.

► Бу дунёда ҳеч бир нарса изсиз кетмайди. Яхшилик қилган одамга албатта яхшилик қайтади. Ўзига қайтмаса, болалари, набираларига қайтади. Муқаддас китобларимизда айтилганидек, яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир.

Президент Ислом КАРИМОВнинг
Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг
22 йиллигига бағишланган тантанали
маросимдаги маърузасидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят

Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ
(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ
(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Гулнора ФАТТОҲОВА
(мусаххих)

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Дилором АЛИМОВА

Хуршид ДАВРОН

Шухрат РИЗО

Хайридин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБӨЙ

Қахрамон ҚУРОНБӨЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матиларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Маъилимиз: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68

233-79-40

239-46-16

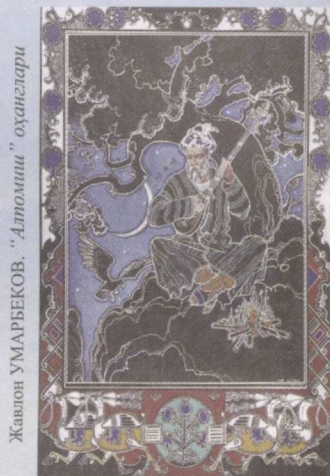
Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2015 йил 9 февраль куни босмахонага топширилди. Қўғоз бичими 70х100 / 16, 8 босма тоб. 3715-буйюртма. Нашр адади 4619 нусха.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Ўчмас сира дониш чироғи. Фольклоршунос олим
Шомирза ТУРДИМОВ билан суҳбат.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Саидхон САИДОЛИМОВ. Букилмас таянч.....15

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Фахриддин МУСАЕВ. “Эл нетиб топқай мениким...”19

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Дамин ЖУМАҚУЛ. Глобаллашув ва миллий манфаатлар...24

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Улуғбек САИДОВ. Алдамчи дунё ва кўзгу ҳақиқати.....31

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Муҳиддин РАҲИМ. Ҳаёт бор – ўлим йўқ!.....40

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

АФЛОТУН. Сукрот аполлогияси.....52

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Иброҳим ҒАФУРОВ. Талқин санъати.....62

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Абдулла ШЕР. Оқ булутдан томчилар.....68

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Бобур МУҲАМЕДОВ. Тахайюл ўйини.....76

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Михли САҒАРОВ. Муаррихлар сарвари.....78

МОЗИЙГА ҚАЙТИБ

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ. Аврангзеб:
камол ва завол.....88

Ўлғубек САИДОВ

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Франц ҚАҒКА. Соя – қуёш борлигига
ишорадир.....96

Жан-Батист РЕНЬО. "Сукротнинг ўлими"

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Мирзо КЕНЖАБЕК. Китоб олами –
шахслар олами.....100

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Хусан МУҲАММАДИЕВ. Виртуал олам
ва инсон маънавияти.....110

Ойбек АБДУМЎМИНОВ. Этни тирноқдан
ажратиб бўлмас.....111

Мадина КАРИМОВА. Аёл мавқеи:
кеча ва бугун.....114

Нилуфар НИЁЗОВА. Умрзоқлик сири.....117

Элеонора ҒАНИЕВА. Кичик экрандаги
катта кино.....118

Сакина МУҲАММАДЖОНОВА. Рекламада
давр ва муҳит акси.....120

Юлдуз ҒАЙБУЛЛАЕВА. Кўҳна ва
боқий ҳунар.....122

Авазбек МИРЗАЕВ. Ҳақиқатдан сўзлагувчи
битиклар.....124

Шоҳида ХЎЖАЕВА. Мирзо Бадиъ
Девон қисмати.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....127

O'CHMAS SIRA DONISH CHIROG'I

**Фольклоршунос олим
Шомирза ТУРДИМОВ
билан суҳбат**

– Сиз, ўзбек халқининг уч улуғ бахши-шоиридан бири
– Эргаш Жуманбулбул ўғлининг набирасисиз. Дўмби-
расига булбул қўнган ана шу зот қони томирингизда
оқаётгани боисдир, фольклорни тадқиқ этиш усулингиз
бошқалардан айричароқ – сизда наинки зийрак ақл, ҳассос қалб билан
ҳам ёндашиш бор. Халқимизнинг оғзаки ижодига қўп йиллардан буён
ошно инсон ва олим сифатида айтинг-чи, фольклорга яқинлик кишига
нима беради?

– Одамзод ниманики ўзига яқин олса, шунга тақдирдошлик ҳиссини
туяди. Киши танишлари, дўсту яқини, қавму қариндоши, аҳли оиласи-
нинг қувончу қайғусига шерик яшайди. Баъзан бегоналарнинг ташви-
ши уни қизиқтирмайди. Гўё бунинг унга дахли йўқдек, ўзидан ортмай-
ди. Мавжуд ҳолатдан бир айбу нуқсон қидирмоқчи эмасман. Фақат, асл
моҳиятда – Яратганнинг ўлчамларида буларнинг бари бир маҳражга
келишини англаб етганлар кам учрашини қайд этмоқчиман, холос.
Агар Ул Зот бизнинг “компьютер”имизга ота-она, оила, фарзанд, қав-
му қариндош, ёру дўст... деган ришталар билан боғлиқ ўзига хос “дас-
турлар”ни жойламаганида нима бўларди, бир ўйлаб қарайлик. Одам-

зоднинг ўзидан ортиб бировга қайишиши нечоғли улкан муаммога айланарди. Бу гап-сўзлардан муддао нима? Инсон қачон “табиий боғлиқлик ришталари”-дан юксалиб, барчага баробар “боғлиқлик риштаси”-ни ярата олса, у чинакам комил инсонга айланади. Ана шунда унинг кўнгли бошқа мавжудотлар тўда-лашиб, ягона мақсад сари интилганида эришиши мумкин бўлган Улкан билимга чамбарчас боғланади.

Улкан билим нима?

Улкан билим – бутун олам, борлиқнинг азал-абад тақдири дастурлашган, уни доимий юритгувчининг илмлар мажмуаси... Барча тирик мавжудотга ушбу билимнинг бирламчи босқичи берилган. Бу босқич негизда табиий инстинкт туради. Фақат олий мавжудот – инсонгина навбатдаги босқичларга ўта олади. Олимлар жониворлар – ҳашаротлар, қушлар, балиқларнинг мавсумий ва номавсумий кўчишлари асносида йўлидан адашмай, кўзлаган манзилини тўғри топиб боришини тўда бўлиб ҳаракат қилиш чоғида шаклланадиган Улкан билим билан боғлашади. Тўдадан ажралганлар адашишга маҳкум экан. Фольклор ва халқ санъатининг барча турлари асосини, негизини тутиб турувчи анъаналар, бадий қолиплар ҳам Улкан билим мевасидир.

Инсондаги бирламчи дастур ҳам ушбу билим билан боғлиқ. Та-ниш-билиш, дўсту ёр, қавму қариндош, аҳли оиласининг қувончу қай-ғусига тақдирдошлик ҳиссини бизга Улкан билим сабоғи англатиб ту-ради. Инсон Улкан билимнинг галдаги босқичларига чиқиши учун кўк-дан илоҳий каломлар юборилган. Аммо инсон табиатида азалдан ада-шишга мойиллик бор. У англатилганларни ўзича бичиб талқин этади, нафсининг хоҳиш-истагига мослаштиришга уринади. Ўз “ҳақиқат”ини жорий этишга интилади. Шу сабабли Қуръонгача бир юз йигирма тўрт минг ялавочга навбатма-навбат келган илоҳий каломлар таҳрир қи-линди. Фақат Қуръони карим Яратгanning ўзгармас сўнгги Сўзи бўлиб қолди.

Мифлар Улкан билимга туташ ана шу муқаддас битиклардаги йўл-йўриқ, сабоқ ва билимнинг оқавасидир. Қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, мифларнинг маъзида Улкан билимнинг моҳияти мужас-сам. Шу сабабли биз мифларни илоҳий каломларга боғлаб англаймиз. Мифлар динлар издан чиққан жойда бошланган. Улар инсоннинг таби-ат олдидаги қўрқуви ва ожизлиги маҳсули эмас.

Дин ва миф инсон наслининг ибтидосини илк Одам ва Аёлга боғлай-ди. Турли халқларда Одам ва Аёлнинг турлича номланишини кузатиш мумкин, лекин Сўз замирида ягона тушунча мавжуд.

Бу кунгача аниқ фанлар илмий жиҳатдан исботлаган ва исботлаш-га уринаётган қонуниятлар муқаддас битик ва мифларда айтилган.

Фақат, улар фан тилида эмас, битик ва мифнинг ўзига хос ифода шакли – рамз ва тимсолларда баён этилган. Рамз ва тимсол битик ва миф тилидир.

Биз одатда илм кашф этди, қонуниятни очди, деймиз, гўёки илгари бу қонунят, ҳодиса бўлмагандек. Аслида эса мавжудликнинг айни чегарасигача ақлимиз етиб, илғаган, англаган бўламиз, холос. Инсоннинг билими, англагани мавжудликнинг қанча қисмига етган-у, қолгани қанча, тасаввур ҳам қила олмаймиз. Бу ҳолатимиз, қиёс дағалроқ туюлса-да, чумолини томоша қилиб ўтирган одамнинг “Чумоли нималарни англапти” дейишига ўхшайди. Аслида чумоли уни томоша қилиб турган мавжудотни қандай англаши номаълум... Инсон – оқил мавжудот. У тушунишга, англашга ва билишга интилади. Унинг имконида ана шу бахт бор. Уни бу йўлда қўллаб, маёқ ёқиб, манзил сари бошловчи бор.

Фольклорга яқинлик, истасангиз-истамасангиз, Сизни, аввало, ана шу Улкан билим ҳудудига олиб киради. Кишини Афлотуннинг “Ғор” нақлида ёзилган, Куръоннинг “Ёсин” сураси 8–11-оятларида огоҳ этилган “бўғов”лардан бўшалиб, “соялар салтанати”дан чиқиши, нурли манзилларга етиши учун имкониятлар очади.

Фольклор ҳар бир одамнинг қонида бор ва ҳар қандай тил ибтидо-сида Улкан билимга дахлдор тушунчалар мавжуд. Шундай экан, фольклор бизга ўзимизни, ўзлгимизни англашга ёрдам бериши билан қимматлидир. Фольклор – маънавий она сутидир. Устод Ҳоди Зарифнинг “Ҳақиқатим халқ ичида” деган иқрори бежиз эмас.

– Сизнинг “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби достонлар асосида миллат ва фольклор тадрижининг уйғунлиги масаласига бағишланган “Этнос ва эпос” китобингизни ўқиган киши жуда қизиқарли таҳлил ва хулосалардан баҳраманд бўлади. Ушбу асар мутолааси чоғида кўнглимда туғилган бир саволни бермоқчи эдим. Деярли барча халқларнинг эпосида бир ҳол – *От ва Зот муаммосига дуч келиш мумкин. Эпос қаҳрамони – сердавлат ва серсавлат алп борки, тирноққа зор. Гўрўғли каби “оти бор-у, зоти йўқ”.* Ушбу мусибат-муаммонинг замиридаги фалсафа моҳияти нимада?

– Халқнинг тарихи қанчалик қадимийлиги, маънавий қуввати нималарга қодирлигини унинг эпосидан ҳам билиш мумкин. Бунда эпоснинг рамзу тимсолларга эврилган тилини топиш, англаш лозим. Бу – олмос қонунят. Шундай экан, халқ юксалиш шавқини, таназул аламини тотиб, кечмишини ақл ва кўнгил чиғиригидан ўтказиб, хулосалар чиқарсагина асл эпос намунасини ярата олади. Бу – масаланинг бир томони. Иккинчи жиҳати эса – илдизи илоҳий манбага бориб тақаладиган дунёқарашнинг амалда мавжудлиги. Илоҳий таълимотга таянмаган эпос кемтиклигича қолади. Буюк салтанатлар барпо этган ва илоҳий таълимотдан баҳра олган халқнинг эпосигина мумтоз мақомга кўтарила олади.

Бу борада биз – фахрланишга ҳақли халқмиз. “Алпомиш” ва “Гўрўғли” каби мумтоз эпосларга меросхўрмиз. Меросхўр қоровулдай гап. Хазинада нимарса бор – уруғ. Уруғни экиб ҳосилини олган – қоровулдан эгага айланади. Ана шунда От ва Зот муаммоси ҳал бўлади. Гўрўғлининг Отга эғалиги-ю, Зоти йўқлиги – улкан тимсол, чунки Зот алмашади, лекин От – ҳаёт мангудир. Улкан салтанат – От муайян миллатга тегишли бўлиши мумкин, лекин уни шу билан чеклаб бўлмайди. Аслида, салтанат тузувчи ва уни юритувчи Гўрўғлидек алплар бағрикенг, толерант шахслардир. Улар ўзи мансуб “локомотив” миллат атрофига қўлаб миллат, эл-элатларни бирлаштириб, уларнинг бирдек камол топиши учун шарт-шароит яратади. Гўрўғли Аҳмад Сардордек маҳдуд, майда миллатчи, зотпараст эмас. Унинг салтанатида Авазхон – Гуржистондан, Ҳасанхон – Ваянгандан, Тўлак ботир – Қандаҳордан, Холдорхон, Асад, Шодмон каби турли элат, уруғ вакиллари бўлган. Қирқ йигит бирлашиб, Чамбилдек озод ва эркин ўлканинг гуллаб-яшнашига ўз куч-ғайратини қўшган. Уларнинг барчаси – Чамбил фарзандлари, шу ўлка – ватани шаъни, шарафини улуғлашни буюк бахт деб билади, Аҳмад Сардордек феълиторлик қилмайди. “Гўрўғли” туркумидаги бир қанча дostonлар салтанатдаги ана шу “сардорчилик” қутқуси натижасида келиб чиққан аянчли вазиятларга бағишлангани бежиз эмас. Алалоқибат ҳар гал ҳақиқат қарор топади. Гўрўғлининг буюклиги ва суюклиги шундаки, у Аҳмад Сардорни ҳам кечира олган, унинг тўғри йўл топишига имкон берган. Алп ана шундай бағрикенг Шахсдир. Одам Одам мақомидан қуйи эниб, махлуқ мақомида туғилади ва унга яна Одам мақомида камолга эришиш имкони берилади. Ким ушбу мақомга эриша олса – Одамдир. Бу йўлда на жинс, на ирқу миллат, на касбу кор, на бойлигу мартаба тўсиқ эмас. Алплар тузган салтанат қўпчиликнинг Одам бўлишига хизмат қилган.

Ватан ва мамлакат тақдири, шаъни, шавкати билан нафас олувчи Эрлар бор экан, бу салтанат завола топмайди. Гўрўғли ана шундай Эр эди. Гўрўғлининг ўйи, сўзи, амали Чамбил билан боғлиқ эди. Ўйлаганинг ҳаётингга, айтганинг, амалинг тақдирингга айланади. Эпос – халқнинг бадиий тақдирномасидир.

Эпоснинг сабоғи кўп. Эпосни ўқиб, ўқиб ўтмиш, бугун, келажакнинг моҳиятини тушуна борасиз.

– *Ўтган асрнинг охирларида “Халқ оғзаки ижоди – фольклорнинг куни битди, замона зайлига дош беролмади, ўлди” қабалидаги гаплар кўп айтилган эди. Бугун ҳам эшитиш мумкин бўлган бундай афсус-надоматларга сиз нима деб жавоб берган бўлардингиз? Ростдан ҳам, ҳозирги цивилизация фольклорни унинг яшаб қолиши ва ривож топиши учун зарур шарт-шароитлардан маҳрум этиб қўймаётими?*

– Саволга жавоб беришдан аввал бир масалага тўхталиб ўтиш лозим. Бу – фольклорнинг халқ ижоди, коллектив ижод экани масаласидир.

“Коллектив ижод”ни кўпчиликнинг бир жойга тўпланиб, муайян асарни ҳашар йўли билан яратиши деб тушуниш нотўғри. Сўзнинг “лой”и ни халқ пишитиб беради, анъана синчи халқнинг бадий тафаккурида шаклланади. Халқ – сўз ва анъана “мардикор”и. Ижодкор – уста. Уста “иморат”ни ана шу “синч”га таяниб бунёд этади. Халқ вакили кўнглини очар экан, ўз фикрини баён этишда тайёр қолиплардан ўз ҳоли, ҳолатига мослаб фойдаланади. Ижодкор – бахши-шоир эса уларни бир ўзанга солиб, бадий воқеликда жилолантиради, санъат иқлимига олиб ўтади. Фольклорнинг коллектив ижод экани ана шунда.

Ҳар қандай ижодкор, у қанчалик фавқулудда талант ва иқтидор соҳиби бўлмасин, фольклордаги каби тўқис анъана яратиши қийин. Индивидуал ижод аҳли анъанага янги қувват бағишлаши, уни янада такомиллаштириши мумкин. Анъана халқ бадий тафаккурида пишиб етилади, авлоддан авлодга ўтади. Бу жараёнда анъаналарнинг илдизлари жуда қадимга бориб тақалади. Улкан билимдан баҳра олади.

XX асрнинг аввалигача бизда коллектив ижод билан боғлиқ жараёнлар деярли узлуксиз давом этиб келган. Ўтган асрдаги кескин ўзгаришлар, аср сўнгида бошланган ва ҳамон жадал давом этаётган глобаллашув сингари оламшумул жараёнлар нафақат ўзбеклар, балки бутун сайёрамиз аҳли тафаккуридаги туб янгиланишларга сабаб бўлди.

Бугунги кунда фольклорнинг барча жанрлари қаторида эпос ижроси ҳам ўзгарди. Шу ўринда Ўзбекистон халқ бахшиси Абдуназар Поёнов айтган бир фикрни келтириш ўринли: “Ўтган асрнинг 80-йиллари Мамарайим Қобил деган бахши айтган эди: “Илгариги бахшиларнинг овози кўкракдан паст – қориндан чиқарди, кейингилар кўкракка бўйин бирлашган жойдан айтадиган бўлди. Сизлар кекирдикдан айтяпсизлар, энди билар танглайдан куйлаяпти”. Чиндан-да, Шоберди бахши билан эстрада хонандаси Маҳмуд Номозов ижроси яқин келиб қолгани сир эмас. Хоразм бахшичилигида бу ҳолат аввалроқ бошланган эди. Бахшичилик санъатида ижрочининг ички овоздан ташқи овозга ўтишини шунчаки ҳавас меваси деб бўлмайди. Бу фольклоршунослик жиддий ўрганиши лозим бўлган мураккаб жараён! Оҳангнинг замон талаб этаётган мароми (темпи) ва бошқа омилларни ҳам илмий тадқиқ этиб, тегишли хулосаларга келиш фурсати етди. “Халқ оғзаки ижоди – фольклорнинг куни битди, замона зайлига дош беролмади, ўлди” деб хулоса чиқаришга асло шошилмаслик лозим. Фольклор янгича яшаш шаклига кириб бормоқда. Негаки, талаб ва эҳтиёж бор экан, у яшайверади. Ижодкор халқимизда эса бунга эҳтиёж ва талаб катта.

Фольклорнинг таянчларидан бири – халқ тилидир. Бугунги халқ тили билан ўтган аср ўрталаригача яшаган улуснинг тили ўртасидаги катта фарқни сезиш учун мутахассис бўлиш шарт эмас. Эндиликда халқ тили ва адабий тил тобора яқинлашиб бормоқда. Адабий тил имкониёти халқ тилиниқидан кенгроқ. Халқ тилидаги образлилик бу кемтикни тўлдиради. Кўрғон дostonчилик муҳотида ўсиб улғайган момонинг

тилига диққат қилинг: “Худойимга ёзмайин, Худоё, гуноҳим тўкилсин, назар тушган, назаркарданинг боласиман. Хилу хуштим, етти пуштим қўлласин! Менам унча-мунчанинг боласи эмасман. Кўрган одам ҳавас қилган, чувлаб ётган эл эдим, чалқиб ётган қўл эдим, қарагани кўрқитган, қарамагани беркитган не бир акаларим бор эди, ўлим келиб хўрлади. Худо қилди, меҳрибондан жудо қилди. Товда юрган бўри эдим, сувлотга тушмай қўй бўлдим, ўлим олдида хўр бўлдим, Худоё, энди болаларим омон бўлсин!” Бугун бу хил қуйма фикрлару сўзларни кам эшитасиз. Чунки оғзаки анъаналарда узилиш, янада тўғрироғи, умумийлик, ҳатто бирхиллик пайдо бўлаётир. Бунда оммавий ахборот воситаларининг таъсири ҳам йўқ эмас. Анъаналар барқарор келган муҳитда тингловчи, қуйловчи баробар ижод қилади. Эндиликда авваллари фольклорга юклатилган миссияни ижоднинг янги шаклдаги турлари эгаллаётир. Фольклор эса оммавий ижродан саҳнага кўчиб улгурди ва саҳна талабларига мослашмоқда. Бугун фольклордан мумтоз давр намуналарини кутиш қийин. Шу боис фольклорнинг мумтоз даври ўтмишга айланмоқда, дейиш мумкин.

– Сиз сценарийнавис сифатида ҳам қалам синаб кўргансиз. Таниқли кинорежиссёр Қамара Камолова билан ижодий ҳамкорликда яратган “Йўл бўлсин” фильмингиз Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти-га сазовор бўлган эди. Киносанъаткорлар билан самарали бошланган бундай ҳамкорлик сўнгги пайтда сусайганга ўхшайди...

– Халқ қўшиқларидаги рамз ва тимсолларга эътибор берсак, ажойиб манзараларга дуч келамиз. Масалан, халқ қўшиғидаги “Олма отдим отганга” деган мисра мағзида, мени севгани севдим, деган иқроп мужассам. “Тол ёғочни ўтга солдим, мен уни куймас дедим” сатрларида лирик қаҳрамоннинг, мени севаман деган йигитни синаб кўрдим, деб чеккан изтироб ифодасини топган. Халқ қўшиқларида олма – севги, фарзанд; шафтоли – ўткинчи муҳаббат; тол – йигит; ғоз – хушхабар; ўрдак – туҳмат, шумхабар ва ҳоказо туб ўзақ рамзий маъноларга эга. Қўшиққа рамз калитини солсангиз, ҳайратингиз ортиб, ўз қўнглингизни гўё қайтадан кашф этасиз, халқона тафаккур хазинасига ошно бўласиз. “Йўл бўлсин” фильмининг сценарийси ана шу хазинадаги рамзларни кино тилида қайта жонлантириш асосига қурилган. Халқ қўшиқлари асосан тўртликлардан ташкил топгани каби бу ердаги ҳар бир саҳна тўртлик шаклини олиши, тасвир ортидаги қўшиқлар воқеаларни бойитиши, экрандаги ҳар бир ҳаракат, ранг, оҳанг уйғунлашиб, халқона рамзлар воситасида асосий ғояни ифодалашга хизмат қилиши керак эди. Картинада маросимларни кўрсатиш мақсади бўлмаган, маросимларни борлигича тасвирга олиш, шарҳлаш – ҳужжатли фильмнинг иши. Бизда маросимларга ижодий ёндашилиб, янгича талқин берилган, уларга бадий юк юкланган эди. Бизнинг бу эзгу ниятимиз, интилишимиз ўзини оқлаган, деб ўйлайман. Кинода, театрда ҳаракат сўзни айнан тақрор-

ламаслиги, уни тўлдириб янги иқлимга олиб чиқиши керак. Олайлик, кўза кўтарган қиз ҳақида гапирилса, ҳаракат уни такрорласа, бунинг нима қизиғи бор? Бу оддий тақлид, тақлидда образ очилмайди, унинг бадиийлик кучи синади.

Энди ҳамкорликнинг сусайиши масаласига келсак, бу менинг секин ишлашим билан ҳам боғлиқ бўлса керак. Киночи дўстларимга “Мезон” деб номланган сценарийни топширганман. Бу фильм ҳам “Йўл бўлсин” усулига яқин, фақат образлар мумтоз адабиётга боғлиқ ва унда асосий “юк” мақом наволари, ашулаларига юкланган. Фильмни ким суратга олади, ҳозирча билмайман.

– Гап кинога бориб тақалган экан, миллий эпосимизнинг ноёб дурдоналарини экранлаштириш масаласига тўхталмасдан ўтишимиз қийин. Биз дostonчилик бобида кўп халқлар ҳавас қилса арзигулик ғоят қадимий ва улкан бойлик ворисларимиз. Ана шу дostonлар асосида фильмлар суратга олиш замон талабларидан ортда қолаётгандек, назаримда. Балки бунда фольклоршуносларнинг ҳам айби бордир? Ушбу соҳада имкониятларни кенгроқ кўламда ишга солиш фурсати етмадимикан? Ўшанда фарзандларимиз ўзга халқларнинг Жумонгга ўхшаш қаҳрамонларига ҳавас қилиб юрмаган бўлармиди...

– Авваллари кинофильм томоша қилиш учун кинотеатрга боришга мажбур эдик, эндиликда у уйимизга кириб келди. Истаган фильмингизни ён ётиб-ёнбош ётиб томоша қилиш имконига эгасиз. Бир кунда телевизор орқали турли жанрдаги ўнлаб фильм намойиш этилишини назарда тутиб, ҳисоб-китобини ўзингиз қилиб олаверинг. Халқ онгига йиллар давомида сингмаган дунёқарашни кино бир зумда сингдиради. Бу жараёнда “қозон” эгаларининг оти ўзади. Мультфильм, илмий-оммабоп, бадиий фильмлар ва сериалларда кимнинг қўшиғи куйланса, омма шуни қайтаради. Корейслар ўз тарихининг йилт этган чўғидан гулханлар ясаб, ҳаммани ишонтирмоқда. Болаларимиз Жумонгга ҳавас қилаётган бўлса, бунинг учун уларни айблаш инсофдан эмас. Инсон, айниқса, ёшлар табиатан ибрат ахтаради, суянишга мойил. Ибрат унинг қаддини ростлаб олишига ёрдам беради. Бугунги авлод кўнглига, талабига мос жавобни – ибратни биз кўрсатиб бермасак, уларнинг ҳаваси бегона суянчиқларни ўзлаштириб, таскин топаверади.

Катта дарахтнинг айби – соясининг катталигида.

Баланд тоғ олдидаги одам кўринмайди. Тоғ тепасига чиқилса, олам унинг кафтига кўчади.

Биз қадимий тарихимиз, улуғ сиймоларимиз, бой фольклор ва адабиётимиз соясида қолиб кетаётгандаймиз. Биргина тарихимизни олиб қарайлик. Узоқ ўтмишимизда Афросиёб – Алп Эр Тўнға деган улуғ зот ўтган. У Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида Турон подшоси деб таърифланган. Эрон шаҳзодаси – Сиёвуш отасидан аразлаб, унинг ёнига паноҳ излаб келади. Афросиёб Сиёвушга қизи Қосни никоҳлаб беради,

хомийлик қилади. Афросиёбнинг укасига бу ишлар ёқмайди. Унинг қутқуси билан Сиёвуш ўлдирилади. Бу воқеалар Гўрўғлининг асранди ўғли Аваз ва тоғаси Аҳмад Сардор муносабатларига жуда уйғун. Эпос Афросиёб, Сиёвуш демайди, лекин бахши-шоир воқелик моҳиятини рамзий кўринишда, бадий талқинларда барча даврларга ростлаб қуйлаган. Бундан минг йил олдин юрт кезиб, ватан ва халқ шаъни учун қуйиниб-ўртанган яна бир аллома – Маҳмуд Кошғарий Алп Эр Тўнға ҳақидаги қўшиқларни ўз луғатида келтириб, элнинг унга бўлган муҳаббатини ёдга солган. XX аср аввалида бошқа бир аллома – Абдурауф Фитрат бу қўшиқларни жамлаб, Алп Эр Тўнға ҳақидаги тасаввурларни тиниқлаштиришга интилган. Энди ўйлаб қарайлик, Алп Эр Тўнға – Афросиёб ҳақида фильм яратилса, тарихимизнинг қоронғи йўллари қанчалар ёришган ва кенг омма онгида бу улуғ сиймо қайта қад тиклаш баробарида шаъну шавкатимиз қанчалар юксалган бўлар эди. Камол топиб келаётган ёш авлодга ибрат намунасини кўрсатган бўлар эдик.

Маҳмуд Кошғарий ҳам шунчаки тилшунос олим эмас эди. “Араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлароқ ёритиш” ниятида барча турк қавмлари яшаган ҳудудларни айланиб, қувончу алам топган, кўнгли фахру ифтихорга тўлган синчи шахснинг луғатида сўз ва унинг маънолари шунчаки келмайди. “Араблар арабча билмайдиганларни “ажам” деганлари каби туркийлар туркча билмайдиганларни “сумлим” дейдилар. Агар кейин арабчани ўрганса ҳам араблар ҳар вақт уни ажам деяверадилар. Лекин туркийларда ундай эмас. Туркчани билганларидан кейинги ҳолда сумлим демайдилар. У сумлимликдан қутулади” каби кузатишларида ҳассос социологни кўрсак, бошқа ўринларда элшунос, тарихчи, адабиётшунос, фольклоршунос, диншунос, адиб ва файласуф, энг асосийси, ватан қайғуси билан ўртанган Инсоннинг сиймоси намоён бўлади. Мана, киночилар учун ноёб тақдир! Ибрат бўлувчи бу хил шахслар тарихимизнинг ҳар бир даврида, барча соҳаларда юзлаб топилади.

Фольклорни, хусусан, халқ достонларимизни кино тилига ўтказиш – алоҳида мавзу. Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари эди. Ёзувчилар уюшмасида катта йиғин бўлди. Шунда бир йигит чиқиб, ёзувчи ижод қилишни эртактлардан ўрганиши керак, деди. Кўпчиликка бу нотаниш боланинг гапи эриш туюлди. Шу гапни кўзга кўринган бирон бир арбоб айтса, балки эътиборга олинармиди... Аслида бола ҳақ гапларни айтган эди. Эртактларда Ҳикмат ўзига хос ифода топади. Эҳтимол, йигит ёзишни эртактлардан ўрганайлик, деб қуйинганида ана шу жиҳатларни назарда тутгандир. Унинг минбарда хиёл эгилиб, қўлини олдинга чўзганича сўзлаётган ҳолати ҳамон кўз ўнгимда. Жамоат йигитнинг сўзларига беписанд қарагани каби эртактлар сиридан ҳам воқиф бўлмаётир. Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, дейишади-ку.

Дехқон ерга дон сочар экан, қайси уруғи унишини аниқ билмайди. Лекин ҳосилидан умид қилади. Мурод – ҳосилда... Ижодкор ҳам умид-

ли банда. Санъат деҳқони, сўз миришкори. Шундай экан, халққа етказилмаган асар пишмаган ҳосил қатори... "Гўрўғли" дostonлари асосида сценарий ёзиш режада бор. Насиб этса, амалга ошар. Аслида "Этнос ва эпос" китоби "Алпомиш" дostonини, умуман, эпос моҳиятини киночиларга ҳам кенгроқ англатиш учун ёзилган эди. Эпоснинг, фольклорнинг моҳиятини англамай туриб, уни санъатнинг бошқа турларига олиб ўтиб бўлмайди. Бизда ҳодисанинг сиртида юриб фикрлашга мойил мутахассислар кўп. Натижада бажарилган иш ҳам "сирт"да қолиб кетади.

Моҳиятга қанча яқин келинса, ўзлик сари шунчалик яқин борилади. Қадимгиларнинг ҳикмати уқтиради: "Ўзингда ўзлигингни англа!" Ўзи бўлиб яшаган инсон борки, Ўзи, Изи мавжуддир.

– Гапларингиз оҳангию куйинишларингиздан дўмбиранинг саслари келиб турибди. Демак, ўзингиз ҳам вақти-вақти билан қўлингизга тор олиб турасиз – ҳар қалай сизни тинглай туриб шундай ўй кечди ҳаёлимдан. Ниҳоят, сўнги савол: умрини илму ижодга бағишлаган инсон сифатида айтинг-чи, зиёлининг жамият олдидаги бурчию аъмоли, сизнингча, қандай бўлиши лозим?

– Зиёлилик оқ кўйлак кийиб, бўйинбоғ тақиб, костюм-шимда юриш билан белгиланмайди. Зиёлилик аввало, кишининг сийратида, феълида, воқеликка муносабатида намоён бўлади. Халқнинг "қонида бор" деб баҳолаши бежиз эмас. Зиёлилик ҳам суяк суради. Зиёли қатлами бўлмаган халқнинг келажаги йўқ. Шу сабабли ҳар қандай босқинчи ўз сиёсатини юргазиш учун халқнинг ана шу қатламини ўзига оғдиришга, бўйсундиришга, имкони келмаса қатағон қилишга уринган. Собиқ шўро давридаги бу хил "ўроқ солиш"ларни эслаш кифоя. Зиёли – халқнинг руҳидаги шижоатни, фидойиликни, ҳар бир соҳада масъуллик ҳиссини уйғотиб, уни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Устоз Тўра Мирзаевнинг академик Ҳабиб Абдуллаев ҳақида айтган ушбу хотираси ибратли: "Ўтган асрнинг 60-йиллари аспирантурага имтиҳонларни топшириб, академия кадрлар бўлимининг бошлиғи Мириной Файзиевнинг олдида кирдим. Мен тик турибман, у киши қоғозларни кўряпти. Шу пайт эшик туйқус очилиб бир киши кўринди. "Мириной, дўппилилар қайтиб кетмасин, чамадонлиларни ўзинг биласан", деди-да, эшикни ёпди. Мен ҳайрон қолдим. "Бу киши ким?" деб сўрадим. Файзиев "Танимайсизми, академиянинг президенти Ҳабиб Абдуллаев-ку!" дея жавоб берди. Орадан маълум муддат ўтиб, мен аспирантурага қабул қилинганим хабарини олдим". Иброҳим Мўминов, Восил Қобулов, Шукур Бурҳон, Ҳоди Зариф каби юзлаб, минглаб зиёлиларнинг хизмати эвазига халқимизнинг XX асрдаги фани, санъати бугунги авлодларга муносиб мерос бўлиб етиб келди. Мустақиллик авлодлари уни юксак мақомда ривожлантиришга масъулдирлар. Ҳозирги шарт-шароит аждодлар яшаган замондан тубдан фарқ қилади.

Мусо алайҳиссалом қулликни кўрмаган икки авлод вояга етиши учун қавмини қирқ йил чўлда олиб юргани бежиз эмас. Халқимиз мустақил бўлганидан бери бир авлод вакиллари етишиб чиқди, иккинчи бўғин дунёга келмоқда. Ҳозирги глобаллашув даврида қирқ йилни кутиб ўтириш шарт эмас. Бугунги тамаддуннинг жоловини тутиб илгарилаётган мамлакатлар тажрибасини ибтидодан бошлаб, яшаб ўтиш – вақт ва имкониятни совуришдир, ибтидони уларнинг интиҳосидан ривожлантириш йўлини тутиш лозим. Бу ўринда аввало феълимиз, тафаккуримизга ўрнашган боқимандалик, мутелик ва бефарқлик иллатларидан қутулиш керак. Ҳосиласи қулликка маҳкум бу иллатларнинг кўринмас занжири ҳар қандай бунёдкорликка тушов, инсон руҳини мунаввар этувчи нурни сўндирувчи, зиёлилар қатламини ўлдирувчи офатдир!

Иқтидорсиз одам бўлмайди. Яратган ҳар бир банда имконига бошқаларникидан кам бўлмаган қувват захирасини берган. Фақат бу иқтидорни, қувватни ўз ўрнида илғаб юзага чиқишига илҳомлантирувчи, унга куч ва шароит туғдирувчи яхлит тизим керак. Ҳар қандай яратилган тизим фидойи зиёлиларсиз қуруқ шаклга айланади. Жамиятда зиёлининг ўрни ана шу нуқтада билинади.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўзини бутун жамият тақдирига масъул деб билиши керак. Ҳабиб Абдуллаевнинг кадрлар бошлиғига айтган сўзи жамиятдаги адолатсизликка қарши исён учқуни эди. У имкониятнинг ҳаммага тенг берилмай, камситилаётган миллатини ҳимоя қилишга ўзини масъул деб билганидан шу йўлни тутди. Ҳукмрон тузум соқчиларининг тазйиқидан чўчиб, курсисининг ортига бекиниб олмади. Бу чинакам зиёлининг қиёфасидир.

Фанга дохил ташкилотда ишлаётганим сабабли бир муаммони айтиб ўтмасам бўлмас. Соҳамизда биз кутган, ҳавас қиладиган, теран фикр, янги ғоялар билан ёниб, атрофдагиларни ҳам илҳомлантирувчи ёшларнинг камлигидан хавотирдаман. Эҳтимол айб фақат ёшларда эмасдир. Ўзбек тили, адабиёти, фольклорини шу юрт фарзандидан бошқаси ўзбек халқи манфаатлари нуқтаи назаридан тадқиқ этмаслиги ҳаммага аён. Шундай экан, бу муаммонинг асл сабабларини ойдинлаштириш, вақтида чора кўриш лозим, эртага кеч бўлади. Миллатнинг ўзлигини кўрсатувчи омиллар орасида тил, адабиёт, фольклор ва тарих муҳим ўрин тутади. Бу муаммо фақат шу соҳа мутахассисларигагина тегишли эмас, балки ўзини зиёлиман деб билган барча шахсларга дахлдордир. Келажак янги ғоя ва фикр эгаларининг қўлига ўтишини қанча теран ҳис этсак, бу йўл эгаларининг камолига камарбаста бўлсак, биз зиёли халққа айланишимизга шубҳа йўқ.

Қулман ОЧИЛ суҳбатлашди.

Саидхон САИДОЛИМОВ

BUKILMAS TAYANCH

Глобаллашув жараёни инсоният ҳаётининг барча жабҳалари, жумладан, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий соҳаларга жиддий таъсир кўрсатмоқда. Илм-фан ва ахборот-коммуникация технологиялари ҳам бу жараёндан четда қолаётгани йўқ. Албатта, бугунги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши турли соҳаларни тараққий топтириш, давлатлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ришталарини ўрнатиш ва мустақамлашга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, бундай технологиялар шарофати билан интернет ва мобиль алоқа кенгайиб, электрон ахборот нашрлари сони ҳам ортиб борапти.

Афсуски, ушбу воситалар орқали тарғиб этилаётган ғоялар, чоп этилаётган турли-туман материаллар (матн, видео, аудио, фото материаллар) аксарият ҳолларда ёшларнинг миллий ва умуминсоний қадриятлардан узоқлашишига, реал воқеликка нисбатан муносабати ўзгаришига, оқни – қора ёки қорани – оқ сифатида кўришига, ўз тарихий, диний, миллий, маънавий илдизларидан узилиб қолишига олиб келмоқда. Айниқса, интернет тармоғидаги миллий ва умуминсоний қадриятларга мутлақо мос келмай-

диган турли фильм ва клиплар яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва жаҳолат, рост ва ёлғон ҳақидаги тасаввурларини ўзгартириб юбораётир. Оқибатда оммавий маданиятнинг турли кўринишлари ёшлар орасида тобора кенг ёйилиб бормоқда. Бу нафақат уларнинг кийиниши, қизиқишлари, бўш вақтини ўтказишида, балки дидининг саёзлашуви, эзгу қадриятларга нисбатан беписанд муносабати, умуман олганда, маданий савиясининг пасайиб кетишида намоён бўляпти, уларнинг онгида индивидуализм, эгоцентризм, нигилизм, андишасизлик, беҳаёлик, зўравонлик, лоқайдлик, масъулиятсизлик каби иллатларнинг илдиз отишига шароит яратяпти. Бу эса, мутахассислар тили билан айтганда, ўз тарихи ва қадриятларидан маҳрум “илдизсиз индивид”лар оммасининг шаклланишига сабаб бўлиб, жамиятни аномия (тартиб-қоида, қадриятларни йўқотиш) ҳолатига олиб бориш хавфини туғдирмоқда (Саидов У. *Маданият соҳасидаги глобаллашув жараёнлари ва маънавий таҳдидлар*. Т., “Академия”, 2011, 50-бет). Энг ачинарлиси, бу кўпга келган тўй – каттаю кичик, ривожланган ва ривожланаётган давлатларда шу ҳолни кўриш мумкин.

Бундан эса айрим ғаразли кучлар ўзга халқ, миллат маънавиятига қарши курашда ўта қулай ва тезкор таъсир воситаси сифатида усталик билан фойдаланмоқда. Шу йўл билан улар турли сохта ғоя ва мафкураларни бошқа халқларга сингдиришга, геосиёсий таъсир доирасини кенгайтириш орқали жаҳонда гегемонлик ўрнатишга уринаётир.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра, бугун қурол-яроққа сарфланган ўн доллардан кўра, муайян халқнинг маданий ҳаётини мафкуравий жиҳатдан ўзгартиришга сарфланган бир доллар кўпроқ самара беради. Шу боис ҳам бугунги глобаллашув жараёни билан боғлиқ зиддият, қарама-қаршилиқ ва тўқнашувлар аввало мафкура соҳасида номён бўлмоқда.

Президентимиз Ислон Каримов қайд этганидек, “Авваламбор, фан ва техниканинг илғор ютуқлари, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, хусусан, интернет тизими турли давлатлар ва минтақалар ўртасидаги чегараларни очиб бериб, ўзаро ҳамкорлик ва интеграция ривожига сўзсиз катта ҳисса қўшаётганига бугун барчамиз гувоҳ бўлмоқдамиз. Лекин одамзод тафаккурининг юксак ва ёрқин намоёни бўлган бундай ютуқлар, айти пайтда, катта куч-қувват ва молиявий имкониятларга эга бўлган айрим сиёсий кучларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишда мафкуравий қурол сифатида ишлатилаётганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди” (Ислон Каримов. *Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. Т., “Ўзбекистон”, 2009, 5-6-бетлар*).

Бундай мураккаб шароитда миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, мустақиллиқни мустаҳкамлаш, миллий урф-одат ва қадриятларни асраб-авайлаш, ижтимоий-иқтисодий барқарорлиқни таъминлаш ҳар бир давлат олдида турган устувор вазифалардан бўлиши табиий.

Мамлакатимизда мустақиллиқнинг илк йилларидан бошлаб ёшлар масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Замон талаби ва халқимизнинг миллий хусусият-

ларини ҳисобга олган ҳолда ёшларга оид давлат сиёсати ишлаб чиқилди. Ёшларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, уларга чуқур таълим-тарбия бериш, ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва баркамол авлодни вояга етказиш борасида тегишли вазифалар белгилаб олинди.

“Таълим тўғрисида”ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Узлуксиз таълим тизими шакллантирилиб, шу асосда юқори малакали мутахассислар, дунёқараши кенг, юксак маънавиятли, жаҳон миқёсида рақобатдош кадрлар тайёрлашга қаратилган стратегия изчил амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда 2014 йил “Соғлом бола йили” деб эълон қилиниб, бу борада Давлат дастури амалга татбиқ этилгани, Президентимизнинг “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори бу борадаги амалий ишларнинг мантиқий давоми бўлди.

Давлатимиз раҳбари ташаббуси билан 2012 йил Тошкент шаҳрида “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti” мавзuida ўтказилган халқаро конференцияда юксак маънавиятли, чуқур билимли, замонавий касб-хунарларни эгаллаган ёшлар жамиятнинг бебаҳо бойлиги, уни ҳаракатга келтирадиган кучга айланиб бораётгани, шу боис XXI аср – интеллектуал тафаккур асрида инсон капиталига инвестициялар йўналтиришни устувор вазифа сифатида танлаган мамлакатгина тараққий этиши мумкинлиги, фақат том маънода билимли жамиятгина замонавий таҳдид ва муаммоларни енгиб ўтишга қодир экани таъкидланди.

Ҳақиқатан ҳам, соғлом ва баркамол ёшлар ҳар бир давлатнинг муҳим стратегик ресурси, букилмас таянчи, асосий суянчи ҳисобланади. Зеро, ёшлар аҳолининг бошқа гуруҳларига нисбатан фаол, тез ривожланувчи, жамият ҳаётидаги турли ўзгаришларга куюнчак муносабат билдирувчи ва

бу жараёнларга тез киришувчи қатлам сифатида ижтимоий барқарорликнинг асосий индикаторларидан биридир. Айни пайтда, ёшларнинг ижтимоий ва сиёсий тасаввури, эътиқоди ва дунёқараши ҳали тўлиқ шаклланимагани сабабли уларнинг ёт ғоялар таъсирига тушиб қолиш эҳтимоли юқори бўлади. Шу боис ҳар қандай давлатнинг барқарорлиги ва тараққиёти кўп жиҳатдан унинг ушбу муҳим кучдан, ресурсдан қай даражада самарали фойдалана олишига боғлиқдир.

Бугунги кунда глобаллашув жараёни, илм-фан, оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши натижасида анъанавий қадриятларнинг роли ва таъсири кескин трансформацияга учрамоқда. Бу эса ёшларнинг қадриятлар борасидаги тушунча ва тасаввурларига кучли таъсир кўрсатиб, уларнинг ижтимоий мослашувида баъзи муаммоларни келтириб чиқармоқда. Дунё миқёсида ёшлар орасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг кўпайиб бораётгани, гиёҳвандлик,

одам савдоси, диний ақидапарастлик ва радикализм каби иллатлар кенг ёйилаётгани шулар жумласидандир.

Албатта, бунга бефарқ қараб бўлмайди. Ҳар биримиз ён-атрофимизда содир бўлаётган воқеалардан хабардор бўлишимиз, ахборотни кўр-кўрона қабул қилмасдан, чуқур мушоҳада этишимиз, жўяли хулоса чиқаришимиз керак. Бунда, биринчи навбатда, ўзгариб бораётган дунё манзарасини англаш, унинг мазмун-моҳиятини тушуниш, вужудга келаётган сиёсий воқелик ва ўзгаришларни миллий манфаатлар асосида таҳлил этиш, мавжуд низо ва зиддиятнинг келиб чиқиш сабаб ва омилларини аниқлаш лозим. Айни пайтда ижтимоий ривожланишнинг асосий мезони бўлмиш маънавий-ахлоқий қадриятларга алоҳида аҳамият қаратиш керак. Чунки маънавий-ахлоқий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда ёшларни шу руҳда тарбиялаш, уларни турли мафкуравий таҳдидлардан асраш ҳар бир жамият олдида турган ўта долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Сирасини айтганда, юксак интеллектуал салоҳиятга эга, маънавий етук авлодни тар-

биялай олган халқгина келажакда ўзлигини сақлаб қолиши мумкин. Бу ўринда буюк маърифатпарвар Абдулла Авлонийнинг "Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир" деган фикрини келтириш ўринлидир.

Ёшлар ўртасида маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларни кучайтириш, бу ишни замонавий ютуқларни ўзида мужассам этган ноанъанавий ва инновацион усул ҳамда услублар асосида олиб бориш давр талабига айланди. Айти пайтда таълим-тарбия ишларини тизимли ташкил этиш ва уни самарали бошқариш механизмини мунтазам такомиллаштириб бориш ҳам муҳимдир. Таълим-тарбия жараёнини бошқаришнинг ягона тизимини ташкил этишда эса ота-она, оила, маҳалла, мактаб, олий ва ўрта махсус таълим муассасалари, кенг жамоатчилик, олим ва зиёлилар, оммавий ахборот воситалари, давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштириш, улар ўртасида изчил ва самарали ижтимоий ҳамкорликни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

Бу борада, энг асосийси, олиб бориладиган ишларни сони ва ҳажмига кўра эмас, аввало, сифати ва самарасига қараб баҳолаш (сифат ва самара индикаторларини ишлаб чиқиш) стратегик мақсад бўлиши зарур. Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришга оид янги ўқув-услубий қўлланма ва адабиётларни яратиш эса бу борадаги ишларнинг сифати ҳамда самарасига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррар.

Таълим тизимининг барча бўғинларида ёшларни миллий қадриятларимиз руҳида тарбиялашга эътиборни кучайтириш, уларнинг сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик маданиятини юксалтиришга доир ишларни аниқ тизим асосида олиб бориш бу йўналишдаги яна бир муҳим вазифадир. Бунда, авваламбор, тарбия жараёнининг узлуксизлиги ҳамда тарбиячи-тарғиботчиларнинг ком-

петентлилиги, савияси ва масъулиятига жиддий эътибор қаратиш лозим. Чунки ёшлар тарбиясига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири ижтимоий муҳит бўлиб, у катталарнинг ёшларга ўртак бўлиши билан боғлиқдир. Бунинг учун, биринчи галда, ҳар бир тарбиячи, у ота-она бўладими ё устоз-мураббийми, маънавий қиёфаси билан ёш авлодга ҳар жиҳатдан намуна бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёнида иштирок этадиган барча раҳбар ва мутасаддилар, ўқитувчи ва тарбиячилар доимий равишда ўз малакаси ва кўникмаларини оширишга интиломи зарур.

Ёшлар маънавиятини юксалтиришда телевидение, радио, газета-журналлар, интернет ва бошқа замонавий ахборот технологиялари имкониятидан кенг фойдаланиш яхши самара беради. Хусусан, миллий истиқлол ғоясини ёшлар қалби ва онгига янги замонавий усуллар орқали синдириш, миллий қадриятларимизни ўзида акс эттирган веб сайтлар, мультимедиа, ижтимоий ролик ва рекламалардан оммавий маданият хуружларига қарши унумли фойдаланиш, ёшлар онгига ижобий таъсир этадиган мусиқа ва кино, театр санъати намуналарининг тарбиявий аҳамиятини ошириш муҳимдир. Шу билан бирга, бу борада ёшларнинг хоҳиш-истакларини кўпроқ инобатга олиш, тарбия жараёнида уларнинг асосий қизиқиш ва фаолият доирасига дахлдор соҳаларни тўлиқ қамраб олиш, маънавий рағбатлантириш механизмларини янада кучайтириш ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди.

Хулоса қилиб айтганда, шиддат билан ўзгараётган давр талабларига монанд равишда келажакимиз эгалари бўлган ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига бўлган эътиборни янада кучайтиришимиз, бу борада олдимизда турган долзарб вазифаларни тўғри англашимиз, ватан ва келажак олдидаги масъулият ҳамда бурчимизни чуқур ҳис этишимиз зарур.

Фахриддин МУСАЕВ

“EL NETIV TOPQAY MENIKIM...”

Жаҳон фалсафий тафаккури тарихида ўзликни англаш энг муҳим ва ўзак масалалардан бири бўлиб келган. Буюк мутафакирлар бу масаланинг тўғри ечими инсоннинг асл моҳияти, ҳаётнинг маъно-мазмуни, атроф-муҳит, бутун олам сирларидан воқиф бўлиш, мухтасар айтганда, ҳақиқатни билишнинг асосий мезонларидан бири эканини чуқур англаганлар. Шу боис ўзликни англаш нафақат фалсафада, балки ижтимоий тафаккурнинг адабиёт ва тасвирий санъат каби шаклларида ҳам асрлар давомида бош мавзулардан бири бўлиб келган.

Албатта, Шарқ ва Ғарб тафаккурида бу масалага ёндашиш, унинг устувор йўналишларини аниқлаш ва изоҳлаш, таҳлил этиш ва хулоса чиқариш борасидаги усул-услублар, образли воситалар тизими бир-биридан фарқ қилади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам Яратувчи (Худо) ва яралмиш (инсон) ўртасидаги муносабатлар ўзликни англашнинг энг асосий шarti саналади. Масалан, буюк мута-

саввиф Баҳроуддин Нақшбанднинг “Дилинг – Оллоҳда, қўлинг – меҳнатда бўлсин” деган машҳур даъвати ўзликни англашнинг шарқона мумтоз намунасидир. Ҳақиқатан ҳам, инсон қалби билан Оллоҳга боғланиш, руҳан доимий ибодатда бўлиш орқали ўзининг асл манбаи ва маншаини ёдда тутати. Ҳамиша ғайрат ва жаҳд билан умргузаронлик қилар экан, ўзининг куч-қудрати, нимага қодир нимага ожиз эканини ҳис қилиб туради. Қолаверса, меҳнат – мудом изланиш ва яратувчилик демакдир. Оллоҳ ва меҳнат, Оллоҳ ва изланиш, Оллоҳ ва яратувчилик замирида инсоннинг ўзлиги, унинг Ер юзида бутун жонзотларга хўжайин, раҳбар этилганидан кўзланган мақсад-муддао, энг улуғ миссия мужассамдир. Дарҳақиқат, ўзликни англаш – ана шу буюк миссияни англаш демакдир.

Афсуски, инсондаги нафс, ҳавойи интилишлар кўпинча бу миссияни тўлиқ фаҳмлашга йўл қўймайди. Умуман, бундай тўсиқларнинг аксари илм-фанда алоҳида тадқиқ этилган. Хусусан, этнопсихологик

тадқиқотларга кўра, миллий ўзликни англаш этноснинг ўз тарихий-маданий парадигмасини, яъни миссияси ва ижтимоий борлиқдаги ўрнини англаши махсули сифатида юзага келади. Ташқи тазйиқлар, айниқса, босқинчи кучларнинг тажовузкор хатти-ҳаракатлари, агрессив сиёсати миллат ва халқнинг озодликка бўлган интилишини янада кучайтириб, миллий ўзликни англашни эркин ҳаётга эришишнинг ҳаётий шарти ва заруратига айлантиради. Натижада этнос ўз "мен"ини ўзга этнос "мен"идан фарқлашга, ички маънавий-руҳий кучлари, имкониятларини янада ёрқин намён этишга интилади.

Биз кейинги 20-25 йиллик тарихимиз давомида бундай жараёнларни бевосита бошимиздан ўтказдик. Собиқ мустабид тузум юртимизда ҳукмронлик қилиб, халқимизнинг шаъну ғурури топталган, миллий қадриятлари оёқости қилинган оғир ва мураккаб замонларда ўзликни англашда ўша муқаддас бош манбанинг йўқлиги – бизнинг аслида ким, қандай улуг зотларнинг авлоди эканлигини кўрсатадиган тарихимиз, бебаҳо маданий меросимиздан маҳрум этилганимиз, тараққий топган дунё халқлари билан алоқаларимиз узилиб қолгани йўлимизга тўсиқ бўлди. Бамисоли қадимги юнон афсонавий қаҳрамонлари заминдан оёғи узилиб абгор ҳолга тушгани каби биз ҳам миллий заминдан ажратиб ташланганимиз сабабли қаддимизни тиклаб, кўксимизни кериб бор куч-ғайратимиз билан ҳаракат қила олмас эдик.

Мустақиллик туфайли бундай ҳолатлар бутунлай барҳам топди. Миллий қадриятларимизни тиклаш, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур ва ифтихор туйғусини юксалтириш Президентимиз Ислом Каримов ишлаб чиққан ва изчиллик билан амалга оширилаётган тараққиётнинг ўзбек модели асосий устувор йўналишларидан бирига айланди. Кундалик ҳаётимизда "Миллий ўзликни англаш учун нима қилиш керак?", "Биз киммиз, қандай буюк зотларнинг авлодимиз, қандай бой тарих ва маданиятнинг ворисларимиз?" каби саволлар теграсида баҳсу мунозаралар кучайгани ҳам шундан далолат беради.

Ўзбек моделининг бошқа тараққиёт моделларидан принципал фарқи шундаки, унда моддий ҳаёт, иқтисодий тараққиёт маънавий тараққиётдан устун қўйилмайди. Аксинча, моддий ва маънавий ҳаётни уйғун тарзда ривожлантириш энг муҳим тамойиллардан бири ҳисобланади. Президентимиз таъбири билан айтганда, моддий ва маънавий ҳаёт – бамисоли парвоздаги қушнинг қўш қаноти. Бордию бу қанотлардан бири ҳаракатдан тўхтаса, жамият тараққиёти ҳам кутилганидек бўлмайди. Умуман, Ўзбекистоннинг бугунги замонавий тараққиёт фалсафаси, стратегияси маънавиятсиз келажак ҳам, ривожланиш ҳам йўқ, деган ўта муҳим ҳаётий қарашга асосланади. Диққатга молик яна бир жиҳат – бу қараш ўтган 23 йиллик мустақил тараққиётимиз давомида ўзини тўлиқ оқлади.

Таъкидлаш керакки, мамлакатимизда маънавиятга берилаётган улкан эътибор фақат миллий тараққиёт зарурати билан изоҳланадиган ҳодиса эмас. Унинг яна бошқа муҳим жиҳати ҳам бор. Бу ҳақда давлатимиз раҳбари Ислом Каримов "Юксак маънавият – енгилмас куч" китобида алоҳида тўхталади. Келинг, ана шу фикрларга эътибор берайлик: "Ўйлайманки, Ер юзида қанча тақдир бўлса, ҳар бирининг ўз маънавий олами бор. Маънавиятни тушуниш, англаш учун, аввало, инсонни тушуниш, англаш керак. Шунинг учун ҳам ўзлигини, инсоний қадр-қимматини англаб етган ҳар қандай одам бу ҳақда ўйламасдан яшадини тасаввур қилиш қийин" (Ислом Каримов. "Юксак маънавият – енгилмас куч". Т., "Маънавият", 2008, 29-бет).

Маълум бўлмоқдаки, инсонни тушуниш ва маънавиятни англаш ўзаро боғлиқ тушунчалар. Шу ўринда табиий савол туғилади: инсон бирламчи заруратми ёки маънавият? Бу саволга аниқ жавоб бериш жуда қийин. Чунки инсонни маънавиятсиз, маънавиятни инсонсиз тасаввур этиб бўлмайди. Маънавият – инсон қалбидаги илохий борлиқ, руҳ, биринчи манба тажаллийси. Инсонни эса, юқорида зикр этилганидек, ана шу бирламчи манбасиз англаш мушкул. Бундан шундай

хулосага келиш мумкин: мамлакатимизда маънавият соҳасида олиб борилаётган изчил сиёсат халқнинг миллий ўзлигини англашига хизмат қилади. Шу тариқа одамларда ўз куч ва имкониятига, эртанги кунига бўлган ишонч янада ортади. Бу эса халқимизнинг ўз олдига қўйган эзгу мақсадларига эришишининг энг муҳим шартидир.

Чиндан ҳам, бизнинг миллий маънавиятимиз, қадриятларимиз асрлар давомида ўзлгимиз тимсолига айланиб кетган. Шунинг учун ҳам мустабид тузум даврида уни йўқ қилиш учун қанча-қанча тазйиқ ва таъқиблар, оммавий кампаниялар ўтказилди. Чоризм генерали Скобелевнинг бу халқнинг урф-одатлари, анъана ва қадриятларини йўқотмасдан туриб уни қарам қилиб бўлмайди, деган мазмундаги сўзлари бежиз Туркистондаги мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойилларидан бири қилиб олинмаган.

Табиийки, илм-фанда шу вақтга қадар "маънавият" деган тушунча, категория деярли учрамас эди. У мустақилликдан кейин Президентимиз Ислам Каримовнинг бу борадаги изчил қарашлари ва амалий фаолияти туфайли нафақат ижтимоий ҳаёт ҳодисаси, айна пайтда, илмий категория, концептуал таълимотга айланди. Гап шундаки, Фарбда "маънавият" тушунчасига айнан мос келади-ган категориянинг ўзи йўқ. Рус тилидаги "духовность" сўзи кўпроқ диний қадриятларга оид тушунча сифатида қўлланади. Шу боис бўлса керак, ҳозирги пайтда "маънавият" тушунчаси инглиз тилидаги айрим манбаларда ҳам таржима қилинмасдан, айнан "маънавият" тарзида ишлатилмоқда.

Фалсафа фанида ўзликни англаш масаласи "маънавият" категорияси билан бевосита боғлиқ илмий-назарий масала сифатида ҳали атрофлича тадқиқ этилмаган. Бундай тадқиқот ишларини олиб бориш учун масалага кенг, комплекс ёндашиш талаб этилади. Яъни, аввало, маънавиятни шакллантиришга таъсир кўрсатадиган омил ва мезонларни чуқур таҳлил этган ҳолда, ўзликни англаш масаласига ёндашилса, мазкур мав-

зунинг янги, ҳали очилмаган қирралари ҳақида қизиқарли тадқиқотлар пайдо бўлиши шубҳасиз.

Дунё файласуфларининг талқинича, ўзликни тўлақонли англашга умумий ўзликни англаш, яъни шахсдан этнос, миллат даражасига кўтарилиш орқали эришилади. Демак, ўзликни англаш шахс (индивид) ва умумий (миллий этник) каби кўринишларга эга бўлиб, уларнинг барчасида маънавият руҳий – интеллектуал замин, пойдевор бўлиб хизмат қилади. Биринчи ҳолатда шахснинг (индивид) кечинмалари, изланишлари тарзида, иккинчисида эса халқ, миллат даражасида миллий ўзликни англаш тарзида намоён бўлади.

Буюк немис файласуфи Фридрих Ҳегель (1770-1831) таълимотига кўра, улар пировард натижада "мутлақ рух", яъни бирламчи манба тимсолида ўзаро уйғунлашиб кетади.

Яна бир Фарб файласуфи Вильхельм Вундт (1832-1920) "халқ руҳи", "миллат руҳи" гина этнопсихологиянинг тадқиқ объекти бўлиб қолмаслигини таъкидлайди ҳамда тил, афсона ва ривоятлар, дин, ахлоқ ва санъат шахс руҳидан фарқ қилувчи, ўзига хос қонуниятларга эга воқелик эканига эътибор қаратади (Вундт В. *Проблемы психологии народов*. СПб., "Питер", 2001, стр. 25-26). Рухшунос файласуф Гюстав Лебон (1841-1931) эса шахс руҳи билан халқ, омма руҳи ўртасидаги боғлиқликни ўрганди, ҳар бир этносда, миллатда ўзига хос руҳ борлигини очиб берди. Унинг фикрича, "ўзликни англаш" халқ ва омма руҳида, у билан давомий алоқалар жараёнида ёки таъсирида шаклланади (Лебон Г. *Психология народов и масс*. СПб., 1996, стр. 21-22).

Француз олими фанга "тўда психологияси" деган тушунчани ҳам олиб кирди.

Вильгельм Вундт

XX асрнинг иккинчи ярмида Осиё ва Африкада авж олган миллий озодлик ҳаракатлари, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи БМТ томонидан эътироф этилиши ва қўллаб-қувватланиши миллий масалалар, шу жумладан, миллий ўзликни англаш ижтимоий тараққиётни белгилаб берадиган ҳодиса экани, ҳеч бир давлат, жамият уни инкор қилолмаслигини, четлаб ўтолмаслигини кўрсатди. Собиқ СССР империясининг таназзулга учрашига ўша даврда ғайримиллий сиёсат юритилгани, миллий анъана ва қадриятларга белисанд қаралгани, ўз халқи ва миллатини танимайдиган "янги совет кишиси"ни шакллантиришга ҳаракат қилингани ҳам сабаб бўлгани бугун кўпчиликка яхши аён.

Миллий ўзликни англаш жараёнини уч босқичга ажратиш мумкин. Биринчи босқич – шахс "мен"и; иккинчиси – гуруҳ "мен"и, учинчиси – этнос, миллат "мен"идир. Табиийки, мазкур босқичлар ўртасида диалектик боғлиқлик мавжуд. Масалан, шахс ўз "мен"ини энг аввало, оиласи, меҳнат жамоаси ёки ўқув юртидаги маънавий-руҳий муҳит, қадриятлар, муносабатлар орқали идрок этади. Халқимизнинг "Қуш уясида кўрганини қилади" деган мақоли шахсдаги "мен"нинг оила ёки ижтимоий муҳит таъсирида шаклланишини кўрсатади.

Демократик қадриятлар қарор топган кўп миллатли давлатларда плюралистик "мен" табиий ҳодисадир. Шунинг учун барча "мен"ларни битта этник "мен"га – ҳатто у титул миллатга тааллуқли бўлганида ҳам – айлантириш мумкин эмас. Ҳар бир этник жамоа, миллий бирлик ўз "мен"и орқали ижтимоий ҳаётдаги ўрнини англайди ва айрича маънавий-руҳий фазилатларини намоён

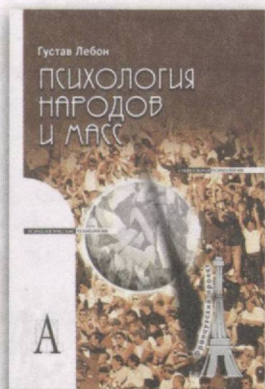
этади. Плюралистик "мен"ларсиз мамлакатда миллатлараро тотувликни ҳам, миллий-маданий ривожланишни ҳам тасаввур этиб бўлмайди. Президент Ислоҳ Каримов республикамыз раҳбари сифатида ўз фаолиятини бошлаган дастлаб-

ки кунлардаёқ мазкур ёндашувнинг муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлаб бундай деган эди: "Миллатлараро муносабатларни ривожлантиришда биз ўз халқига ҳурмат билан бир қаторда бошқа миллат ва халқларга нисбатан ҳам чуқур ҳурмат-этибор, яхши қўшничилик ва уларнинг ҳам миллий ғурурлари борлигини ҳисобга олиб, ҳаракат қилишимиз керак. Миллий анъаналар халқнинг энг нозик, энг ҳурматталаб фазилатларидир" (Ислоҳ Каримов. *Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т., "Ўзбекистон", 2011, 143-бет*).

Плюралистик "мен"ларнинг титул миллат "мен"и билан умумижтимоий манфатлар йўлида уйғунлашуви, бирлашиши, давлат ва жамият қабул қилган стратегик мақсадга хизмат қилиши ижтимоий заруриятдир. Яъни бунда "Мен ўзбекман", "Мен тожикман", "Мен русман" деган этник тушунчалар "Ўзбекистон – ватаним маним" ғояси атрофида уйғунлашади, миллий-этник "мен"лар "Мен – ўзбекистонликман" деган эътирофга айланади. Миллий ўзликни англашнинг идеал ҳолатдаги модели, Ҳегель ибораси билан айтганда, "халқ руҳи билан уйғунлашишдадир".

Бундай идеал моделга эришиш ўз истиқболини ўйлайдиган ҳар бир давлатнинг мақсадидир. Лекин, афсуски, бугунги кунда "бошқариладиган демократия" деган доктриналар ҳам кутилган самарани бермасдан, дунёнинг кўпгина ҳудудларида миллий-эт-

ник низоларга сабаб бўлаётганини кўришимиз мумкин. Хуллас, миллий-этник "мен"ларни бирлаштириш йўлида инсоният ҳали кўп тер тўкиши керакка ўхшайди.

Миллий ўзликни англаш халқининг тилини, тарихий-маданий меросини, ўтмишини

яхши билиш заминиди шаклланади. Кейинги йилларда ўтказилган махсус илмий тадқиқотлар, чоп этилган асарлар Ўзбекистонда бу борада ҳақиқий миллий уйғониш рўй берганини кўрсатади. Масалан, ижтимоий-гуманитар соҳаларда миллий ўзликни англаш мавзуси билан боғлиқ 70 дан зиёд диссертация ҳимоя қилинди, 400 дан зиёд монография чоп этилди. Шу ўринда академиклар – Э.Юсупов, А.Валиев, М.Хайруллаев, И.Султон, А.Қаюмов, Р.Убайдуллаева, фан докторлари – Н.Комилов, О.Файзуллаев, Б.Саримсоқов, М.Жўраев, К.Маҳмудов, Р.Жумаев, Т.Жўраев, М.Жакбаров, Х.Шайхова, А.Очилдиев, Р.Рўзиева, Э.Бобомуродов, М.Нурматова, С.Аъзамхўжаева, Р.Маҳмудов, Х.Одилқориев, А.Саидов, Р.Ражабов, А.Чориев, С.Чориев, Э.Ғозиев, Н.Маманазаров, А.Қўчқоров нашр эттирган асарларни эслаш жоиз.

"Мустақилликка эришганимиздан кейин, – деб таъкидлайди Юртбошимиз Ислон Каримов, – халқимизнинг ўз юрти, тили, маданияти, қадриятлари, тарихини билишга, ўзликни англашга қизиқиши ортиб бормоқда. Бу

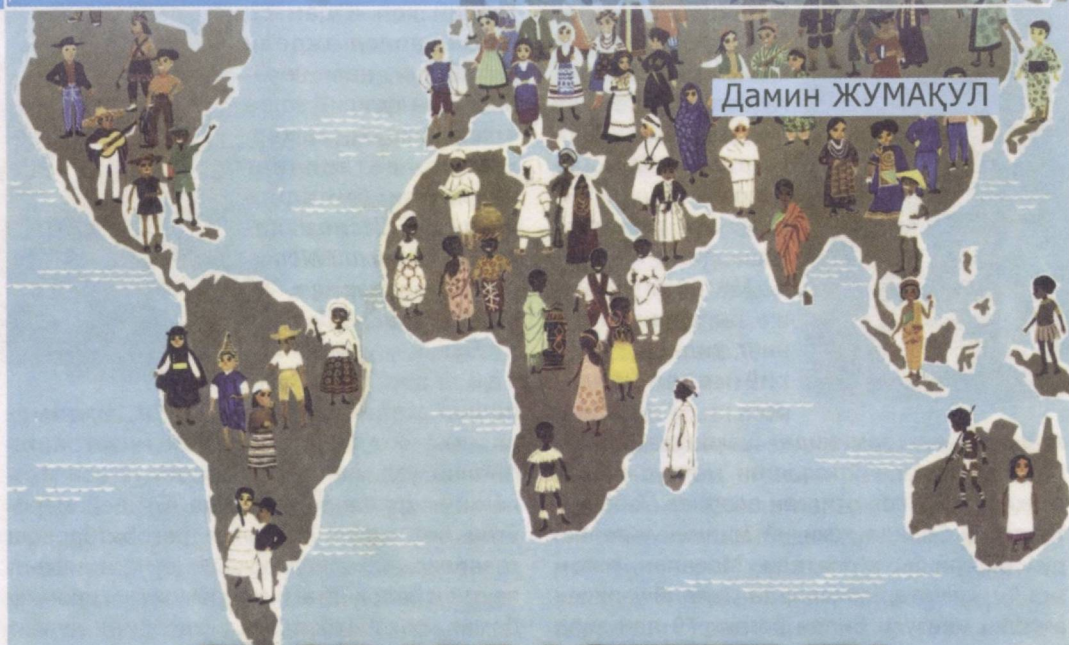
табиий ҳол. Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хуллас, ватанининг тарихини билишни истайди" (Ислон Каримов. *Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., "Шарқ", 1998, 8-бет*).

Бугун дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари, айниқса, ижтимоий, иқтисодий ва маданий интеграция миллий ўзликни англашни тор этнопсихологик доирадан чиқармоқда. Бундай шароитда биз жаҳон бозорига рақобатбардош товарлар чиқариш орқали дунёга интеллектуал салоҳиятимизни намойиш қиламиз. Демак, рақобатбардош иқтисодиёт дунёга миллий ўзлгимизни кўрсатиш омилларидан биридир. Бундай имкониятлар маданий алоқалар, спорт ва коммуникация, илм-фан соҳаларида ҳам мавжуд.

Миллий ўзликни англаш маънавий-ғоявий таҳдидлар, айрим ёшларда космополитик кайфиятлар учраётган, мамлакатимизда ҳали ечимини кутаётган объектив муаммолар мавжуд бир шароитда шаклланаётганини эсдан чиқармаслик керак. Инсон онги, қалби учун кураш ҳеч қачон, айниқса, информацион воситалар кенгайган ҳозирги вақтда тўхтамайди. Бундай шароитда ҳар бир шахс ўзининг шахсий "мен"ини ижтимоий, миллий-этник "мен" манфаатлари билан уйғунлаштириб, озод ва обод Ватан барпо этиш йўлида сидқидилдан меҳнат қилиши ҳам фуқаролик, ҳам инсоний бурчдир.

Гюстав Лебон

GLOBALLASHUV VA MILLIY MANFAATLAR

Дунёнинг янги қиёфаси

Жамият тараққиётининг мисли кўрилмаган даражада жадаллашуви тарихан қисқа вақтда глобал молиявий тизим, ягона ахборот макони, транс-миллий ишлаб чиқариш ва жаҳон бозори шаклланишига олиб келди. Булар эса аста-секин миллий чегараларга таҳдид солиб, мустақил давлатлар қиёфасини ўзгартирмоқда. Инчунин, дунёда иқтисодий сиёсатга йўналтирилган муҳим воқеа содир бўлаётирки, бу давлатлар суверенитети ва миллий манфаатларга таъсир этмасдан қолмайди.

Модомики, дунё миқёсида давлат мустақиллиги ва миллат манфаатига таъсир этадиган ўта жиддий ҳодиса етилиб келаётган экан, мазкур омил миллати равнақи, давлати шавкатини ўйлайдиган ҳар бир инсонни бефарқ қолдирмаслиги шубҳасиз.

Глобаллашув жараёни билан шуғулланувчи бир тоифа олимларнинг таъкидлашича, ушбу шароитда ҳам давлат халқаро муносабатларнинг асосий иштирокчиси бўлиб қолаверади. Фақат бунинг учун ҳар бир давлат тараққий этиб, замон талабларига мослашиб бормоғи лозим. Чунки дунёнинг қайта шаклланиши инсониятни ҳамжиҳатликка ундамайди, аксинча, давлатлар ўртасидаги низоларнинг янада кескинлашувига сабаб бўлади. Хомашё захираларининг камайиб бориши уларга эгалик қилиш учун курашни авж олдиради. Давлатлар ўртасидаги можаролардан мақсад жаҳон бозорини эгаллаш бўлади. Бу йўлда кўплаб сиёсий-ҳарбий иттифоқлар ташкил топа боради. “Хаётий манфаат”, “таъсир этиш ҳудуди”, “давлат суверенитети принципи” каби масалалар глобаллашув даври жаҳон сиёсатининг асосий

тамойиллари бўлиб қолади (Громыко Ан., Громыко Ал. *Левоецентризм: проблема и перспективы* // Альманах "Форум" 2000. На рубеже веков. М., "Весь мир. 2000", стр.34-35).

Бошқа тадқиқотчилар бунга қарши фикр билдириб, миллий манфаатлар бутунлай йўқолиб кетади, чунки жаҳон сиёсатида миллий давлатлар ўрнига янги субъект кириб келмоқда дейди. (Пастухов В. *Национальный и государственный интересы России: игра слов или игра в слова* (Реплика), "Полис", 2000, №1, стр.95). В.Пастухов фикрича, глобаллашув миллий давлатларга ўрин қолдирмайди, улар ўрнига жаҳон фуқаролик жамиятини вужудга келтиради. Бунинг асосида шу вақтга қадар муайян давлат таъмин этиб келган инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги масаласи туради.

В.Пастухов миллат ва давлат манфаатларини ажратиб, миллий манфаат йўлида давлат ўз манфаатларидан воз кечиши лозим, деб ҳисоблайди. "Масалан, – дейди у, – суверенитетни сақлаб қолиш сиёсати ва ҳудудий яхлитлик масаласи узоқ муддатли истиқболга эга эмас" (*ўша манба, 96-бет*). Аммо бу қараш асосли деб қабул қилинса, у ҳолда давлатнинг кўплаб функцияларини ўз зиммасига оладиган "жаҳон фуқаролик жамияти"ни кимлар барпо этади, янги жамиятнинг маркази қайси қитъадан жой олади, бошқарув аппарати кимларнинг қўлида бўлади?

Бундан ташқари, В.Пастухов бир ўринда "миллий манфаатлар бутунлай йўқ бўлиб кетади" деса, бошқа бир ўринда "миллий манфаатлар йўлида давлат ўз манфаатларидан воз кечиши лозим", дейди. У ҳолда қуйидаги савол туғилади: миллий манфаатлар йўқликка юз тутса, давлат мавжуд бўлмаган нарса учун ўз манфаатларидан қандай воз кечиши мумкин?

Бу мавзуда сўз борар экан, аввало, "давлат" ва "миллат" атамалари мазмунига яна бир карра тўхталиб ўтмоқ зарур бўлади.

Миллат – насл-насаби, тақдири, интилишлари, урф-одатлари, анъаналари, тили бир инсонлар жамоасидир. Миллат Осиё ва Европадаги каби узоқ асрлар давомида ёки Америка Қўшма Штатларидаги каби бирмун-

ча қисқа муддатда қурама тусда шаклланиши мумкин. Бироқ қачон ва қай йўсин келиб чиққанидан қатъи назар, миллат шахс ва у дунёга келган жамоа ўртасидаги яқинликдир. Ана шу яқинлик – миллатнинг асоси ҳисобланади ва унга зарар етса, миллат парокандаликка юз тутади. Миллат йўқолиб кетгудек бўлса, халқаро муносабатлар ҳам ўзгаради. Бу ўзгаришларни баъзилар ижобий баҳоласа, бошқаларнинг назарида у жуда салбий ҳодисадир.

Аслида миллатларни йўқотишга уринишлар бугуннинг гапи эмас, қадим дунё тарихидан бошлаб мерос бўлиб келаётир бу муаммо. Шўролар ҳам изчиллик билан шу сиёсатни юритган эди. Чунки миллатни йўқотишга уринишлардан асл муддао барчани ҳукмрон миллатга тобе қилишдан иборат. Масала шу тартибда қўйилса, "миллат йўқолади" деган даъвонинг тагидаги ним коса ўз-ўзидан очилиб қолади.

"Миллат – узоқ давом этган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва этномаданий жараёнда, аниқ ҳудудий доирада, тил ва ўзликни англаш бирлиги асосида шаклланган халқ этник тарихининг энг юсак чўққиси, ўзига хос маданият, онг ва менталитет заминида таркиб топган ижтимоий бирлик шакли. Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиқтисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир.

...Миллат – мустақил давлат белгиси. Унинг мустаҳкам замини – давлат иқтисодий сиёсатининг барқарорлиги миллатнинг шаклланиш даражасига ва фуқароларининг ўзлигини англаш даражасига боғлиқ" (*Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд, Т., 2003, 659-бет*).

Яна бир тоифа олимларнинг фикрича, глобаллашув суверенитетга эмас, миллий

манфаатларга кўпроқ дахл қилади. "Глобаллашув, минтақалашув ва миллийлик ўртасидаги фарқ борган сари камайиб бормоқда. Бир қараганда глобаллашув ва миллийлик ўртасида зиддият бордек туюлади. Ҳар бир миллий иқтисодиёт ўзига хослигини, асрлар давомида сайқал топиб келган қадриятларини сақлаб қолишга уринади. Глобаллашув улкан планетар жараён бўлиб, ўз йўлидаги ҳар қандай миллий тўсиқларни вайрон этиб бораверади. Аммо глобаллашув миллий суверенитетга таҳдид солмайди. Ҳали глобаллашув жараёнлари бошланмасидан илгари ҳам ижтимоий муносабатларни байналмилаллаштириш, минтақа даражасида мамлакатлараро алоқаларни мустаҳкамлашга уринишлар бор эди. Муайян минтақадаги мамлакатларнинг яқинлашуви, алоҳида гуруҳларга бирлашуви ана шундай жараёнларга мисолдир" (Тўхлиев Н. *Тараққиётнинг ўзбек модели*. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", давлат илмий нашриёти, 2012, 161-162-бетлар).

Бундан тахмин этиш мумкинки, глобаллашув миллий манфаатларга дахл қилади-ю, миллий суверенитетга таҳдид солмайди. Демак, глобаллашув таъсирида миллатлар урф-одатлари, қадриятлари, тилини бой беради-ю, Бош қомусимизда ёзилганидек, мустақил давлат белгиси сифатида номини сақлаб қолади, холос.

Миллийликнинг зидди интернационализм ва транснационализмдир. Маданий интернационализм жамият ичида тез ривожланади, айниқса, ягона ахборот макони — Интернет воситасида. Интернационализм сиёсий ҳаракат сифатида синфий бирликни тақозо этади. Россиялик академик Г.Заварзин "Империя кўрқитувчи сўзми ёки тушунча" мақоласида баён этишича, капитализм транснационализм шаклини олди. Транснационализмни "давлат елвизаги" деб аташа бўлади. У савдо капитали ва унга хизмат этувчилар бирлашмаси бўлиб, муайян босқичгача миллийлик билан муроса қилиб, бошқа давлат ҳудудига компанияларни жойлаштириш ҳамда у ерда меҳнат ва табиий захираларни эксплуатация қилиш билан

кифояланиб турса-да, мутлақ давлат суверенитетини қабул қила олмайди. Транснационализмдан ҳимояланиш ҳар бир фуқаро ва давлатнинг зарур вазифасидир.

Давлат суверенитети ва глобаллашув

Давлат — миллатнинг сиёсий бошқаруви. Аммо бошқарувнинг бошқарувдан фарқи бор. Давлатнинг миллатга муносабати ҳам тафовутли. Бундан ташқари, ҳамма миллат ҳам ўз давлатига эга эмас. Баъзи давлатлар эса кўп таркибли бошқарув тизимига эга.

Ҳақиқатан, В.Пастухов айтганидек, глобаллашув таъсирида айрим минтақаларда давлат суверенитетининг бирмунча заифлашаётгани ҳамда давлат тизими ва анъанавий ижтимоий институтлар сезиларли равишда ночорлашиб бораётганига гувоҳимиз. Янги субъектлар анъанавий давлат суверенитетининг муҳим жиҳатларини емирмоқда. Давлатларнинг маъмурий ҳудудлари ва улар ўртасидаги чегаралар нисбийлик касб этаётир.

Глобаллашув, аввало, иқтисодий ўтиш даврини бошдан кечираётган, беқарор сиёсат юритаётган кам ривожланган давлатларга дахл қилади. Шу боис замонавий давлатларнинг миллий манфаатлар тизимида давлат институтларини мустаҳкамлаш масаласи алоҳида ўрин тутади.

Иқтисодий ночор ва сиёсий беқарор давлатларнинг инқирозга юз тутиши ғоят аянчлидир. Бундай мамлакатларда тартибсизликлар, давлат қонунчилик органлари, аҳоли истиқоматгоҳлари ва маъмурий ҳудудларда бошбошдоқлик, уруғ-аймоқчилик авж олади. Оқибатда ўз сиёсий мақсадлари йўлида аҳолини жиноий гуруҳларга тартадиган, уларни давлатга қарши гиж-гижлайдиган гуруҳларнинг ошиғи олчи бўлади. Бунга Сурияда рўй бераётган воқеаларни мисол келтириш мумкин. Давлат бошқарувидаги бошбошдоқлик охир-оқибат мамлакатнинг ҳудудий яхлитлигига путур етказганига ва бу жараён ҳамон давом этаётганига бутун дунё гувоҳ бўлиб турибди.

"Давлат суверенитет учун жавобгарлик ва кафилликни сақлаб қолади, — деб ёзади

француз тарихчиси ва сиёсатчиси Ф.Моро-Дефарж, – аммо бу функцияни бажараётганда бетизгин пўртаналардан зарар кўриб қолмаслик, ҳатто айрим сиёсий кучлар ўз манфаати йўлида давлат имкониятларидан фойдаланишига йўл қўймаслик ҳақида жиддий ўйлашга мажбур бўлади” (Филипп Моро-Дефарж. *Понятие глобализации в сопоставлении с другими, близкими по смыслу понятиями*. 1998, стр. 138).

БМТ собиқ Бош котиби Кофи Аннан таъкидлайдики, “Ривожланаётган давлатлар глобаллашув шароитида Жаҳон савдо ташкилотидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилади. Бироқ айрим ривожланган давлатлар юксалиш йўлига кираётган мамлакатлар гўё рақобатга бардош беролмаслигини рўқач қилиб, улар жаҳон бозор талабларига мос маҳсулот ишлаб чиқарган вақтда уларни қаллобликда айблашга уринади” (<http://www.interfax.ru/gazeta/01.html>). Масалан, Европа Иттифоқи ўз ички айланма озиқ-овқат маҳсулотига ва савдо протекционизмига (бирор давлатнинг ўз миллий иқтисодини чет эл рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсати) олти-етти фоиз маблағ ажратади”. ЕИ ана шу чеклов йўли билан ривожланаётган давлатлар иқтисодига сезиларли даражада зарар етказиши.

Давлат суверенитетига дахл қилувчи кучлар

Жадаллашаётган глобаллашув давлатларни муттасил домига тортаверади. Айни замонда дунё колонизация даврига ўхшаш янги бир давр оstonида турибди. Бироқ авваллари бу экспансияда (империалистик давлатларнинг янги ҳудудларни босиб олишга интилишида) давлатлар асосий роль ўйнаган бўлса, эндиликда трансмиллий компаниялар (ТМК), хусусий корхоналар, корпорациялар, молиявий ва индустриал гуруҳлар дунё устидан ҳукмронлик ўрнатишга ҳаракат қилаётир. Янги субъектлар давлатларнинг иқтисод, коммуникация соҳасидаги сиёсий хавфсизлиги, ҳатто суверенитети, аҳоли устидан назорати ҳам жиддий дахл этаётгани бор гап.

Ҳозир айрим давлатлар кўп томонлама таъйиқни ҳис қилмоқда. Қолаверса, катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга халқаро ташкилот ва институтлар аралашуви боис миллий давлатлар суверенитети заифлашапти. Бунга БМТ раҳнамолигида дунёнинг турли ҳудудларида ўтказиладиган тинчликпарвар кучлар ҳаракати мисол бўла олади. 1991-95 йиллар Югославиядаги миллий низолар, 1994 йили Гаитида ўтказилган “Демократия ўрнатиш” операциялари шулар жумласидан. Булар сирасига 1999 йили НАТОнинг амалдаги халқаро нормаларни менсимасдан ва БМТдан ижозат олмасдан туриб Югославияга қўллаган “гуманитар интервенция”сини ҳам киритиш мумкин. Қолаверса, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон савдо ташкилоти каби тузилмалар ҳам давлатларни ўз таъсир доирасида тутиб турибди. Бундан ташқари, ривожланаётган давлатлар ўзига муайян таъйиқ ўтказишга қодир нодавлат ташкилотлар, Халқаро амнистия, Human Rights Watch, ҳуқуқни ва экологияни муҳофаза қилиш ташкилотлари, миллий гуруҳлар, сиёсий партиялар ва бошқа фуқаролик жамияти институтлари билан ҳам музокаралар олиб боришга мажбур. Мустақил давлатларнинг сиёсий раҳбарлари устидан ҳукм чиқарувчи Халқаро Гаага суди бунга мисол бўла олади. Баъзида давлатлар ўз суверенитетини ўз хоҳишига кўра чегаралайдиган вазиятлар ҳам учраб туради. Суверенитетнинг бу шаклда чегараланишини давлатларнинг ўз ваколатлари муайян қисмидан воз кечиши ҳисобига интеграциялашуви деб аташ мумкин. Европа Иттифоқиға аъзо давлатларда шундай ҳол кузатилди.

Айрим тадқиқотчилар фикрича, бугун геосиёсатда ТМКлар ҳатто давлатлардан ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Масалан, Европа Иттифоқи қонунлари ушбу бирлашмага аъзо давлатлардаги миллий бошқарувга жиддий таъсир этади (<http://polit.ru/article/2006/10/30/kustarev/>). Дарвоқе, баъзи ўқувчиларда “Европа Иттифоқи ҳам ТМК ҳисобланадими?” деган савол туғилиши мумкин. Шу сабабли “трансмиллий компания” тушунчасининг мазмунан кенгайиб боришига доир бир маълумотни келтириш ўринлидир.

Трансмиллий компаниялар тарихи узоқ бўлса-да, ушбу атама ўтган аср бошларида муомалага киритилган. Бир нечта мамлакатларда ишлаб чиқариш, савдо ёки бошқа бирор турда иқтисодий-молиявий фаолият юритадиган ташкилотга нисбатан шу ибора қўлланади. Асримиз бошларига қадар “трансмиллий корпорация (компания)” дейилганда, асосан, саноат, хизмат кўрсатиш, савдо-сотиқ, банк, суғурта ва бошқа тармоқларда фаолият олиб боровчилар тушунилган.

Аммо трансмиллий компаниялар катта бойликларга эга бўлиб олгач, давлат ишларига ҳам араллашиб, кези келганда, юқори доираларга босим ўтказа бошлагач, бу атама сиёсий ташкилотларга нисбатан ҳам қўлланадиган бўлди. Масалан, Европа Иттифоқи – иқтисодий-сиёсий ташкилот. Шу боисдан сиёсатчилар уни энг йирик ТМКлар каторида санайди. Фақат иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти бўлди, деган даъво билан тузилган Евроосиё Иттифоқи ҳам ҳеч қанча вақт ўтмай сиёсий тус ола бошлади.

Транснационализмни баъзи олимлар интернационализмнинг, айримлари космополитизмнинг, яна бир тоифаси капитализмнинг янгича ном билан аталиши деб ҳисоблайди. Бу фикрларнинг ҳаммаси асосли. Транснациоанализм – ана шу учта тушунчани ўзида жамлаган жилов билмас куч сифатида майдонга чиқди.

Бу ўринда нодавлат ташкилотлар фаолиятига ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Давлат суверенитети, маълум маънода, мамлакатдаги нодавлат ташкилотлар ва фуқаролик жамияти таъсирида заифлашиб боради. Бундай шароитда федератив давлатлар ҳокимият бўғинларида вертикал тизимни жорий этади. Бунда ташқи сиёсат масалалари минтақанинг ўзида мустақил ҳал этилади. Федерация таркибидаги республикалар ҳам шундай ҳуқудан фойдаланади. Давлат эса минтақа ва республикаларнинг ташқи сиёсат борасидаги қарорлари билан муроса қилишга мажбур. Айни кезларда Россия Федерациясида шу ҳол кузатилмоқда.

Суверенитет емирилишининг объектив сабабларидан яна бири – давлатнинг глобал

муносабатларда бирмунча кичик субъектга айланиши, аммо минтақа иқтисодиёти, хусусий фирма ва корхоналар учун ўта огир юк бўлиб қолишидир.

Давлат халқаро муносабатларда бўлгани каби ички ишларда ҳам ўз таъсирини трансмиллий корпорациялар, фирмалар, банклар ва корхоналарга бой бериб боради. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш фаолияти кўп ҳолларда давлатни четлаб ўтади.

Булардан аён бўладик, эндиликда дунё бойликларининг қайта тақсимланиши давлатларга эмас, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки каби бирлашмаларга кўпроқ боғлиқ. Хусусий фирма ва ТМКлар давлатнинг социал бошқарув, сиёсат, бандлик хизмати, меҳнат шароитлари ва меҳнатга ҳақ тўлаш борасидаги фаолиятини “мусодара” этиб бораверади.

“Ҳозирги шароитда трансмиллий корпорациялар иқтисодий глобаллашувнинг асосий механизмларидан бири сифатида майдонга чиқмоқда. Улар аллақачон жаҳон ишлаб чиқариши ва экспортида етакчи мавқени эгаллаб олди. Трансмиллий корпорациялар жаҳонда ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулотнинг қарийб 25 фоизини ва дунё савдосининг учдан икки қисмини бераётгани, халқаро хомашё бозори деярли уларнинг назоратида экани бунинг тасдиғидир” (Тўхлиев Н. Тараққиётнинг ўзбек модели. 150-бет).

Давлат суверенитетини инкор этувчиларнинг фикрича, глобаллашувни ҳаракатлантирувчи асосий куч трансмиллий капитал – биржалар, молиявий уюшмалар, йирик мултинационал банклар, медиакорпорациялар, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва савдо гуруҳларидир.

ТМКлар глобаллашув тарафдорими?

Глобаллашув ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Масалан, Fibo Group дастури шарҳловчиси Эрик Найман “Европа Иттифоқи инқироз ёқасидами?” мақоласида Буюк Британия ушбу Иттифоққа “Англиянинг доимий дўсту душмани йўқ, доимий манфаатигина бор” деган одатдаги тамойилига муво-

фиқ ёндашаётгани, АҚШ ҳам иттифоқдош мамлакатлардан ўз миллий манфаатлари йўлида устамонлик билан фойдаланаётганини таъкидлаган (<http://rbcdaily.ru/world/opinion/562949982311323>).

Бундан ҳамда ЕИнинг Европа давлатлари қонунчилигига етказаетган зараридан аён бўладики, ТМКлар қайсидир давлат суверенитетига дахл қилар экан, айна чоқда иккинчи давлатнинг манфаатини ҳимоя қилади. Шу боис бундан ҳимояланишга биринчи галда айнан ТМКлар фаолият юритаётган давлатлар мажбур бўлаётир.

ЕИ, НАФТА, МЕРКОСУР, АСЕАН гўё глобаллашувга хизмат қилаётгандек бўлса-да, амалда уларнинг ҳар бири қайси бир шаклда ўзаро ҳамкорлик қилишга уринади. Бинобарин, ёпиқлик интеграциявий бирлашмаларнинг ўзига хос иш тартиби ҳисобланади. Масалан, учинчи давлатдан келаётган миграцион оқимни чеклашга доир чора-тадбирлар, халқаро савдога доир протекционистик тўсиқларни айнан Европа Иттифоқи қабул қилган. ЕИнинг миграцияни қисқартиришга оид чора-тадбирлари бошқа давлатларга жиддий зарар етказганини бугун кўпчилик эътироф этмоқда. Рим шартномаси тузилганидан сўнг минтақада ички савдо сезиларли даражада ўсди. Лекин минтақалараро савдо ҳажми ўзгармасдан қолди.

Эътиборга молик масалалардан яна бири, айна вақтда дунё миқёсида сезиларли таъсир кучига эга икки юзта ТМҚдан 88 фоизини АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция ва Швейцария ҳамкорлигида ташкил этилган Шимолий Атлантика Иттифоқи қамраб олган. Ўз навбатида булар орасида Американинг элликта йирик ТМҚси биржа капиталига ўз сўзини ўтказди. АҚШ кучли олтиликда мавқеини янада кенгайтириш ва мустаҳкамлашдан манфаатдор. Ушбу гуруҳга аъзо бошқа давлатлар олдида эса миллий корпорацияларни ривожлантириш керакми ёки ўз мамлакатларида фаолият юритиб, бирмунча иқтисодий фойда келтираётган, аммо турли қатламларга унчалик ижобий таъсир кўрсатмаётган хорижий ТМҚларни кўпайтириш лозимми, деган мураккаб масала турибди.

Айрим тадқиқотчилар фикрича, дунёнинг етакчи ТМҚлари АҚШ ҳукумати томонидан қўллаб-қувватланмоқда ва улар, аввало, Вашингтон манфаатларини ҳимоя қилаётир.

ТМҚлар давлат қўмағига муҳтож

Тадқиқотлар натижасига кўра, янги субъектлар давлатни халқаро сиёсатдан чиқариб юборишга қодир эмас, аммо у билан баъзида рақобатчи бўлса, баъзан ҳамкорлик қилади. Давлат билан рақобатлашаётган, шунингдек, ундан мадад кутаётган нодавлат ташкилотлар унга умид боғлайди ва унинг салоҳиятидан фойдаланади. Масалан, экспортга ихтисослашган корхона ёки хавфли ҳудудда фаолият юритаётган гуманитар ташкилотлар ўз олдига қўйган вазифаларни давлат қўмагисиз бажара олмайди. Янги субъектлар ва давлат ўртасида ўзига хос рақобат мавжуд: инқироз шароитида давлат нодавлат ташкилотларга тўлиқ ўз ҳукмини ўтказди. Масалан, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бошланган даврда баъзи давлатлар молиявий кўмак бериш ҳисобига айрим банкларни муқаррар банкротдан сақлаб қолди.

Ўтган асрнинг 80-йилларида олиб берилган тадқиқотлар шундай хулосага олиб келди: глобал ташкилотлар стратегик операцияларини жаҳон миқёсида амалга оширади ва амалда космополитик бошқарув аппаратини ташкил этади; глобаллашув қанчалик жадаллашмасин, миллий ва минтақавий макон ўз аҳамиятини сақлаб қолади, давлат ҳокимияти эса бу жараёнда кучсизланиши мумкин. Миллий бошқарув ўз таъсирини иқтисодий-ижтимоий сиёсатда, ҳатто либерал шароит ва ислохот муҳитида ҳам сақлаб қолади. Бошқа томондан, турли халқаро инстанциялар трансчегаравий фаолиятга доир ҳуқуқий нормаларни ишлаб чиқмоқда. Бунга хусусий товар алмашув, хизмат кўрсатиш (Жаҳон савдо ташкилоти дастури) ва молиявий соҳалар қиради.

Совуқ урушдан сўнг Европа ва Осиёда жадаллашиб бораётган минтақалашувнинг мақсадларидан бири АҚШнинг ягона гегемонлигига қаршилик кўрсатишдан иборат-

дир. Бу жиҳатдан, глобаллашув мавжуд иттифоқларни геосиёсий жиҳатдан қайта қуришни талаб этади.

Халқаро майдонда миллий давлат, унинг суверенитет ва манфаатлари давлатнинг бошқа субъектлардан афзаллиги боис ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Бироқ бу глобаллашув миллий манфаатларга дахл қилмайди дегани эмас. Аксинча, миллий манфаатларнинг таркиби ва йўналиши жиддий тарзда ўзгаради. Бир томондан, глобаллашувнинг афзалликларига мослашиш зарурияти ва унинг имкониятларидан фойдаланиш иштиёқи юзага келади, иккинчи томондан эса, глобаллашув сабаб миллат тараққиётига етказилган зарарни қоплаш борасида қулайликлар пайдо бўлади.

Жаҳон иқтисодий тараққиёти миллий манфаатлар ҳимоясида энг муҳим омил бўлиб қолаверади. Бу – глобаллашув жараёнидаги қонуниятдир: ҳеч қайси давлат жаҳон иқтисодиётига интеграциялашмай туриб иқтисодиётини юксалтиришга, аҳоли турмуш шароитини яхшилашга эриша олмайди. “Глобаллашув жараёни ҳаётимизга тобора тез ва чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабаби хусусида гапирганда шуни объектив тан олиш керак – бугунги кунда ҳар қайси давлатнинг тараққиёти ва равнақи нафақат яқин ва узоқ қўшнилари, балки жаҳон миқёсида бошқа минтақа ва ҳудудлар билан шундай чамбарчас боғланиб боряптики, бирон мамлакатнинг бу жараёндан четда туриши ижобий натижаларга олиб келмаслигини тушуниш, англаш қийин эмас” (*Ислом Қаримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 111-бет*).

Миллий манфаатларни ҳимоя қилиш соҳасида илғор технологияларни эгаллаш, энг замонавий алоқа, транспорт ва ахборот технологияларини қўллаш биринчи ўринга чиқади. Ҳарбий соҳа ва унинг стратегияси эса булардан кейинги ўриндан жой олади.

Ҳақиқатан, миллий давлатлар равнақи эндиликда анъанавий ҳарбий қудратга эмас, балки иқтисодий, технологик, демографик ва ахборот билан қанчалик қуролланганига боғлиқдир.

Глобаллашув миллий давлатларнинг аҳамиятини пасайтирмайди. Бироқ улардан жадал ривожланиб бораётган технологик тараққиётдан ортда қолмаслик талаб этилади. Бунинг учун давлат, халқаро институт ва корпорациялар глобаллашув таъсирида юзага келган бойлар ва камбағаллар ўртасидаги тенгсизликни ўрганиб, бу борада зарур чоралар кўриши зарур. “Қайсики давлат заифлашса, бунинг сабаби – бошқарувда юзага келган бўшлиқ тўлдирилмаганидир” (*Эмциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. М., 2004, стр.196*).

Давлатимиз раҳбари айтганидек, халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун “эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ниқоби остида (*“Юксак маънавият – энгилмас куч”, 116-бет*) муайян мамлакатларнинг ер ости ва ер усти бойликларига, энергия захираларига кўз олайтирмоқда. Улар бу бойликларга эгалик қилиш мақсадида фуқароларнинг тинч ҳаётини издан чиқаришга, ҳокимият тепасига ўз манфаатига хизмат қиладиган қўғирчоқ раҳбарларни олиб келишга ҳаракат қилаётир ва баъзан бунга эришаётир ҳам.

Жаҳон сиёсатининг бугунги манзарасини кузатиб шундай хулосага келиш мумкинки, давлат ва ТМКлар бир-биридан айро ривожланмайди. ТМКларнинг ҳар бири муайян давлат манфаатининг ҳимоячиси, яна ҳам очикроғи, замонавий қурол-яроғидир. Глобаллашув шароитида суверен давлатлар йўқолиб, миллий чегаралар заифлашади деганларнинг асл мақсади ТМКлар кучи билан бутун дунёга эгалик қилишдан иборатдир.

Улуғбек САИДОВ

ALDAMCHI DUNYO VA KO'ZGU HAQIQATI

Одам кўзгуда бирор нарсанинг айнан ўзини кўраётгандек бўлса-да, аммо бу – ўша нарсанинг ўзи эмас, балки аксидир, холос. Акснинг тиниқлиги ё хиралиги, қийшиқ ёки тўғрилиги эса кўзгунинг табиати ва сифатига боғлиқдир.

Абу Наср ФОРОБИЙ

Америкалик ёзувчи Ежи Косинскийнинг “Боғбон” қиссасини ўқидиму кўпдан бери мени ўйлантираётган бир саволга жавоб топгандек бўлдим. Асар қаҳрамони – Шанс исмли ақли заиф бир кимса. Буваси уни узоқ йиллар уйдан ҳеч қаерга чиқармайди. Шунинг учунми, Шанснинг ҳаёт ҳақидаги ту-

шунчаси тор – қўлидан ҳам бир иш келмайди. Буваси вафотидан сўнг у илк бор ташқи оламга – ўзи учун янги бир дунёга қадам қўяди. Унинг на ҳаёт ҳақидаги тасаввури, на хат-саводи, на билими, на шахсини далолатловчи ҳужжати бор. У телевизорда кўрган-эшитганларини тўтидек такрорлаб

юради. Бор билими – шу. Аммо шунинг ўзи Вашингтон зодагонлари даврасига кириши ва охир-оқибат навбатдаги сайловда президентликка даъвогарлар қаторидан жой олиши учун кифоя қилади. Чунки ҳамма унда ўзи истаган одамни кўради: Шанс бизнесменлар назарида – молиявий инқироз қурбони бўлган корчалонга, сиёсатчилар назарида – сиёсатчига, жосуслар назарида – жосусга, аёллар назарида эса кўнглидаги эркакка айланади. Нега? Шанснинг атрофидагилар бир тўда аҳмоқлармиди? Йўқ, ундай эмас. Хўш, бўлмаса нега ақли заиф одам жамиятда шундай эътибор қозона олди?

Қадимги юнон файласуфи Плотиннинг кўзгу тимсоли ҳақидаги фикрлари бу саволларга жавоб сари йўналтирди. Плотин фалсафасига кўра, қуйи босқич ўзидан юқори босқичга тақлидир: худди муайян предмет кўзгудаги ўз акси ёки ўз сояси билан муносабатга киришгани каби. Аммо предмет йўқолиши билан унинг акси – сояси ҳам йўқолади. Онг ҳам Плотин учун мисоли кўзгудир: уни керакли томонга бурса бас, қаршисида неки бўлса акс эттиради. Онгимиз эса тафаккур ва руҳимиз аксланадиган ботиний кўзгудир. Косинскийнинг қаҳрамони Шанс – икки оёқли кўзгу: у оқсуяклар салонидан телевизион студияга, у ердан дипломатик қабул маросимига боради. Ҳамма ундан ўзи кўришни истаган фазилатни топади.

Кўзгу – гарчи ясси бўлса-да, аммо уч ўлчамли оламини акслантиради ва шунинг учун ўзига хос “чуқурлик” касб этади. Савол туғилади – бу “чуқурлик” ҳаёлиймикан ёки унинг ясси сатҳида бошқа бир сирли дунёга, аргентиналик адиб Хорхе Луис Борхес таъбири билан айтганда, “учинчи олам”га йўл очилармикан?

Модомики, кўзгу ҳақида сўз борар экан, унинг инсон ҳаётидаги ўрни қандай деган навбатдаги савол туғилади. Инсоннинг кундалик ҳаёти буюм ва ҳодисотлар оламида кечади. Инсон буюмни ўз эҳтиёжини қондириш учун яратади. Эҳтиёжнинг борлиги буюмни тақозо этади. Айрим нарсаларнинг вазифаси эса, вақти келиб ўзгаради, дастлабки эҳтиёжлар доирасидан анча четга чиқиб кетади, ўзгача куч-қувват касб этади. Кўзгуни ана шундай буюмлар қаторига киритиш мумкин. Кўзгу – гарчи ясси бўлса-да, аммо уч ўлчамли оламини акслантиради ва шунинг учун ўзига хос “чуқурлик” касб этади. Савол туғилади – бу “чуқурлик” ҳаёлиймикан ёки унинг ясси сатҳида бошқа бир сирли дунёга, аргентиналик адиб Хорхе Луис Борхес таъбири билан айтганда, “учинчи олам”га йўл очилармикан? Инглиз ёзувчиси Люис Керрол қаҳрамони Алиса тушиб қолган кўзгу ортидаги ажойиботлар олами рўёми ёки ҳақиқат?

Бугунги кунда ҳаётимизни кўзгусиз тасаввур этиб бўлмайди: кўчага чиқишдан олдин ҳар бир киши кўзгуга қараб ўзига оройиш беради, замонавий биноларга кўзгусифат материаллар билан ишлов берилмоқда, dizайнерлар тангу тор маконга алоҳида кенглик ва чирой бахш этиш учун кўзгуга мурожат этмоқда, қолаверса, инсоният кўзгу ёрдамида коинотга кўз тикиб, унинг сирли синоатларини очишга интилади...

Аммо кўзгунинг инсон ҳаётидаги ўрни шу билан чекланмайди. Зеро, ботиний бир таъсири бўлса керакки, у ўтмишда турли халқларнинг қараш ва одатларида аллақандай сирли олам билан боғланган. Хўш, кўзгу тарихи нимадан бошланган?

Кўзгу жуда олис замонларда, сайёранинг турли чеккаларида бир-биридан мустақил тарзда ихтиро қилинган. Энг қадимги кўзгулар Марказий Туркиядаги тош даври манзилгоҳидан топилган. Кўзгудан қадимги мисрликлар (мил.авв. 2900), Ҳинд дарёси бўйлари аҳолиси (мил.авв. 2800-2500) фой-

даланган. Америкадаги инк ва ацтекларга ҳам обсидиан ва бошқа минераллардан ясалган кўзгулар маълум бўлган. Хитойда эса кўзгу аввалига минераллардан, кейинчалик турли металллардан (Шан сулоласи даври – мил.авв. 1500-1000) тайёрланган.

Кўҳна Мисрда ҳар бир зодагон аёл ўзи билан бронзадан ясалган кўзгу олиб юрган. Юнонлар милoddан аввалги V асрда ҳозирги упадонларнинг дастлабки намунаси – кўзгули қутичани ихтиро қилган. Аёллар ундаги кўзгуга қараб ўзига оройиш берган. Кўзгудан амалий мақсадларда ҳам фойдаланилган. Масалан, Синай яриморотидаги кончилар феруза конларининг шахталарини унинг ёрдамида ёритган. Қадимги Рим императорлари эротика ҳамда хавфсизлик мақсадида кўзгулар ясаттирган. Сенека ажиб кўзгулар ҳақида ёзган: улар серқирра бўлиб, унга боққан одам кўп қарра аксланган. Император Домициан (мил.авв. 81-96) душманлар ҳамласидан қўрқиб ўз саройида кўзгули галерея барпо эттирган. Мексика ацтеклари маросим ва жоду амалларини бажариш учун кўзгулар тайёрлашган. Улар ўз бутларининг кўзлари ғайриоддий ярақлаб туриши учун уларни қора обсидиандан тайёрланган кўзгулардан ясаган. Милoddан аввалги II асрда Хитойда кўзгулар устида олиб борилган тажрибалар натижасида перископ ихтиро қилинган. “Шахзода Хуай Наннинг ўн минг бенуқсон санъати” китобида “Тепага катта кўзгуни олиб, унинг остига сув солинган тоғорани қўйинг, шунда сиз атрофингиздаги одамларни кўра оласиз”, дейилган.

Кўзгунинг турмушдаги зарурияти ўз йўлига-ку, бироқ унга атиги моддий ашё сифатида ёндашилса, номоддий аҳамияти сирлигича қолади. Кўзгу билан боғлиқ хурофий қарашлар, тақиқлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Масалан, кўп халқларда, хусусан, бизда ҳам азадор хонадонда кўзгуларни тўсиб қўйиш одати бор; Бомбейдаги суннийлар ҳатто уйкуга ётишдан олдин кўзгуни тўсиб қўйишади; ойнадан кўз тегишдан асраш учун фойдаланилган (чунки улар гўё ёмон назар-

ни қайтаради); ёш болаларга кўзгуга қараш тақиқланган (масалан, Германиянинг айрим вилоятларида бир ёшга тўлмаган бола кўзгуга қараса, катта бўлганида манман ёки бефаҳм бўлади, Англияда эса – ўлиши мумкин, деб ишонилган); шам ёруғида кўзгуга қараш хосиятсиз ҳисобланган (масалан, Швецияда шундай қилган қизлар мафтункорлигини йўқотишига, Германияда эса бир пайтда ҳам ўзи, ҳам шайтонни кўриб, юраги ёрилиб ўлишига ишонишган), уни синдириш ёмонликдан нишон берган ва ҳоказо; ўзбек халқ эртакларида ялмоғиз кампир ботирнинг йўлини тўсиш учун ойнани ерга уради ва ундан кўл ҳосил бўлади...

Аллақандай мистик мазмун касб этган кўзгу метафорага айланиб, фалсафага ҳамда адабиётга кириб келган. У инсон ва коинот жумбоқларини ечишда гўё бир тилмоч вазифасини ўтайди, борлиқ тимсоллари билан иш кўради ва ўзи ҳам тимсолга, аниқроғи, турли маъно ташувчи рамзга айланади. Хусусан, Дао фалсафасида кўзгу инсон борлигида (ҳам ички, ҳам ташқи) содир бўлаётган жараёнларни аён этади. Дао фалсафаси вакиллари донишманд қалбини оламни ҳаяжонсиз қабул қилувчи кўзгуга менгзаган: онг тоза кўзгу ҳолатига келган вақтда турмуш ташвишлари ва ақл мутаассиблигидан халос бўлади, гўё дунёнинг ибтидосида тургандек ҳар бир ҳодисани пок тасаввур ёрдамида идрок этади. Кўзгу акслантирмайди. У бўшлиқдир. Унинг айни шу бўшлиғи даосизмда ҳақиқий ҳаётга мувофиқ келади. “Дао дэ Цзин”даги “Инсон ерга эргашади, ер осмонга, осмон даога, дао эса ўзига ўзи эргашади”, деган машҳур ҳикмат кўзгуни айни шу тахлит тушунишга имкон беради. Рус олими В.Малявин қайд этишича, дао донишманди кўзгуда атроф-дунёнинг оддий аксини кўришдан тўхтайди, у “кўзгунинг сеҳрли кучи ҳақидаги қадимги тасаввурлар вориси сифатида иллюзияда аслиятнинг, кўзгуга жо қилинган дунё ҳақидаги шак-шубҳасиз ҳақиқатнинг мўъжизасини бошдан кечи-ради” (Малявин В. *Философия Чжуан-цзы: Забытые, пробуждение, немое слово. Дао и даосизм в Китае. М., 1982, стр. 55*).

Кўзгу қаршисидаги одамга унинг наинки зохирий, балки ботиний кўзлари кўраётган нарсалар ҳам акс этади. Хитой файласуфи Чжуан-цзи фикрига кўра, донишманд – ҳар бир одамнинг ҳақиқий, аммо яширин қиёфасини танигувчи ва барча жонзотлар табиатини аён этгувчи кўзгудир. Донишманд ўз иродасига бошқаларни ҳам, ўзини ҳам бўйсундирмайди, аксинча, у кўзгуга ўхшайдики, ҳар бир киши унинг ёрдамида ўзини ўзида таниши ва ўзи билан ўзи муроасага келиши мумкин.

Кўзгу тимсолининг талқинлари кўп. Унинг даҳшат ва ёмонликни акслантириб қайтариш қобилияти ҳақида қадим юнон асотирларида ҳикоя қилинади: машҳур қаҳрамон Персей даҳшатли махлуқ – горгона Медузани кўзгу ёрдамида енгади. Горгона Медузанинг кўзига қараган ҳар қандай жонзот тошга айланади. У Персейнинг кўзгули қалқонида ўз аксини кўради тош қотади.

Халқнинг хурофий ишонч-этиқодига кўра, кўзгудаги акслар (шунингдек, соялар ҳам) оптик ҳодиса ёки галлюцинация эмас, “ёвуз рух”лар макон тутган расмана жисмлардир. Шу сабабли турли халқларда ибтидоий даврдан сақланиб келаётган сеҳр-жоду амалларини бажариш пайтида ортга ўгирилиб қараш хосиятсиз саналган. Масалан, қадимги юнон мифларининг машҳур қаҳрамони – афсонавий қўшиқчи Орфей севгилисидан Эвридикани “соялар салтанати”дан олиб чиқишга рухсат олади, фақат бир шарт билан – ортига қайрилиб қараш мумкин эмас (у беҳос ортига қараганда, Эвридика кўздан ғойиб бўлиб, яна “соялар салтанати”га қайтади).

Яна бир қарашга кўра, кўзгу инсоннинг ҳақиқатга интилишини ифода этади. Ҳазрат Навоий Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари диққатини ўзига жалб қилган Искандар сиймосига мурожаат этар экан, унинг фазилатлари қаторида илму фанга, олам ҳақиқатини билишга бўлган интилишини қайд этиб, бундай дейди: “Билик касбини қилди то жони бор...” (*Алишер Навоий. Тула асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Саккизинчи жилд. Т., Ға-*

фур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 85-бет). Навоий наздида, Искандар ўз даврининг буюк олимлари билан бирга қилган асосий ихтиро – жаҳонни ўзида акс эттирувчи кўзгудир. “Садди Искандарий” достонида бу борада у шундай дейди: “Искандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурға сут хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони” (*ўша манба, 362-бет*). Икки гуруҳга бўлиниб, яратган мўъжизакор ойналарининг: “Бирида аён бўлди афлок иши, / Яна биридин арсан хок иши. // Бирида тўқуз чарх тақсим ўлиб, / Бирида аён етти иқлим ўлиб” (*ўша манба, 366-бет*).

Навоий кўзгуни инсоннинг ўзини, ўзлигини таниши тимсоли сифатида ҳам кўради. “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод сирли сандиқ ва ундаги тилсимни ечиш мақсадида Юнонистон сафарига йўл олади. Кўзгу уни камолот сари етаклайди, унда хоқонзода ўз тақдирини кўради...

Одам ўзини, ўз аҳволини кўриш учун кўзгуга қарайди. Хўш, кўзгудаги акснинг манбаи ким? Қаршисидаги кишими? Саволнинг ўзида бир муаммо яширин: кўзгу қаршисида турган киши – акснинг субъекти. “Кўзгуда ўзимизга қараймиз”, дейилади бундай пайтда. Аммо кўзгудан бизга аксимиз назар ташлайди. Бир кун ажиб ҳолатни кузатдим. Чамаси бир яшар бола кўлига тушган ойнада ўз аксини кўрди ва уни оҳиста буриб, ўзига ким қараётганини, яъни кўзгу ортидаги болани кўришга ҳаракат қилди. Кўзгуни бурса, акси йўқолди, у яна кўзгунинг ортига қарашга уринди, асабийлашди, охири кўзгуни ташлаб юборди – у ўз аксини танимади.

Бошқа томондан, кўзгуга одатда ўзининг расолиғи гўзаллигидан завқ олиш ёки қиёфасидаги камчилиқни бартараф этиш, ўзини ўзгартириш учун қарайди одам. Аммо кўзгу алдамчидир: биз ўнг қўлимизни кўтарамиз, кўзгуда эса тескари кўринади. Кўзгу тасвирини ўгириб, ўхшашликни айнанлик сифатида тақдим этади. Чап ўнгга ўхшайди, лекин у билан бир хил эмас. Биз кўзгудаги тескари аксимизга осонгина мослашамиз. Кўзгу одам-

нинг муғомбирликка, ёлғонга мойиллигини ифодалагани учун эмасмикан бу? Шу ўринда боягина қўйган саволимизга қайтишга зарурат туғилади: кўзгуга ким қарайди – одамнинг ўзими ёки унинг дўст-душман кўзи билан кўрилган образими? Ўзганинг муносабати (мақтов ёки танқиди) ўз аксимизга диққат билан қарашга мажбур этади. Ўзгалар нигоҳидан ўзимизни излаймиз, айтилган фикрга қўшиламиз ёки қўшилмаймиз, хурсанд бўламиз ёки аксинча, хафа тортамыз. Аммо аксимиз кўз ўнгимизда қолади, кўзгуда ёлғон борлиқ ҳам, реал ҳаёт ҳам ёнма-ён яшайди. Натижада машхур инглиз ёзувчиси Оскар Уайльднинг “Дориан Грей портрети” романидаги ҳолатнинг тескариси юз беради. Романда Дориан Грейнинг портрети вақт ўтиши билан қариб боради, бунинг эвазига унинг ўзи ёшлигича қолади. Реал вақт билан акс тасвирдаги вақт фотосурат, кундалик, хотира, орзулардаги ёки, аниқроғи, проекциялардаги каби қоришиб кетади.

Барча турдаги аксланишларни проекциялар деб атаётганимиз сабаби шуки, аввало, улар асл воқеликка нисбатан иккиламчидир, қолаверса, ўлчамлари ўзгача, аниқроғи, олам уч ўлчамли бўлса, унинг проекциялари икки ўлчамли сатҳга туширади. Кўзгу ҳам, сурат каби, икки ўлчамли сатҳда уч ўлчамли образни тақдим этади. Кўзгуда кўрганларимиз – ҳаёлий, нореал. Аммо фақат ҳаётини тажриба туфайли ёш бола каби кўзгудаги аксимизни тутишга ҳаракат қилмаймиз, кўзгунинг қаршисида, унинг бу томонида эканимизга ишонамиз.

Алқисса, икки олам ажралади: кўзгу олдидаги ва кўзгу ортидаги. Кўзгу ортидаги оламини, француз файласуфи Ж.Бодрийяр ибораси билан айтганда, “симулякр” сифатида идрок этиш мумкин. Бу аслида ёлғон, оламининг алдамчи модели бўлса-да, реалликни ўзига тобе этади. Чунки симуляция (буни муғомбирлик деса бўлади), унинг фикрича, ҳақиқатнинг ёлғондан, реал нарсанинг тасаввурдан фарқига шубҳа уйғотади (*Бадрийяр Ж. Симулякр и симуляция. Тула, 2013, стр.18-19*). “Симулякр ҳеч қачон ҳақиқатни

яширмайди – у ўзининг йўқлигини яширувчи ҳақиқатдир. Симулякр бу – ҳақиқат” (*Ўша асар, 16-бет*). Шундай экан, бу оламларнинг – кўзгу қаршисидаги ва кўзгудаги оламларнинг қай бири бирламчию қай бири акс эканини белгилаш муҳим аҳамият касб этади. Бир қарашда буни муаммога айлантиришнинг ўзи бемаънидек туюлади – ахир ҳаммаси аён-ку! Аммо масалага чуқурроқ ёндашилса, ундай эмаслиги маълум бўлади. Ж.Бодрийяр тўғри пайқаганидек, симулякрлар оламига кириши билан ҳар қандай нарса дарҳол бошқа бир нарсага айланади (масалан, товар – қадриятга). Бунда кўзгу сатҳини англаганлик ва англамаганлик, табиийлик ва сунъийлик, нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, бугун ва ўтмиш (ёки келажак) ўртасидаги чегара сифатида тасаввур қилиш мумкин. Дарҳақиқат, ўз аксимизга қарар эканмиз, ўзимиздан маълум бир белгиларни ёки камчиликларни излаймиз, тасодифан кўз тушганда эса ўзимизни кутилмаган ҳолатларда кўрамыз. Адиб Эркин Аъзамнинг “Забаржад” асарида бундай тасвир бор: “Забаржад рўпарадаги доирасимон кўзгуга солади ўзини. Сочлари бетартиб хурпайган, кўзининг сурмаси чаплашган. Юзини ҳар мақомда буриштириб кўради, тилини чиқариб ўзини масҳара қилган бўлади.

– Қўнглингиз жойига тушдими, жоним? Баттар бўлинг!

Сўнгра кўзгу тагидаги жўмракда юзини яхшилаб ювиб, тагин аксига боқади: шўх нигоҳлар ўша-ўша – бирор нарса ўзгармаган!

– Ҳеч гап эмас экан-ку!” (*Эркин Аъзам. Жаннат ўзи қайдадир. Т., “Шарқ”, 2007, 97-98-бетлар*).

Шу тариқа, кўзгу ўзида икки кутбни – мен ва у, ички ва ташқи, жонли ва жонсиз, ҳақиқат ва ёлғонни бирлаштиради. Кишининг кўзгудаги аксда ўзини таниши ўз ички “мен”ининг кўзгудаги акс билан боғланганини англаши орқали содир бўлади. Бундай англаш жараёнининг ўзи икки амалдан иборат: ўз қиёфасини жамиятда қабул қилинган талъат билан боғлаш (Забаржаднинг дастлабки қиёфаси – “сочларининг хурпайгани” ва “кўзининг сурмаси чаплангани” маданият мезонларига тўғри келмайдигандек ва у юзини “буришти-

риб кўради", "тилини кўрсатиб масхара қилади" ва ички "мен"ини кўзгудаги аксдан излайди (юзини ювгандан кейин кўнгли жойига тушади: "Бирор нарса ўзгармаган"). Бу кўтбларнинг ўзаро боғлиқлигини англаш улар ўртасидаги зиддиятнинг асосини излаш ва уни бартараф этиш билан бўлади. Зиддиятни бартараф этишда икки томон ҳам ўзгаради. Киши кўзгуда кўринган ва ўзини қониқтирмаган қиёфасини ўзгартиришга ҳаракат қилади, шунга мувофиқ кўзгудаги акси ҳам ўзгаради.

Эркин Аъзам асарида кўзгу тимсолининг яна бир жиҳатига ишорат бор: ёзувчи Забаржад севган эркакни очиқ-ошкор тасвирламайди, уни фақат орқасидан кўрсатади, шунда ҳам фақат оқ оралаган сочларини зикр этади. Тасвир мантиғи, Забаржаднинг дарду қайғулари кўзгу эффектини аён этади: у севган шахс бир пайтнинг ўзида ҳам реал, ҳам нореал – у конкрет одам, унинг оиласи, болалари, иш жойи бор. Аммо, бир пайтнинг ўзида, у Забаржаднинг хаёли, чўкиб ўлган отасининг акси, ўзига хос сояси.

Кўзгу ўзини ташқаридан кўриш, ўзини "мен" ва "у"га ажратиш имконини беради. Кўзгуга қараган одам билан унинг акси ўртасида ўзаро муносабат юзага келади: одам ўзига тикилиб, бир пайтда ўзини ўзгартиради: мимикасини, нигоҳларини, соч турмагини, хатти-ҳаракатини, табассумини. Кўзгу тасвирни "хотира"сида сақламайди, уни одам эслаб қолиб, ўз ҳиссиётлари билан муқояса қилади.

Кўзгунинг турмушдаги зарурияти ўз йўлига-ку, бироқ унга атиги моддий ашё сифатида ёндашилса, номоддий аҳамияти сирлигича қолади. Кўзгу билан боғлиқ хурофий қарашлар, тақиқлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Масалан, кўп халқларда, хусусан, бизда ҳам аздор хонадонда кўзгуларни тўсиб қўйиш одати бор.

Кўзгу истиораси фалсафий мушоҳада билан йўғрилган адабиётда кўп учрайди. Турли ёзувчилар унга турлича маъно юклайди. Талқинлар бениҳоя ранг-баранг. Аммо уларда бир умумий жиҳатни кузатиш мумкин – кўзгу ҳақиқат ва ёлғон, реаллик ва тасаввур, борлиқ ва йўқлик орасидаги нисбатни белгиловчи, уларни бир-биридан ажратувчи мезон вазифасини ўтайди. Бунинг ёрқин мисоли – рус ёзувчиси Михаил Булгаков. Унинг "дунёни идрок этиши ўзига хос, кўзгу кабидир; унинг назари тушган нарса аста иккига бўлиниб, проекцияларга ажрала бошлайди... Аслида, бундай бадиий концепция воқеликни гўё объект ва унинг кўзгудаги акси сингари бир-биридан ажралмаган ва бир-бирига йўлдош бўлган жуфтларга ажратадиган фалсафадан келиб чиқади" (*Вулис А. Самира Булгакова. // Булгаков М. Записки покойника. Т., Изд-во им. Гафура Гуляма, 1990, стр. 650*). М.Булгаковнинг кўзгу образига иштиёқи айни шу билан боғлиқ. "Уста ва Маргарита" романида аксарият воқеалар кўзгудаги акс сифатида намоён бўлади. Кўзгу воситасида дунё иккига айрилади, у бир пайтнинг ўзида тўғри ва нотўғрига, одатий ва ғайриодатийга, реаллик ва кўзгудаги аксга айрилади ва реал воқелик билан унинг кўзгудаги акси шу даражада чатишиб, қоришиб кетадики, уларни бир-биридан ажратиш, қай бири ҳақиқату қай бири таассурот эканини фарқлаб бўлмай қолади. Боз устига, романда кўзгу ҳаёт ҳақиқатининг асл ифодасига, жамиятдаги мураккаб муносабатларнинг моҳиятини очиқ берувчи асосий образга айланади. Мана, романдан айрим лавҳалар: "Воланд... нигоҳини юқори қаватларнинг деразаларига қадади, дераза ойналари Михаил Александрович билан мангу видолашаётган қуёшнинг синиқ шуълаларини ўзида акс эттириб, кўзни қамаштиргудек ярақларди"; "Стёпа телефон аппаратидан ўғрилди, ўғрилдию даҳлизда турган ...катта кўзгуда пенсне таққан, бўйи терақдай келадиган антиқа бир нуххани аниқ кўрди. Нухса эса кўзгуда бир кўриндию гойиб бўлди. Чўчиб кетган Стёпа даҳлизга янаям тикилиброқ қаради ва ҳаяжондан иккинчи марта гандираклаб кетди, чунки кўз-

гуда каттакон қора мушук юриб ўтиб, ғойиб бўлган эди”; “Котелок шляпа кийган, сўйлоқ тишлари оғзидан чиқиб, шундоқ ҳам ўта жирканч башарасини баттар бадбашара қилиб юборган, пак-пакана бўлишига қарамай, елкалари ниҳоятда кенг, сочи рангидаги бир малла махлуқ тўғри тошойнадан чиқиб келди”; “Яланғоч Маргарита Николаевна чўмилганда киядиган халатини елкасига ташлаб, оёғига бахмал теридан тикилган қора туфли кийиб тошойна қаршисида ўтирарди... Маргарита юзига ёғупадан уч-тўрт марта сургач, кўзгуга қарадио бирдан қўлидаги олтин қутичани тушириб юборди... Маргарита кўзларини чирт юмди, кейин яна кўзгуга тикилдию бирдан хандон ташлаб кула бошлади... Ўттиз ёшли Маргаританинг рўпарасида энди кўзгуда тимқора сочлари туғма қўнғироқ бўлган йигирма ёшлардаги жувон садафдек оқ тишларини кўрсатиб, қотиб-қотиб куларди” (Булгаков М. *Уста ва Маргарита. Т., “Шарқ”, 2008*).

Кўзгу – зоҳирий кўриниш, холос, аммо бир пайтнинг ўзида у реал ҳамдир, чунки унда аксланган субъектга ўзига хос тескари таъсир ўтказди. Шу тариқа кўзгу инсонни ижтимоийлаштириш вазифасини бажаради: кўзгудаги акс уни маданият олами билан боғлайди, зеро, кўзгуга қараб киши ўзи мансуб маданият мезонларига мувофиқ хиссий таассуротларини таҳлил қилади. Бу оддий буюмнинг ноёблиги шундаки, у инсонга ботиний қиёфасини кўриш, таниш имкониятини беради.

Кўзгу орқали одам ўзини жамият қабул қилган қоидалар, хусусан, ахлоқий меъёрлар нуқтаи назаридан тафтиш қилади ва бу жиҳатдан кўзгу маълум маънода тарбиявий аҳамият касб этади. Аммо у бошқа вазифани ҳам бажаради: хаёлни реалликка айлантирувчи куч ўлароқ намоён бўлади. Шунинг унутмаслик лозимки, бу куч кўзгуга эмас, бизнинг тасаввуримизга дахлдор. Гоҳо реал воқелик ва кўзгудаги акс ўртасида тескари муносабат шаклланади ва кўзгудаги акс реал воқелик устидан ҳукмрон бўла бошлайди. Бошқача

айтганда, хаёл ҳаёт ўрнини эгаллайди. Кўп халқларда кўзгу билан боғлиқ мавжуд хурофий қараш ва одатлар (масалан, кўзгу ёрдамида фол очиш) бунинг ёрқин далилидир.

Кўзгунинг бундай хусусиятига турли нуқтаи назардан, дейлик, ҳақиқатни кўзгудан ким ахтараётганига қараб муносабат билдириш мумкин. “Кўзгунинг сеҳрли кучи ҳақидаги қадимий тасаввурларнинг вориси бўлган донишманд иллюзияда ҳақиқатнинг намоён бўлиш синаотини, кўзгуга жо этилган реалликнинг шубҳасизлигини ҳис этади” (Малявин В. *Философия Чжуанцзы: Забытьё, пробуждение, немое слово. // Дао и даосизм в Китае. Сб. ст., М., “Наука”, 1982, стр. 55*). Натижа одамнинг ҳаётий тажрибаси, ақлий тафаккури, қолаверса (балки авваламбор), маънавий қувватига, қалб кўзининг ўткирлигига боғлиқ. Америка ёзувчиси Эми Таннинг (асли хитойлик) “Қувонч ва омад” романида бунга яхши мисол бор. Мазкур асарда хитой миллатига мансуб онанинг кўзгуда ўзи идрок этган, аммо америкалик қизи кўра олмайдиган хаёлий, ички олами тасвирланади: “Бу кўзгуда... Ичига қара, айт-чи, ё ноҳақманми? Бу кўзгуда келгуси баҳорда тиззамда ўтирадиган бўлажак набирамни кўряпман”.

Бу борада яна бир маълумот. Кўзгу тимсоли психолог олимлар диққатини жалб этгани бежиз эмас. Хусусан, француз руҳшуноси Жак Лакан 1949 йили Халқаро психоаналитиклар уюшмасида қилган маърузасида шахс шаклланишидаги “кўзгу босқичи” ҳақида ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашди. Аммо ҳозир бизни қизиқтирган масалада бошқа тадқиқот натижалари эътиборни тортади. Жумладан, биопсихологлар турли ҳайвонларнинг кўзгуда ўз аксини таний олиш лаёқатини аниқлашга ҳаракат қилган: ухлаб ётган шимпанзенинг пешонасига бўёқ суртиб қўйилган; сўнгра уни уйғотиб, ойна ўрнатилган хонага киритишган. Жонивор ойнага тикилганча туриб қолган, сўнг пешонасидаги доғни ушлаб кўрган. Бу тажриба ҳайвонлар ўзини бошқа жонзотлардан қанчалик фарқлай олишини аниқлаш учун ўтказилган. Шимпанзе кўзгуда ўзини таниган бўлса, горилла эса аксини танимай, унга пўписа қил-

ган, қўрқитмоқчи бўлган, “бегона маймун”ни тутишга ҳаракат қилган. Бундай тажрибалар орқали ҳайвонларнинг ўз-ўзини англашини аниқлаш мумкинлиги, албатта, баҳсли масала. Балки тажрибадан ўтказилган ҳайвонлар шунчаки кўзгу олдида нима қилишни билмас? Аммо гўдак бола билан боғлиқ ҳолатни инобатга олсак, дастлабки хулосада жон бор дейиш мумкин.

Кўзгуда инсоннинг ҳаётий тажрибаси, ақлий тафаккури, маънавий салоҳияти акслар экан, кўп ҳолларда у ўзликни англашнинг хавфли воситасига айланади: кўзгу шунчаки акслантирмайди, балки бўш (ўз дунёси йўқ) бўлгани учун акс эттиради. Бўшлиқ сифатига эга кўзгу истиорасига мурожаат этган баъзи ёзувчилар унинг инсон ва жамият учун хавфини турли талқинда кўрсатиб берган. Хусусан, Е.Косинский ҳам. Мақола аввалида келтирганимиз “Боғбон” асаридаги Шанс тақдир айтиши шу кўзгу эффектининг ҳосиласи эди. Кўзгу истиораси Косинскийнинг “Бўйланган қуш” романида ҳам такрорланади. Ёзувчи қаҳрамони – диктаторни қиёфасиз кимса сифатида тасвирлайди. Одамларнинг ўзи унга ишонч ва умид боғлайди. Дунёда шундай инсонлар борки, юксак ақлий ёки бадий қобилияти ҳисобига эмас, оломоннинг умид-ишончларига жавоб бергани, мос келгани эвазига муваффақият қозонади. Улар кўзгу каби ўзгаларни акслантиради ва бу аксни оломон хайрихоҳлик билан қабул қилади. “Юзинг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама” деган нақл бор. Модомики, гап кўнгил ойнаси ҳақида борар экан, ушбу мақолнинг шакл-мазмунини бир оз ўзгартириш мумкин: “Кўнгилнинг ойнаси қийшиқ бўлса, дунёдан ўпкалама”.

Глобал жараёнлар таъсирида маданий инқироз тобора чуқурлашиб бораётган, ички моҳият юзаки кўриниш билан, табиийлик сунъийлик билан алмашаётган бугунги шароитда одамлараро “кўзгусимон” муносабатлар, айниқса, хавфлидир. Устига-устак, кўзгулар қалбга ҳадик солар даражада кўпайиб бормоқда. Илк замонавий кўзгу намунаси сифатида кўзни яширувчи кўзойнакни келтириш мумкин. Ҳаммаёқни босиб кетган рекла-

ма ҳам шулар жумласидан. Зеро, Фарб олими француз эстети Р.Барт ибораси билан айтганда, у “яратмайди, балки оломон психологиясини акслантиради”. Кези келганда айтиш керакки, реклама одамларни оммавий маданият тузоғига туширади, уни яратаётганларга ҳаммуаллиф қилади. Айниқса, интернет тармоқлари кўзгу эффекттини кучайтириб, одамларни реал ҳаётдан йироқлаштирадиган “симулякрлар олами”нинг телба бандисига айлантирмоқда. Дунё кўзгу қиёфасини олди: девори кўзгу билан қопланган тўғарак хонага тушиб қолган одамдек атрофга қараб фақат ўзимизни кўрамыз. Бунинг ёрқин бадий ифодасини швейцариялик ёзувчи, дунёни деворлари кўзгудан ясалган лабиринтга менгзаган Фридрих Дюрренматт асарларида кўриш мумкин. “Минотавр” асарида у боши буқаники, танаси одамники бўлган махлук ҳақида ҳикоя қилувчи машҳур юнон афсонасига мурожаат этади. Минотаврни афсонавий уста – Дедал курган лабиринтга қамашади. “Лабиринт шундай қурилганки, унга қадам босган ҳеч бир кимса чиқиш йўлини топа олмайди, сон-саноксиз деворлари шишадан ясалган. Минотавр – Пасифаянинг фарзанди, у нафақат ўз аксини, балки аксининг аксларини ҳам кўрарди. У қаршисида ўзига ўхшаш жуда кўп мавжудотларни кўриб турар, уларни кўрмаслик учун ортга бурилганда эса кўзи ўнгида яна кўплаб шундай махлуклар пайдо бўларди. У қадди букчайган мавжудотлар истиқомат қилувчи дунёда яшарди ва бу мавжудотларнинг ҳаммаси унинг ўзи эканини билмасди” (Дюрренматт Ф. Избранное. М., “Радуга”, 1990, стр. 484). Минотавр ўз аксларига кўникади, улар билан ўйнай бошлайди, ҳеч қандай хавфни сезмайди. Аммо на киришу на чиқиш жойи аён, шу сабаб қутулиб бўлмас лабиринт хавфли. Буни Дюрренматт бошқа асари – кишини сергак торттирадиган “Туннель” ҳикоясида кўрсатади. Ҳикоя қаҳрамони юзлаб бошқа одамлар сингари деярли ҳар куни Берндан Цюрихга қатнайдиган поездга чиқади. Манзили – атиги икки соатлик йўл. Поезд туннелдан ўтади. Асар қаҳрамони сезадик, одатда бир неча сонияда туннелни босиб ўтадиган поезд бу гал беш, ўн, йигирма дақиқа ўтга-

нига қарамай ҳамон туннель ичида кетаётир. Аммо бу ҳолат ҳеч кимни хавотирга солмайди, ҳамма хотиржам, одатий иши билан банд – кимдир шахмат ўйнайди, кимдир китоб ўқийди. Йигит безовта бўла бошлайди, саволига жавоб топа олмагач, поезд локомотиви томон йўл олади. Не кўз билан кўрсинки, у ерда машинист йўқ, поезд эса жарлик – йўқлик томон шитоб кетаётир: “Парвардигор бизни тарк этди, биз йўқликка қулаяпмиз, демак, у томон елдек учяпмиз” (*ўша асар, 417-бет*). Нақадар даҳшатли манзара! Қулаш сабаби, назаримизда, кўзгу нафақат инсоннинг ташқи қиёфаси, балки ички дунёсини ҳам акслантирадиган рамз вазифасини ўтаган маданият эндиликда бошқа бир маданиятга ўрин бўшатаётир. Унда бир томондан, бўшлиқни акслантирувчи бинолар ва иншо-

отларнинг ойнаванд сирти; дўконларнинг (бугун уларни “маркет” деб аташга одатланганмиз – тақлидгўйлик ҳам қурсин) кўзгулар билан қопланган ва нафсни қитиклаб, бирни юз қилиб кўрсатадиган деворлари; борни йўқ, йўқни бор этаётган интернет макони ҳукмрон, иккинчи томондан – кўзгуда аксланаётган тафаккур ва ички оламдаги эврилишлар. Оқибатда эса, Е.Косинский қаҳрамони Шанс кабилар дунёни издан чиқармаётганмикан? Дунёда содир бўлаётган воқеаларга бир назар ташлашнинг ўзидаёқ саволга жавоб топилади, назаримизда.

Дунёни, инсонни бундай эврилишлардан асрашнинг чораси борми? Кўзгу эффекти мавжуд экан, унинг салбий оқибатларини бартараф этишнинг энг муҳим чораси – кўн-гил кўзгусини поклашдир.

Эдуард Мане. “Нана”

Муҳиддин РАҲИМ

НАҲОТ БОР – О‘ЛИМ ҲО‘Қ!

1

Биз Лев Толстой (1828–1910) деганда аксар буюк адибнигина кўз олдимишга келтирамиз. Ваҳоланки, унинг файласуф сифатидаги мақоми ҳам шу қадар юксак. Муҳим ўхшашлик: адиб Толстой каби файласуф Толстойни ҳам мудом инсон қизиқтиради. Уни “Одам нега дунёга келади? Яшашдан маъно нима? Ўлимдан сўнг бизни нима кутади?” деган саволлар қийнайди. Толстой аини саволларга жавобни дин ва ахлоққа таянган ҳолда топишга интилади.

Ҳаёт – ҳузурга интилишдир, ҳузурга интилиш эса – ҳаётдир, дейди Толстой. Айни фикрни қуйидаги шаклда ҳам ифодалаш мумкин: ҳаёт – азобдан қочишдир, азобдан қочиш эса – ҳаётдир. Зеро, ҳузурга интилиш – азобдан қочиш, азобдан қочиш эса – ҳузурга интилиш демак. Толстой наздида, барча кишилар ана шундай ўйлайди ва улар бу борада мутлақо ҳақдир.

Толстой одамга икки асос – тана ва руҳдан иборат хилқат деб қарайди. Тана – одамнинг кўз билан кўриб, қўл билан ушласа бўладиган моддий асосидир. Руҳ эса, тананинг зидди ўлароқ, кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайдиган номоддий асос ҳисобланади.

Одам ҳаётининг дастлабки даврида тана гуркираб ўсади, кейинги даврида эса, аксинча, беомон емирилади. Шу боис дастлабки даврда одам ўз “мен”ини айнан танада кўради ва шу тана измига бўйсуниб яшайди. Биз,

Бахтли бўлмогингиз учун биргина нарсани кифоя – севинг, яхшию ёмонга ажратмай, барчани севинг! Агар шундай сева олсангиз, шак-шубҳасиз, бахтли бўласиз!

Лев ТОЛСТОЙ. “Ҳаёт йўли”

– Ахир, суд қилгани бирортаям одам йўқ-ку, – деди кичик шахзода.

– Ундай бўлса, ўзингни суд қил, – деди қирол. – ...Ўзингни суд қилиш ўзгаларни суд қилишдан анча қийин. Ўз устингдан тўғри ҳукм чиқара олсанг, демакки, ҳақиқий дошманд бўлибсан.

Антуан де СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ.
“Кичкина шахзода”

*Ҳой, ўлим нима, деб бош қотиргандан,
Ҳаёт нима, дея қилсайдинг ташвиш...
Ҳаёт ахир нечоғ саёз, майда бўлса,
Ўлимнинг шу қадар совуқ ва мудҳиш!*

Асқад МУХТОР. “Тонглар исзис ўтди...”

– дейди Толстой, – барча одамлар ва бутун оламдан тана боис ажралиб, яъни фардланиб тураммз. Шу боис тана ёлғиз ўзинигина севади ва ўз ҳузуринигина кўзлайди. Ўз “мен”ини танада деб билган одам учун ҳам ёлғиз ўзинигина севиш ва ўз ҳузуринигина кўзлаш хосдир. Шундай киши наздида, ҳаёт фақат унинг учунгина яралгану барча одамлар ва бутун олам бунда атиги бир восита, холос. Агар у эркак бўлса, дейлик, дўсти, хотини, болаларини севса-да, уларнинг ҳузурини ўзининг ҳузурини зиёда этиши учунгина севади.

Тана севувчи ва ҳузурланувчи нарсалар ҳар доим одамдан ташқаридадир. Шу боис ўз “мен”ини танада деб билган одамнинг интилиши ҳам мудом ўздан ташқарига қаратилади. Бироқ ўша нарсалар одамдан ташқарида бўлгани сабаб ҳам унинг истаги кўпинча ижобат топмайди. Чунки ўз “мен”ини танада деб билган одам ўзинигина севгани ва ўз ҳузуринигина кўзлагани каби, бошқа одамлар ҳам худди шундай ўзинигина севади ва ўз ҳузуринигина кўзлайди. Бундай вазиятда бир одамнинг ҳузурини бошқа одамнинг ҳузурига ҳалақит бериши, ҳатто уни ҳузурдан буткул маҳрум этиши ҳам мумкин. Шу сабабга кўра, ўз “мен”ини танада деб билган одам ва ўзгалар ўртасида ҳузур учун кураш бошланади. Толстой ана шу тоифа кишиларга мурожаатан ўз фикрини бундай давом эттиради: сиз ўз ҳузурингиз учун қанча жон олиб жон берсангиз, бошқалар ҳам ўз ҳузурини шунча жон олиб жон беради. Шу кураш давомида ҳузурга эришиш нафақат қийин, кўпинча ҳатто иложсиз эканини англайсиз. Сиз интилган ҳузур йўлига бошқалар қўйган тўсиқни енгиб ўтолмасангиз, бундан қалбингиз қаттиқ изтироб чекади. Тўсиқни енгиб ўтиб, ҳузурга эришганингизда ҳам, барибир, ҳафсалангиз пир бўлади. Чунки сиз интилган ҳузур ҳаёлингизда ҳаётдагидан жозибалироқ аксланади. Оқибатда киши ҳузурнинг ўзига эмас, соясигагина эришгандек палағда бир ҳис туяди.

Демак, ўз “мен”ини танада деб билган одам ҳузурга хоҳ етсин, хоҳ етмасин, ҳар икки вазиятда ҳам топгани – биргина азоб-

дир. Одам ҳатто қасдма-қасдига яна ҳузур сари талпинаверганда ҳам, уни ўлим қўрқуви беҳузур этиши аниқ. Тўғри, тана куч-қувватга тўлиб бораётган паллада одам ўлим қўрқувини ҳис этмаслиги мумкин. Аммо

тана куч-қувватдан қолиб бораётган паллада шундай қўрқувни туюши муқаррар. Чунки одам ўз танасини секин-аста емираётган хасталикларни ўлим даракчилари деб қабул этади. Ўлим унинг ҳаёлотида азобларнинг энг оғири, энг даҳшатлиси бўлиб гавадаланади. “Ўлим мени ҳаётдан, демакки, ҳузурдан ҳам тамом маҳрум этади”, деб ўйлайди киши шундай вазиятда.

Толстой айтадики, кўпчилик одамлар ана шу асно мудом ҳузурга интилган ва нуқул азоб топган кўйи ўз умрини яшаб ўтади. У ўзининг излаганию топгани ўртасидаги зиддият сабабини дурустроқ ўйлаб кўрмайди. Бунинг ўрнига, “Ахир, барча одамлар шундай яшайпти-ку! Ҳаёт маъноси менга маълум бўлмаса, уларга маълумдир! Демак, ҳаётнинг ўзи аслида шу экан! Бунга итоат этишдан ўзга чорам йўқ!” дея хулоса ясайди. Ваҳоланки, бошқа одамлар ҳам худди унингдек ўйлаб юрган бўлади.

Аммо, бунинг акси ўлароқ, озчилик одамлар ҳам борки, улар ўзининг излаганию топгани ўртасидаги зиддият сабабини қидиради. “Мен шундай ҳаётни хоҳлайманки, – дея орзу қилади улар айни чоқда, – у ҳузур бўлгани ҳолда ҳеч қачон азобга айланмаса, у ҳеч қачон тугамаса ҳам – абадий бўлса!...” Одам мудом ҳузурга интилиб, нуқул азоб топишдан иборат зиддият сабабини англашга бел боғлаган ва ҳеч ҳам азобга айланмас боқий ҳузурни орзу этган маҳал унинг тийнатида шу вақтгача мудраб ётган ақл ниҳоят уйғонади.

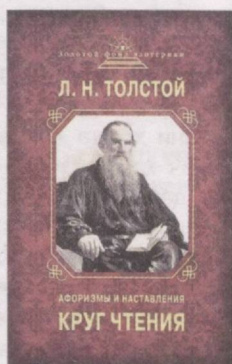
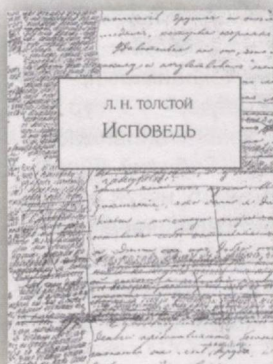
Хўш, Толстой наздида, ақлнинг ўзи нима – дастлаб ана шуни ойдинлаштириб ол- сак. Ақл – одамга ато этилган шундай бир туғма қобилятки, у бизга барча нарсани аниқлаб беради-ю, аммо унинг ўзини ҳеч нарса билан аниқлаб бўлмайди. Аслида-ку, ақлни аниқлашга ҳожат ҳам йўқ, – дейди Толстой. – Чунки одам ўзида ақл борлиги- ни далил-исботсиз ҳам билади. Айни чоқда, унинг қонуниятлари барча кишилар учун ягонадир. "Биз ниманики билсак, ақл воси- тасидагина биламиз, – дейди Толстой. – Шу боис, ақл ортидан эргашманг, дегувчиларга алданиб қолмаслик керак. Булар – бизни зулмат аро олға етаклаб бораётган бир- дан-бир фонусимизни ҳам ўчириб қўйишга даъват этаётган нобакорлардир" (*Лев Тол- стой. Путь жизни // Полное собрание сочи- нений в 90-ти томах. Том 45. М., Гос. изд- ство худ. лит-ры, 1956, стр. 425. Ушбу китобдан яна иқтибослар келтирилганда асар номи ва саҳифа рақамини қайд этиш билан кифояланамиз*).

Хуллас, ўз "мен"ини танада деб билган одам шу вақтгача мудом ҳузурга интилиб, фақат азоб топганини бундан кейин шу тахлит яшай олмаслигини англаб етгани- да ақл унга бошқа бир ҳаётни кўрсатадики, бу – рух ҳаётидир. Толстой айтадики, одам ўз-ўзига ҳузурланишни тақиқлаб қўйиши мутлақо иложсиз. Чунки бу – яшамаслик билан баробардир. Аммо қайси бир ҳузурни – тана ҳузурими ёки рух ҳузурими – танлаш- нинг иложи бор. Зотан, бу хил икки ҳузур бир-бирини мутлақо рад этади. Шунга кўра,

рух ҳузурини танлаган одам тана ҳузуридан сўзсиз воз кечмоғи зарур. Аммо тананинг ўзи билан унинг ҳузурини фарқлай билмоқ ҳам муҳим, деб огоҳлантиради Толстой. Рух ҳаёти-ла яшаганда ҳам тана эҳтиёжла- ри қондирилади, бироқ энг кам миқдорда, холос.

Ақл одамни тана ҳузуридан рух ҳузур- га йўллар экан, унга бундай танбеҳ беради: сенинг шу вақтгача бўлган аҳволинг қўл- тиғида турган кўзисини сурув ичидан қидир- ган чўпонга ўхшайди. Сен ҳар гал ҳузурни ўзингдан ташқаридан изладинг ва унга сира муяссар бўлмадинг. Чунки ўзингдан ташқа- ридаги нарсалар асло сенинг ихтиёрингда эмас. Ваҳоланки, сен ҳузурни ўз ичингдан қи- дирмоғинг жоиз. Шунда ўзинг истаган ҳузурга албатта муяссар бўласан. Негаки, ичингдаги нарса ўз ихтиёрингда. Ихтиёрингда бўлма- ган нарсани биров илиб кетиши ҳеч гап эмас. Ихтиёрингда бўлган нарсани эса ҳеч ким тортиб ополмайди. Ва ниҳоят, бундай ҳузур, аввалгисидан фарқли ўлароқ, тобора кама- йиб бормай, аксинча, муттасил кўпайиб бо- ради. Унинг чеки, охири ҳам бўлмайди, чунки рух учун ўлим йўқ, у – абадийдир!

Шу тариқа Толстой баҳсни тананинг фо- нийлиги ғоясидан руҳнинг боқийлиги ғояси- га кўчиради. У айни ғояни бир одам руҳи- ни барча кишилар руҳига, барча кишилар руҳини эса Олий рух – Худога элтиб боғлаш йўли билан тушунтиради. Толстой айтадики, одамлар танасига кўра ўзаро фарқли, аммо руҳига кўра айнан бирдир. Бунга табиатдан қуйидагича муқояса келтириш мумкин: сой-

нинг қудуқдан, қудуқнинг челақдан, челақнинг чўмичдан фарқи бор. Аммо сойда ҳам, қудуқда ҳам, челагу чўмичда ҳам ўша-ўша бир сув. Ҳамонки, барча одам руҳига кўра айнан бир экан, демак, бошқалар ҳам аслида биз, фақат улар ўзга танада, холос. Барча одамлар руҳининг бирлиги эса уларнинг ҳаммасида Худо жилва этишидадир. “Руҳ гўёки бир ойна, Худо эса шу ойнадан ўтувчи нур”, дейди Толстой (“Путь жизни”, стр.41). Худонинг ўзи, Толстой наздида, бутун оламлар Руҳидир.

Одаму оламдаги тазаҳхурига кўра Худонинг сифатларини билиш мумкин. Аммо Унинг зотини ҳаргиз билиб бўлмайди. Уни фақат ҳис қилиш, қалбан туюшгина мумкин. “Америкалик туғма кўр, гунг ва соқов бир қиз бор, – деб ёзади Толстой. – Унга бармоқлари билан пайпаслаб ўқиш ва ёзишни ўргатдилар. Қизга муаллими Худо ҳақида сўзлаб берганда, у Яратганни ҳар доим ҳис этгани, аммо У қандай аталишини билмаганини эътироф этди” (ўша асар, 65-бет). Толстой шу ҳақдаги фикрини яна давом эттириб, “Худони ҳис этмоғингиз мумкин ва бу оппа-осон. Аммо Уни билмоқ имконсиз ва бунга ҳожат ҳам йўқ”, дейди.

Толстой иборасича, ақл одамга юзланиб бундай дейди: барча кишилар сенинг ҳузуринг учун яшашини, сени ўзларидан-да ортиқроқ севишини хоҳлайсанми? Аммо бу истагинг барча одамлар ўзгаларнинг ҳузурини ўйлаб яшаган ва ўзгаларни ўзидан-да ортиқроқ севган тақдирдагина рўёбга чиқиши мумкин. Бу эса сенинг ўзинг ҳам бошқалар ҳузурини ўйлаб яшашинг ва бошқаларни ўзингдан-да ортиқроқ севишинг лозим деганидир. Фақат шундагина барча одамлар ва улар қатори сен ҳам ҳузур ва севгига етишасан!

Хуллас, руҳ ҳаёти-ла яшашни истаган одамдан ўз ҳузурини ва ўзгалар севгисига етишмоқ учун барча одамлар ҳузурини йўлида қаттиқ заҳмат чекмоқ ва барча одамларни ўзидан-да ортиқ севмоқ талаб этилади. У мазкур талабни адо этиш билан Худо иродасини ҳам бажо келтирган бўлади. Чунки Худо барча одамлар ҳузурланиб яшашни ва севги риштаси-ла боғланишини хоҳлайди.

“Барча таналар Ерга ва бир-бирига тортилади. Худди шу каби барча руҳлар Худога ва бир-бирига талпинади”, дейди Толстой (ўша асар, 77-бет).

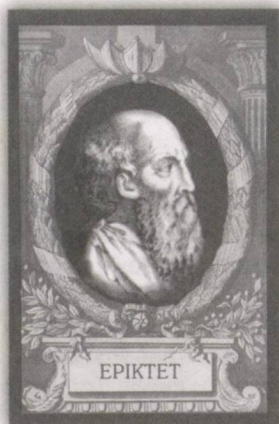
2

Толстой фикрича, руҳ ҳаёти-ла яшашга ўтиш осон эмас. Бунинг учун одамдан зўр жидду жаҳд талаб этилади. Ушбу жидду жаҳд, Толстой фикрича, икки мақсадга – гуноҳ ишлардан тийилиш ва савоб амалларни қилишга қаратилади. Гуноҳ – тана ҳою ҳавасларини бажо келтирмоқдир, дейди Толстой. Сўнг эса гуноҳлар орасидан очофатлик, зинокорлик, текинхўрлик, молпарастлик, ғазаб, кибр кабиларни ажратиб, батафсил таъриф-тавсиф этади.

“Одам, менинг заррача ҳам гуноҳим йўқ, демак, гуноҳдан қутулмоққа ҳам ҳожат йўқ, деб ўйлаши нодуруст, – дейди Толстой. – Бироқ у, мен бўғзимгача гуноҳга ботиб туғилганман ва шу ҳолимда ўламан, демак, ундан қутулишга уринмоқ бефойда, деб ўйлаши ҳам нодуруст. Ҳар икки адашиш ҳам баб-баравар ҳалокатлидир” (ўша асар, 95-бет). Аслида, ҳар қандай одамнинг ҳам кўпдир-оздир гуноҳлари бор. Боз, ушбу гуноҳлардан буткул қутулиш ҳам иложсиз. Бироқ шунга қарамай, барибир, гуноҳлардан покланишга астойдил бел боғламоқ лозим.

Гуноҳ одамни қандай банди этишини Толстой қуйидаги тамсил ёрдамида тушунтиради: илк бор гуноҳ содир қилганингизда, у сизни нозик ип каби боғлайди. Шу гуноҳни иккинчи бор содир этганингизда, ип чилвирга айланади. Учинчи бор айна гуноҳга қўл урганингизда эса, у сизни арқон бўлиб чирмайди. Демак, гуноҳдан қанча эрта қайтилса, шунча соз!

Толстой айтадики, одамни осийликдан фақат тавбагина қутқара олади. Тавба қилмоқ – гуноҳга ботганингни рўй-рост тан олмақ ва унга қарши жангга шайланмоқдир. Баъзи одамлар ўлим шарпасини сезмагунча тавбага оғиз жуфтламайди. Ҳолбуки, танани куч-қувват тарк этмасидан бурун тавба қилган афзал. Ахир, чироқ ўчиб қолмай туриб унга мой қуйган маъқул-да!

Айрим кишилар “Нега Худо одамни гуноҳ қилгувчи этиб яратди? Уни гуноҳ қилмайдиган этиб яратса бўлмасмиди?” дея саволга тутяди. Бу гўё “Нега Худо оналарни ўз боласини аччиқ тўлғоқ чекиб дунёга келтиргувчи қилиб яратди? Аччиқ тўлғоқсиз осонгина берақолса бўлмасмиди?” деган саволга ўхшайди. Ваҳоланки, онанинг бу дунёдан топадиган энг катта қувончи – боласини шундай аччиқ тўлғоқ чекиб оламга келтиришидир. Инсон ҳам худди шундай: гуноҳга қарши жанг бошламоқ ва унинг устидан ғалаба қилмоқ – биз ҳаётдан топадиган энг катта маъно ва қувонч аслида шу (*ўша асар, 102-бет*).

Толстой фикрича, гуноҳ қўл, тил ва дил билан содир этилади. Демак, ёмон ишдан қўлни тиймоқнинг ўзигина кифоя эмас, – дейди у. – Айни чоқда, тилни ёмон сўздан ва дилни ёмон ўйдан тия олмоқ ҳам зарур. Ёмон сўз оғиздан чиқа бошладими, дарҳол оғизни юминг. Ёмон ўй хаёлга келганда ҳам шундай қилинг: уни дарров миядан қувинг.

Ёмон ўйдан сақланишда айниқса ҳикмат кўп, дейди Толстой. Нобоп уруғ аччиқ мева берганидек, ёмон ўйдан ҳам ёмон сўзу ёмон иш дунёга келади. Деҳқон нобоп уруғларни қолдириб, фақат сараларини ерга қадайдди. Ақлли одам ҳам ўз ўйига шундай ёндашади: ёмон ўйларни қувади, яхши ўйларни асрайди. Шу ўринда Толстой олмон диний ислохотчиси Мартин Лютернинг (1483–1546) қуйидаги сўзларини ёдга олади: “Биз бошимиз устидан қушлар учиб ўтишига халақит қила олмаймиз. Худди шу каби, калламизга гоҳ-гоҳ аҳмоқона ўйлар келиши ҳам ихтиёримизда эмас. Бироқ уларнинг миямизда уя қуриб, бола очиши – ёвуз хатти-ҳаракатларни юзага келтиришига йўл қўйиш

ё қўймаслик ўз қўлимизда!” (*ўша асар, 373–374-бетлар*).

Тана ҳою ҳавасларига қарши жангда баъзан мағлуб бўлсангиз ҳам, бундан асло қайғуга ботманг, деб таъкидлайди Толстой. Шу йўлда сарф этилган озгина куч-қувватингиз ҳам душманни муқаррар заифлаштиради ва унинг устидан ғалабангизни осонлаштиради. Ахир, чопаетган от ҳам чавандоз жиловни тортган ҳамоно тўхтай қолмайди. Бунинг учун чавандоз бир муддат жиловни куч-ла тортиб турмоғи лозим.

Баъзи кимсалар “Мен ўз ҳаётимни изга солишимдан нима наф? Ахир, бутун жамият ҳаёти издан чиққан-ку!” дея эътироз билдириши мумкин. Толстой бундай фикрловчи кишиларга қарата дейди: “Агар жамиятни носоз деб билсангиз ва уни созламоқчи бўлсангиз, икки қулоғингизга қуйиб олинки, бунинг йўли фақат битта: барча одамлар комиллашмоғи даркор. Барча одамларни комиллаштирмоқ бобида эса атиги бир нарса сизнинг ҳукмингизда. Бу – ўз-ўзингизни комиллаштирмоқдир” (*ўша асар, 326-бет*).

Бироқ ўша кимсалар яна эътироз билдириб дейди: “Хўп, бир одам-ку ўзини ёмонликдан тийди ҳам дейлик. Лекин бу тийилиш барча одамлару бутун жамиятга қандай ҳам таъсир кўрсата оларди!” Тўғри, биттагина қалдирғочнинг қайтгани ҳали баҳор келди дегани эмас, – дея тан олади Толстой. – Аммо баҳор нафасини сезиб турган ўша битта қалдирғоч ҳам шу хаёлда бошқаларни кутиб туриши керакми? Агар ҳар бир куртак, ҳар бир гиёҳ ана шундай кутиб турса, баҳорнинг бошланиши ўзи даргумон-ку! Шу ўринда Толстой Инжилдан қуйидаги иқтибосни келтиради: “...ҳар бир сўраган олар, излаган топар, тақиллатганга эшик очилар (*Матто баён қилган Муқаддас Хушхабар. 7-боб, 8-оят. Инжилдан барча иқтибослар қуйидаги манбага асосан бериллаётир: Инжилнинг тўлиғи ҳамда Тавротдан Ибтидо ва Забур. Туркия, “Муқаддас Китоб жамияти”, 1996*). Таассуфки, кўпчилик одам бутун жамият ўзгаришини шундай кутиб яшайди. Аслида эса, одам чинакам ҳаётга ташқи омил, ижтимоий ўзгаришлар эмас, ички омил, руҳий покланиш эвазига ноил бўлади.

Нега жамият ҳаёти норасо, дея савол беради Толстой. Сўнг ўз саволига ўзи жавоб қайтариб, сабаби – одамлар ҳаёти норасодир, дейди. Одамлар ҳаёти нега норасо, дея яна савол қўяди у ва бунга шундай жавоб қайтаради: сабаби – одамларнинг ўзи ёмондир. Демак, одамлар ҳаётини расо қилмоқ учун уларнинг ўзини ёмондан яхшига айлантирмоқ лозим. Хўш, бу мақсадга қандай эришса бўлади? Толстой фикрича, ҳеч ким барчани ёмондан яхшига айлантиришга қодир эмас. Аммо ҳар ким ўзини ўзи ислоҳ этишга қодирдир. Ана шу имкониятни қўлдан бой бермаслик ҳар бир кишига ҳам қарз, ҳам фарздир.

3

Толстой фикрича, олий мукаммаллик Худогагина хос. Ушбу мақом инсонга тақдир қилинган эмас. Шу сабабли унинг бош аъмоли Худога мумкин қадар яқинлашиш бўлмоғи керак. Тана ҳузуридан тийилиш, яъни гуноҳ ишлардан сақланиш айна камолотнинг бирламчи шартидир. Бунинг иккиламчи шарти эса руҳ ҳузурига интилиш, яъни савоб амаллар қилмоқдир. Савоб, одатда, ўзгаларга астойдил яхшилик қилмоқдан иборат бўлади. Бунинг учун эса ўзгаларни севмоқ зарур. Шунга қўра, Толстой аввало севги моҳиятидан баҳс очади.

“Баъзилар, одам ўзини севмаслиги керак, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, одам ўз-ўзини севмаса, ҳаёт деган нарса ҳам бўлмас эди. Ҳамма гап одам ўзидаги нимани – тананими ёки руҳини – севишида!” дейди Толстой (*Ўша асар, 44-бет*). Шу тариқа, одам ўз-ўзини севмоғи жоиз ва бу севги тана эмас, руҳга аталмоғи лозим, деган хулосага келинади. Ўз руҳини севган одам бошқаларнинг ҳам руҳини севмоғи тайин, албатта.

Толстой фикрича, барча одамларни бирдек севмоққина чин севгидир. Улардан баъзиларини севиб, баъзиларини севмаслик – чин севги эмас. Бироқ айрим кимсалар бу фикрга қуйидагича эътироз билдиради: “Ахир, баъзи одамлар руҳан нопок-ку! Уларни қандай севиш мумкин?” Толстой фикрича, ҳар бир одамда руҳан покланиш имконияти

Мартин ЛЮТЕР

мавжуд. Барча одамларни бирдек севмоқ лозим, деган талаб ҳам шуни назарда тутиб айтилган. Толстой руҳий поклик бобида инсон ўзини қаттиқ тергаб, ўзгаларни минбаъд маломат қилмаслиги зарур, деб ҳисоблайди.

Челак тубида игнанинг учидеккина тешик бўлса ҳам, ундан бутун сув оқиб кетади. Худди шу каби, бир кишини хуш кўрмасак ҳам, қалбимизда севги қувончи турмайди, дейди Толстой (*Ўша асар, 89-бет*). Демак, одам ўзи хуш кўрмаган кишиларни ҳам севишга ўрганмоғи керак. Ахир, биз жуда қийин касб-хунарларни ҳам кунт билан ўрганамиз-ку! Агар шундай кунт қилсак, хуш кўрмаган кишимизни ҳам севишга ўрганмоғимиз мумкин, албатта.

Толстой наздида, яхшилик – инсон ички оламидаги севгининг ташқи дунёда намоён бўлишидир. Бироқ севги бобида ҳам “Кўплар сенинг яхшилигингга ёмонлик билан жавоб қайтаради. Шундай экан, уларга яхшилик қилишдан не маъно бор?” дея эътироз билдирувчилар топилади, албатта. Толстой бундай эътирозга жавобан, тама билан қилинган яхшилик – чинакам яхшилик эмас. У мутлақо беғараз қилинсагина шу номга муносиб, дейди. Сиз бир одамга севги-ла яхшилик қилсангиз, унинг мукофотини қалб шодлиги тарзида оласиз. Ахир, сизга шунинг ўзи кифоя эмасми? – дейди Толстой. – Мабодо, сиз яхшилик қилган одам сизга ёмонлик билан жавоб қайтарса ҳам, барибир, унга яна яхшилик қилаверинг. Чунки бунисининг му-

кофотини ҳам яна қалбингизда қувонч тарзида олаверасиз (*ўша асар, ўша бет*). Шу тариқа яхшиликни одат қилган одам бир умр қувончга фарқ бўлиб яшайди.

Толстой фикрича, одам ҳаёти, аслида, ўтмишда ҳам, келажакда ҳам эмас, балки ўтмиш ва келажак туташган нуқта – ҳозирдадир. Ўтмиш аллақачон ортда қолган, келажак эса ҳали олдинда. Хўш, яна нима бор? Ўтмиш ва келажак туташ келувчи ўша биргина нуқта, холос. “Бу нуқта жуда арзимасдек туюлиши мумкин. Бироқ, ажабки, бутун ҳаёт шу бир нуқтага жо”, дейди Толстой (*ўша асар, 330-бет*). Сўнг эса фикрини бундай давом эттиради: демак, вақт йўқ, дақиқа бор, холос. Бу дақиқа қадри шундаки, Худо унда биз билан бирга бўлади. Хуллас, ана шу дақиқага бор куч-қувватни сарфламоқ жоиз.

Куч-қувват эса, албатта, фақат севги ва яхшиликка харж этилмоғи даркор. Биз барча одамни айна дақиқада севмоғимиз ва уларга айна дақиқада яхшилик қилмоғимиз зарур. “Мен буни эртага қиламан”, десак, фурсат қўлдан кетиши тайин. Чунки наинки эртагача, бугун кечгача ҳам бормизми-йўқмизми!.. Шу жиҳатдан, *memento mori* – ўлимни эсла, деган нақл ғоят пурмаънодир. Табиийки, одам ярим соатгина умри қолганини билса, бирор номақбул ишга қўл урма-

ган бўларди. Аммо бизни ўлимдан ажратиб турган ярим аср ҳам, аслида, ўша ярим соатнинг ўзи эмасми?!

Шу тариқа Толстой инсон ҳақидаги баҳсни ҳаёт мавзuidан ўлим мавзuidга кўчиради. Ўлим нима ўзи? Бор нарсамиз у ё йўқ нарса? Ўлим азобми ёки қувонч? Бундай саволларга жавоб бермоқ учун, – дейди Толстой, – одам ўзида нима фонию нима боқий эканини англамоғи лозим. Одамда тана – фоний, рух – боқийдир. Биз ўлимдан кейин танамиз ҳоли нима кечишини биламиз. У қабрга қўйилгач, чириб битади – хоки туробга айланади. Аммо ўлимдан сўнг руҳимиз ҳоли нима кечиши ноаён. Худди туғилишимиздан олдин руҳимиз ҳоли нима кечгани каби.

Толстой айтадики, биз чақалоқ бўлиб дунёга келгунга қадар ҳам руҳимиз бор эди. Аммо дунёга келганимиз ҳамона унинг шунгача кечган ҳаёти бизга унут бўлган. “Хўш, нега энди шундай?” деган саволга жавоб берар экан, Толстой руҳнинг биз туғилгунгача кечган ҳаёти нега унут бўлишини, рости, билмайман, аммо имоним комилки, бунда биз учун, шак-шубҳасиз, фойда бор, дейди.

Шу ўринда Толстой қуйидаги тамсилга мурожаат этади. Одамнинг бу дунёдаги ҳаёти бамисоли бир йўл: унинг фақат ўртаси ёруғ, боши ва охири қоронғи. Яъни бизга шу йўлнинг ўртасини кўрмоққина иноят этилган, холос. Чунки одамга унинг айнан шу қисмигина муҳимдир. Мабодо бизга йўлнинг боши ва охирини ҳам кўрмоқ иноят этилганида, эҳтимол, бу ўша ўрталикни кўришимизга халақит қилган, уни ҳатто кўздан беркитган бўлармиди!..

Хуллас, рух туғилгунимизга қадар бор бўлгани каби ўлганимиздан сўнг ҳам бор бўлажак. У бизга қаердан келган бўлса, албатта яна ўша ерга қайтади.

Толстой наздида, ўлим – туғилиш билан айнан бир нарса. Чунки рух туғилиш боис ўз ҳаётининг бир ҳолатидан бошқа ҳолатига ўтгани каби, ўлим боис ҳам ўз ҳаётининг бир ҳолатидан бошқа ҳолатига ўтади. Демак, рух ҳаёти-ла яшаётган одамга ўлим йўқ. Ўлим тана ҳаёти-ла яшаётган одамгагина бор, холос. Айна чокда, ўлим кўрқуви ҳам тана ҳа-

ёти-ла яшаётган одамгагина хосдир. Рух ҳаёти-ла яшаётган одамга ўлим наинки қўрқув эмас, балки қувонч ҳамдир. Чунки у туфайли рух тана исканжасидан буткул халос бўлади. Ўлим пайтида валийлар чехрасида қувонч зуҳур этиши ана шундан!

Шу ўринда Толстой яна Инжилга мурожаат этиб, Исо Масиҳнинг жончиқар маҳал Худога “Рухимни Сенинг қўлларинга топширяпман”, дея нидо қилганини ёдга олади (Луқо баён этган Муқаддас Хушхабар. 23-боб, 46-оят). Кимки шу гапни нафақат тили, балки дили билан ҳам айтса, – дейди Толстой, – унга шундан ўзга нарса даркор эмас. Чунки ўз ҳаётини севгига айлантирган одамга севгигина муносиб ажрдир. Модомики, Худо бу – севги экан, демак, У ўзига зиён етказмайди!

4

Толстой наздида, инсон ҳаётининг асл маъно-моҳияти ана шундай. Унинг бу ҳақдаги қарашлари негизда Исо Масиҳнинг қуйидаги даъвати туради: “Эганг Худовандни бутун қалбинг билан, бутун жонинг билан ва бутун онгинг билан сев”. Бу – биринчи ва энг буюк амр. Иккинчиси эса шунга ўхшаш: “Ўзгани ўзинг каби сев”. Бутун Илоҳий Буйруқ ва пайғамбар оятларининг ҳаммаси... мана шу икки амрга таянгай! (Матто баён қилган Муқаддас Хушхабар. 22-боб, 34–40-оятлар).

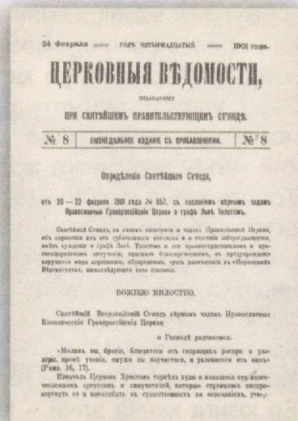
Толстой Исо Масиҳ динини шу негизда мустақил талқин қилди ва тарихга толстойчилик номи билан кирган оқимга асос солди. Секин-аста шу эътиқодга имон келтириб, бошқаларни ҳам унга даъват этувчи Владимир Чертков, Павел Бирюков каби издошлар пайдо бўлди. Бироқ толстойчилар сафи, баарибир, ғоят сийрак эди. Шу боис 1905 йили Русияда диний секталарга рўйхатдан ўтиш ижозат этилганда толстойчилар зарур миқдорда имзо тўплай олмадилар.

Исо Масиҳ динининг Толстой ва Черков талқинлари орасида катта фарқ бўлгани сабаб орада жиддий ихтилоф юзага келди. Оқибатда, 1901 йили Толстой Муқаддас Синод фатвоси билан Черковдан расман чет-

латилди – муртад деб эълон қилинди. Шундай кезде Русиянинг деярли барча губернияларидан Толстойга далда бўлувчи сўзлар битилган мактублар Ясная Полянага оқиб келди. Чунончи, Киевдаги техникум талабалари йўллаган телеграм-

мага мингдан зиёд ёшлар имзо чеккан эди (Шкловский В. Лев Толстой. М., “Молодая гвардия”, 1967, стр.540). Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Муқаддас Синод фатвоси ҳозиргача ҳам бекор қилинган эмас. Аммо бундан, Толстой эътиқодига муносабат бир аср аввалги ҳолича турибди эканда, деган хулосага бормаслик лозим. Шу ўринда машҳур рус илоҳиётчиси Александр Мень фикрларига қулоқ тутиш айти муддао. Мень фикрича, Муқаддас Синод Толстойни Черковдан расман четлатган бўлса-да, аммо Черков билан унинг ўртасидаги ришталар буткул узилиб кетган эмас. Зеро, Толстойдаги ҳақиқатга беҳад ташналик, одамзодга мислсиз ҳамдардлик бунга йўл бермайди. “Имоним комилки, – деб якунлайди буюк салафи ҳақидаги фикрларини Мень, – нафақат бу дунёда, балки Яратган даргоҳида ҳам Толстой биздан буткул айро эмас” (<http://www.aleksandrmen.ru/books/mds/mds>).

Толстойнинг инсон ҳақидаги таълимоти-ни муҳокама этар эканмиз, бундай саволга дуч келишимиз муқаррар: хўш, мазкур таълимот бугунги ўзбек жамиятига нечоғли маънавий наф келтириши мумкин? Буни аниқлаш учун Толстой ғояларини ақл чиғиригидан обдон ўтказмоқ лозим, албатта. Зеро, у севиб мутолаа қилган қадимги юнон файласуфи Эпиктет (милодий 50–140) “Худо одамга ақлни ато этиб, уни энг буюк неъмат билан сийлади”, деган эди.

Бугунги ўзбек жамияти Толстойнинг инсон фалсафасини, мағзи-моҳиятига кўра, хайрихоҳларча қабул қилишига шубҳа йўқ. Зеро, ушбу таълимот, айна жиҳатига кўра, ислом дини негизда шаклланган ахлоқий меъёрларимизга зид эмас. Чиндан-да, Толстойнинг инсон ҳаётидан бош мақсад дея танани ақлга итоат эттириш орқали руҳни унинг исканжасидан халос этишни тушуниши, руҳий-ахлоқий покланиш воситасида олий мукаммаллик бўлмиш Худога яқинлашишга даъват этиши – Қуръони карим ва Ҳадиси шариф руҳига ғоят уйғун! Ҳақ таоло Ер юзига қанча элчи – пайғамбар юборган бўлса, уларнинг барчаси ҳам қавмини ана шу буюк ҳақиқат йўлига бошламаганми, ахир?! Толстойнинг, гўё оҳанрабога ҳар тарафдан ёпишган темир парчалари каби, шу ўзак ғоя теварагида бирлашган бошқа талай фикрлари ҳам бизга таниш ва қадрли. Чунончи, одам ҳар қачон ақлга таяниб яшамоғи лозим. У ризқини мудом ҳалоллаб ёмоғи жоиз. Одам мол-дунёга ҳирс қўймаслиги зарур. У ғазабдан ўзини тиймоғи даркор. Ичкиликбозлик, кашандалик ва гиёҳвандликдан ҳазар қилмоғи шарт, деган фикрларини Кайковус, Саъдий, Хос Ҳожиб, Авлоний каби Шарқ алломалари пандлари билан бемалол ёнма-ён қўйиш мумкин.

Бироқ Толстой гоҳо холисликни унутиб қўядики, унинг шундай ғояларини қабул қилиш наинки мушкул, ҳатто ножоиз ҳам. Биз улардан фақат учтасига диққатни қаратиш билан кифояланамиз. Биринчидан, Толстойнинг бойлик ҳақидаги қарашлари бирёқламадек таассурот қолдиради. Ушбу масалада у Исо Масиҳнинг қуйидаги икки ўғитига таянади: 1) “Куя ва занг еб кетадиган ҳамда ўғри тешиб талайдиган бу дунё хазиналарини жамламанг. Аксинча, куя ва занг еб кетмайдиган, ўғри тешиб таламайдиган у дунё хазиналарини жамланг. Хазинангиз қаерда бўлса, юрагингиз ҳам ўша ерда бўлур”; 2) “Ҳеч ким икки хўжайинга хизмат қилолмайди. У ё бирини ёмон кўриб, бошқасини севади, ёки бирига ихлос қўйиб, бошқасини хорлайди. Сиз ҳам Худога, ҳам пулга бирдек сизгина олмайсиз” (*Маммо*

баён қилган Муқаддас Хушхабар. 6-боб, 19–21 ва 24-оятлар).

Толстой Исо Масиҳнинг бу танбеҳидан севги ва бойлик асло муроса қила олмайди, улар бир-бирига ашаддий ғаним, дея хулоса чиқаради. Ваҳоланки, Исо Масиҳ ўғитидан муқаррар шундай хулоса келиб чиқмайди. Тўғри, унда моддий бойликдан кўра маънавий бойлик афзал эканию куч-қувватни айнан иккинчи хил сарватни йиғишга сарфлаш жоизлиги алоҳида уқтирилади. Аммо бу билан моддий бойлик буткул рад этилмайди, пулга сажда қилиш қораланади, холос. Шу жиҳатдан, Исо Масиҳ моддий бойликнинг ўзини эмас, унга нотўғри муносабатни рад этади, десак маъқулроқ бўлади. Демак, Исо Масиҳ ҳукмича, пулга мақсад эмас, восита деб қаралмоғи жоиз. Шундагина одам бойликнинг қароли эмас, балки хўжайинига айланади. Шундагина у пулни ҳалол йўл билан топишга ва савоб ишлар учун сарфлашга интилади. Шундагина одам ҳар қанча сарватдор бўлса-да, ўзини йўқотмайди – қутуриб кетмайди.

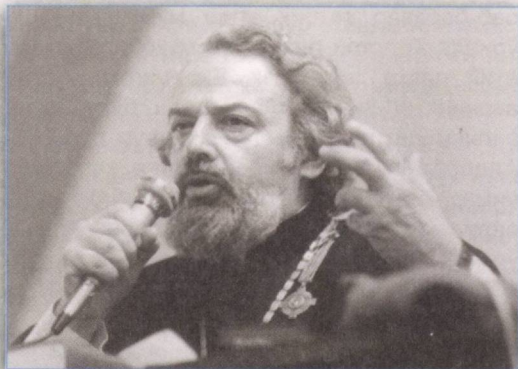
Бойликка шундай қараш миллий маънавиятимиз негизи – исломий ахлоққа ҳам ғоят уйғун. Зеро, Қуръони каримнинг бир неча сураю оятларида бойликка айнан шундай ёндашувни кузатиш мумкин. Чунончи, “Бақара” сурасининг 245-оятда “Холбуки, (ризқингизни) кенг ва тор қиладиган Оллоҳдир”, дея марҳамат қилинади (*Қуръондан барча иқтибослар Алоуддин Мансур таржимасида берилаётир*). Демак, бойлик ҳам Ҳақ таолонинг бандага инояти бўлиб, унга-да шукрони неъмат қилмоқ жоиз. Шукрони неъмат эса албатта, эҳсон тарзида бўлади. Зеро, Оллоҳ шу “Бақара” сурасининг 219–220-оятларида Пайғамбар с.а.в.га мурожаат қилиб бундай дейди: “Ва Сиздан (эй Муҳаммад) нималарни эҳсон қилишни сўрайдилар. “Ўзингиздан ортганини”, деб жавоб қилинг!” Хўш, ўзидан ортганини қандай эҳсон қилган дуруст? Бизнингча, бойларнинг камбағалларга энг фойдали эҳсони шуки, бунда бири бошқасининг кўлидан олиб, тўқ яшамасин, ўз кўли билан топиб, тўқ яшасин. Бу мақсадга эришмоқ учун эса бойлар янги корхоналар очиб, иш

ўринлари яратиб, даромадни адолатли тақсимлаши тақозо этилади.

Оллоҳ кимки агар шукрони неъмат қилса, унинг ризқини зиёда этаман, дея ваъда қилади. Айни чоқда, кимки куфрони неъмат қилса, у сўзсиз оғир жазога мустаҳқикдир. Одатда, куфрони неъмат хасислик тарзида намоён бўлади. Зиқна одам мол-давлатини Оллоҳ буюрганидек сарф этмайди ва оқибатда Унинг синовидан ўтмайди. Мухтасар қилиб айтганда, бойликни ҳалол йўл билан жамғариш, пули мўллигидан кибрга берилмаслик, сарватни хайрли ишларга сарфлаш бойни ҳам, бойликни ҳам оқлайди.

Иккинчидан, Толстойнинг жазо ҳақидаги фикрлари ҳам ноҳолис, назаримизда. Ушбу масалада у Исо Масихнинг қуйидаги ўғитига таянади: “Сизлар “Кўз эвазига кўз, тиш эвазига тиш”, деб айтилганини эшитгансизлар. Лекин Мен сизга айтаман: ёмонга қарши чиқманг. Ким сизнинг ўнг чаккангизга урса, унга чапини ҳам тутиб беринг” (*Матто баён этган Муқаддас Хушхабар. 6-боб, 38–39-оятлар*). Шу ўғитга кўра, Толстой ёвузликка ёвузлик-ла жавоб қайтариш баттар қабоҳатни оширади, деб ҳисоблайди. Унинг бу фикрига ҳеч қандай эътироз йўқ. Аммо у жиноятга жазо қўллашни ҳам ёвузликка ёвузлик-ла жавоб қайтариш деб биладики, бу энди аниқ хато. Сабаби – жиноят-ку ёвузлик экани ҳеч қандай исботсиз ҳам аён ҳақиқат. Бироқ жазо, агар у адолатли бўлса, асло ёвузлик эмас. Демак, бундай ҳолларда ёвузликка ёвузлик-ла эмас, эзгулик-ла жавоб қайтарилган ҳисобланади. Ушбу фикримизни янада тўлиқроқ асослашдан аввал Толстойнинг жазога доир қарашларига кенгроқ назар солайлик.

Мутафаккир фикрича, ҳар бир одамда виждон бор ва уни худди компасга қиёслаш мумкин. Сайёҳ агар тўғри йўлдан кетаётган бўлса, компас миллири қилт этмайди. Бироқ у тўғри йўлдан оғса, миллир тебранишга тушади. Худди шу каби, одам ҳам гуноҳга қўл урганда, виждон тилга киради. Бундай вақтда киши руҳий азобга учраб, қалб ҳаловатини йўқотадики, шунинг ўзи гуноҳқорга кифоя. Демак, бундай кишига жазо эмас, ҳамдард-

Александр МЕНЬ

лик жоиз. Илло, ўтни сув билангина ўчирган каби, ёвузликни ҳам эзгулик билангина даф этмоқ мумкин.

Толстой шу ўринда Инжилдан бир ривоят келтиради: “Уламолар билан фарзийлар бир аёлни Исонинг олдига келтиришди. Уни зино қилаётганда ушлаб олишган эди. “Устоз, – дейишди аёлни ўртага қўйиб, – бу аёл зино қилаётганида ушланди. Мусо пайғамбар қонунида бундайларни тошбўрон қилиш буюрилган. Сен нима дейсан?” Бу сўроқ билан Исони тузоққа илинтириб, айбламоқчи эдилар. Исо эса уларга эътибор бермай, энгашганча бармоғи-ла ерга ёзар эди. Улар бу ҳақда сўрайвергач, Исо тик турди-да, “Сизнинг ичингизда ким бегуноҳ бўлса, ўша биринчи бўлиб аёлга тош отсин”, деди. Сўнг яна энгашиб, ерга ёзаверди. Улар бу гапни эшитиб, виждонан фош бўлишди. Кексаю ёш ҳаммаси бирин-кетин кета бошлади. Охири ёлғиз Исо билан ўртадаги аёл қолди. Исо қаддини тиклади-да, аёлдан бошқани кўрмай, “Эй аёл, – деди, – сени айбловчилар қани? Ҳеч ким сени маҳкум қилмадими?” “Ҳеч ким, Ҳазрат!” деб жавоб берди аёл. “Мен ҳам сени маҳкум қилмайман, – деди Исо. – Бор, бундан кейин бошқа гуноҳ қилма!” (*Юҳанно баён этган Муқаддас Хушхабар. 8-боб, 3–11-оятлар*).

Исо Масих афвидан сўнг ўша аёл қайта зино қилмаган деб ишонса бўлади. Шу боис у содир этган ёвузликка эзгулик-ла жавоб қайтарилгани ўзини оқлаган, албатта. Бироқ айни ёндашувни барча жиноятчиларга

баб-баравар татбиқ этиш мумкинми? Шу ўринда Толстой ривоятига муқобил бир ҳаётий лавҳа келтирсак. Биз нигоҳни ўтган асрнинг 90-йиллари аввалида бутун дунё аҳлини даҳшатга солган манфур одамкуш Андрей Чикатило жиноятларига қаратмоқчимиз. “Ваҳший ҳайвон” дея лақаб олган бу палид кимса болалар ва аёлларни алдаб, ўрмон ичкарисига олиб кирар, сўнг уларга қўққис ташланиб, чавақлаб ташларди. Некросадист бўлган Чикатило ўз ўлжаларининг азоб чекиши ва жон беришини томоша қилиб, шаҳвоний лаззат топарди. Бу билан ҳам кўнгли тўлмай, мурдаларнинг бурни, тили, кўкраги ва олатларини кесиб оларди. Чикатило 1978 йилдан то 1990 йилгача ана шу йўл билан 53 кишининг жонига зомин бўлади. Айтинг-чи, шундай ашаддий жиноятчини ҳам Инжил ривоятидаги зинокор аёл каби осонгина афв этиб юбориш жоизми?

Толстойнинг ўзи айтганидек, “гуноҳ одам қалбига дастлаб бегонадек бош суқади, сўнг қўноқдек жой сўрайди, охири эса хўжайиндек ўрнашиб олади” (*“Путь жизни”, стр. 96*). Гуноҳ зинокор аёл қалбида атиги қўноқ бўлган – уни ҳайдаб солиш қийин эмас. Аммо Чикатило қалбида хўжайинга айланиб бўлган – уни даф қилиш наинки қийин, ҳатто иложсиз. Шунинг учун унга ўхшаш ашаддий жиноятчиларни жамиятдан ажратиб қўйиш – қамоқхонада сақлаш афзал. Бу ҳатто жамият учунгина эмас, жиноятчи учун ҳам фойдали. Чунки жиноят қилиш имкониятидан маҳрум бўлган бадкирдор бу ерда ўз ўтмишию келажаги ҳақида бафуржа ўйлаб олишга фурсат топади. Шу жиҳатдан, ижтимоий хавфи катта жиноятчиларни жамиятдан ажратиш – адолат, уларга жазо қўллаш эса эзгуликдан ўзга нарса эмас.

Учинчидан, Толстойнинг никоҳ ҳақидаги фикрлари ҳам бирёқлама, назаримизда. У аввало эркак ва аёлни жинсий алоқадан буткул сақланишга даъват этади. Сабаби, – дейди Толстой, – бундай қовушиш одамдаги ҳайвоний “мен” истагидир ва ундаги илоҳий “мен”га мутлақо бегонадир. Ушбу истакка қарши туролмаган эркак ва аёл эса никоҳ риштасини боғламоғи жоиз. Мутафаккир

наздида, никоҳ – икки одам, эркак ва аёл ўртасида фарзанд кўриш учун қилинган аҳд-паймондир. Улар фарзанд кўриш орқали ўзлари адо этолмаган амр – жинсий алоқадан сақланишни кейинги авлодга қарз қилиб қолдиради. Аммо эр-хотин никоҳдан сўнг ҳам жинсий алоқадан иложи борица сақланиши даркор, – деб таъкидлайди Толстой. – Чунки одам ҳатто ҳайвоний ҳаётида ҳам бошқа махлуқлардан юқори турмоғи жоиз. Ҳолбуки, биз бу борада ҳар қачон бошқа жонзотлардан тубан бўлиб келганмиз. Бунга далил шуки, бошқа махлуқларнинг эркаги ўз урғочисига у куйиккан вақтдагина яқинлашади. Одамнинг эркаги эса кўнгли роҳат тусадан вақтда аёлини тўшакка тортаверади.

Биз Толстойнинг эркак ва аёл муносабатига доир икки фикрини асло қабул қила олмаймиз. Биринчиси – унинг эркак ва аёлни жинсий алоқа қилишдан буткул сақланишга даъват этишидир. Толстойнинг айна қарашда дунёдан тоқ ўтишга чорлов мавжудки, бу яна миллий маънавиятимиз негизи – исломий ахлоққа ёт ҳисобланади. Зеро, Қуръони каримнинг “Бақара” сураси 189-оятда “У (Оллоҳ) шундай зотки, сизларни бир жондан (Одамдан) яратди ва у ўзидан ором-оройиш топсин деб унинг жуфтини вужудга келтирди”, дейилади. Бундан аён бўладики, Парвардигорнинг эркак ва аёлни жуфт қилиб яратишдан муроди – улар бир-биридан насл ва роҳат топмоғидир. Аслида, бир-бири билан қовушиб, роҳат топмоққина эркак ва аёл ихтиёрида, холос. Бу қовушишдан насл яралиш-яралмаслиги эса Худо измидадир.

Абу Ҳурайра р.а.дан ривоят қилинган ҳадисга кўра, Набий с.а.в. “Қачон эр хотинини тўшагига қақирса-ю, у келишдан бош тортса, уни фаришталар тонг отгунча лаънатлаб чиқурлар”, деганлар. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Рухий тарбия” асарининг “Покланиш” номли 3-жузида (*Т., “Шарқ”, 2008*) бу ҳадисни шарҳлаб, аёл шаърий узри бўлган ҳоллардагина эрига рад жавоби беришга ҳақли эканини таъкидлайди. Шаърий узр деганда эса рўза тутган, ҳайз ёки нифос кўрганга ўхшаш “динда жинсий алоқа ман қилинган ҳолатлар кўзда тутилади” (*344-бет*).

Демак, юқоридаги уч ҳолатдан бошқа барча вазиятларда эр-хотин, ўз эркига кўра, қовушиш ҳуқуқига эгадир. Бу эса Толстойнинг никоҳ хусусидаги иккинчи фикри – эр-хотин никоҳ қургандан кейин ҳам бир-биридан мумкин қадар сақланиши лозим, деган фикрини-да чиппакка чиқаради. Исломи дини, Толстой эътиқодига зид ўлароқ, эр-хотиннинг жинсий алоқадан бемаврид тийилиши ҳатто никоҳ бузилишига сабаб бўлиши мумкин, деб огоҳлантиради.

Маълумки, Толстой буюк гуманист эди: у коинот гултожи бўлмиш инсон ўз шаънига муносиб гўзал ҳаёт кечиришини орзу қиларди. Бироқ атроф-теварагида бунинг нукул аксини кўрган буюк қалб соҳиби нечоғли из-

тироб чекканини тасаввур этиш қийин эмас. Толстойнинг инсон ҳақидаги таълимоти наинки ўша орзу, балки ўша изтиробдан ҳам яралганини исботлашга ҳожат йўқ.

Шуни эътироф этмоқ лозимки, Толстойнинг инсон фалсафаси унинг қоядек чўнг сиймосига муносиб ғоят муҳташам. Табиийки, мазкур таълимот бутун башариятнинг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам бебаҳо маънавий мулкидир. Демак, бутун жамиятимиз ва ҳар бир юртдошимизни руҳий-ахлоқий комиллаштириш йўлида ундан ҳар қанча фойдаланмоққа ҳақлимиз. Бунда ҳатто Толстойдек бемисл даҳога ҳам танқидий ёндашмоқ лозимлигини эсдан чиқармасак бўлгани.

Толстой қабри (Ясная Поляна)

АФЛОТУН

SUQROT APOLOGIYASI

Қоралов нутқларидан сўнг

Афиналик биродарлар! Қораловчиларим сизни қанчалик ишонтиргани менга қоронғи, лекин уларнинг қатъият ва ишонч билан айтган сўзларидан шу қадар эсанки-

раб қолдимки, ҳатто ўзимни ҳам унутаядим. Аслида уларнинг сўзларида заррача ҳам ҳақиқат йўқ. Бир бўҳтонидан ёқа ушладим: уларнинг айтишича, нотиқлик қобилиятимни ишга солиб, сизни лаққа ту-

Ғарб ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихида Суқрот каби доврўқ қозонган, юксак обрў-эътибор топган аллома бўлмаса керак. Унинг тимсоли нафақат замондошлари хотирасида, балки неча минг йиллар оша кишилар онгида ҳақиқатни олиёқадрият деб эъзозлаган, жамият равнақи ва инсон камолоти аввало маънавий-руҳий омиллар билан белгиланишини асослаб берган улуғ донишманд сифатида муҳрланиб қолган. Аксарият файласуфлар "Табиат нима?" деган саволга жавоб излаган бўлса, Суқрот "Инсон нима?" деган масалани ўртага ташлайди ва унинг моҳияти онг, руҳият ва маънавий-ахлоқий омиллар билан белгиланади, деб ҳисоблайди. Бу гоёлар беш минг йил олдин илғари сурилган бўлса-да, айрим Ғарб мамлакатлари ҳаётида ашаддий моддиончилик, истеъмолчилик майллари устуворлик касб этаётган, маънавий, айниқса, диний ва оилавий қадриятлар инқирози яққол намоён бўлаётган бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Шунинг учун ҳам аллома илмий, маънавий-маърифий меросига (гарчанд у биронта асар ёзмаган, таълимотини оғзаки, суҳбат-диалоглар тарзида ифода этган бўлса-да, талай издошлари, жумладан, садоқатли дўсти ва шогирди Афлотун ва тарихчи Ксенофонт туфайли унинг ҳаёти, шахсияти, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва

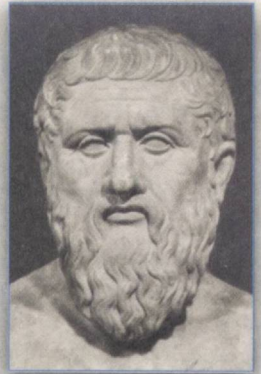
ширишимдан огоҳ туришингиз керак эмиш. Айтайлик, нотиқлик бобида заифлигим аён бўлиб қолганда ҳам мана шу тухматларни дарҳол фош этадиган бўлсам, наҳотки, улар уялмаса, хижолат тортмаса? Лекин қораловчиларим ҳақгўй одам нотиқликда кучли бўлади деган фикрда эмас экан, майли, шундай бўлақолсин, аммо уларнинг андасига мос келмайдиган нотиқлигимни тан оламан. Яна бир бор эслатмоқчиман: уларнинг сўзида заррача ҳам ҳақиқат йўқ, мендан эса фақат рост гапни эшитасиз. Бироқ, афиналик биродарлар, Зевс номи билан қасам ичаманки, уларники каби тумтароқ, жимжимадор калималарни айтмайман; ҳақлигимга ишончим комиллиги сабабли ҳаёлимга келган оддий иборалар билан сўзлайман – мендан бошқа нарсани кутманг; қолаверса, сизнинг олдингизда навқирон йигитлардек ёд олинган гапларни айтиш шубҳалимда менга ярашмайди.

Аммо, афиналик зотлар, шаҳар майдонларидаги савдо дўконлари ва бошқа жойлардаги суҳбатларда ҳар бирингиз кўп бор гувоҳи бўлганингиз – ўзим кўникиб қолган сўзларни айтиб, ўзимни ҳимоя қилсам, ҳайрон бўлмаслигингизни, шовқин-сурон кўтармаслигингизни ўтиниб сўрайман. Ишнинг моҳияти бундай: ёшим етмишга чиқиб, энди судланипман ва ёт кишидек

бу ернинг тилидан мутлақо беҳабарман. Агар чиндан ҳам хорижлик бўлсам ва гўдаклигимдан ўзим кўниккан забонда сўзласам, айбга буюрмайсиз. Шу боис, яхшимиёмонми, ўзим ўрганган тил ва урфодатларга биноан сўзлашга сизлардан ижозат сўрашга ҳақлиман деб ўйлайман ва энг муҳими, сўзларимнинг чин ёки ёлғонлигига эътибор қилишингиздан умидворман; судьянинг адолатпешалиги шунда кўринади, нотиқнинг бурчи эса – ростгўйликдир.

Қораловчиларнинг икки тоифаси

Афиналик биродарлар, назаримда, дастлаб аввалги айбловлар ва айбловчилардан, сўнгра бугунги айблов ва айбловчилардан ўзимни ҳимоя қилсам, тўғри бўларди деб ўйлайман. Одамлар авваллари ҳам кўп йиллар мобайнида мени айблаб келган бўлса-да, улар бирорта ҳам ҳақ сўз айтгани йўқ; Анит¹ ва унинг ҳамтовқлари қанчалик жирканч бўлмасин, барибир, аввалги айбловчилардан кўпроқ хавф-

маънавий-маърифий қарашларидан баҳраманд бўлишимиз мумкин) қизиқиш тобора ортиб бораётгани, "Суқротга қайтиш" даври кўзга ташланаётганини таъкидлаш жоиз. Шу маънода, Афлотун қаламига мансуб "Суқрот аполוגияси" асарини илк бор она тилимизда журналхонлар эътиборига ҳавола этсак, фойдадан холи бўлмас. Дарвоқе, "аполוגия" юнонча сўз бўлиб, ҳимоя қилиш деган маънони англатади.

Асар ҳажман мўъжаз бўлса ҳам, дастлаб журнал имкониятларини назарда тутган ҳолда унинг бир қисминигина чоп этиш мўлжалланган эди. Аммо таҳририят ходимлари билан мулоқот жараёнида асарда аллома ҳаётидаги энг таҳликали ва кескин вазият – рақиблари уюштирган машъум маҳкамада сўзлаган жўшқин эҳтирос ва аччиқ истехзога йўғрилган нутқи, унда Суқротнинг юксак инсоний қиёфаси ва қарашлари, қатъияти ва фуқаролик позицияси, ўз эътиқодига садоқати ва жасорати яхлит акс эттирилганини эътиборга олиб, уни тўлиқ чоп этиш маъқул кўрилди. Асарда тилга олинган айрим атамалар, тарихий шахслар ва жой номларига қисқача изоҳ бериш билан чекландик. Зукко журналхон асарни қизиқиш билан мутолаа қилади ва ўзи тегишли хулоса чиқаради, деган умиддамиз.

Таржимон

¹ Анит – терига шиллов бериш устахонасининг эгаси, демократия тарафдори. У Суқротнинг асосий рақиб бўлса ҳам, суд жараёнида навқирон шоир Мелет ва омади юришмаган нотиқ Ликон бош айбловчилар сифатида иштирок этган.

сирайман. Билсангиз, афиналиклар, булар ўта шафқатсиз кимсалар! Улар Суқрот деган бир донишманд ер устию остидаги бор нарсани синаб-ўрганади, ёлғонни чин қилиб кўрсатмоқчи бўлади, деган даъволар билан болалик чоғингизданоқ кўпчилигингизни менга қарши қайраган ва қип-қизил тухматдан иборат айбловларни тўнкаб, қалбингизда менга нисбатан нафрат уйғотишга уриниб келган. Бундай бўхтонларни тарқатаётганларни энг хатарли айбловчилар деб биламан, чунки уларнинг сўзига кулоқ тутган киши, шундай нарсаларни ўрганадиган одам, ҳойнаҳой, маъбудаларни ҳам тан олмаса керак, деб ўйлаши табиий. Боз устига, айбловчи жуда кўп. Улар узоқ йиллардан буён мени қоралаб келади. Аксариятингиз уларга ёшлигингизда – ишонувчан чоғингиздаёқ дуч келгансиз; айримларингиз ҳали бола ёки ўсмир эканингиздаёқ улар менинг устимдан сиртдан ҳукм чиқариб қўйган эди, зеро, ўша пайтда айбловларни инкор этадиган одамнинг ўзи бўлмаган-да! Бу ишнинг бемаънилиги шундаки, айрим комедия муаллифларини¹ айтмаса, уларнинг ҳатто кимлигини аниқлаб, ошкор этиш имконига ҳам эга эмасмиз. Ҳасад ўтида ёнган, балки ўзлари ҳам кимларнингдир найрангига учиб, барчангизни менга қарши қайраган бу ёвуз кимсалар тутқич бермайди, уларни бу ерга – маҳкамага на олиб келиш, на кирдикорларини фош этиш мумкин; ҳуллас, соялар билан жанг қилишдан ўзга чора йўқ; ҳеч ким эътироз билдирмаётган вазиятда ҳимояланиш ва айбловларни рад этишга тўғри келади. Шунинг учун, боя қайд этганимдек, мени айбловчилар икки тоифа: бирлари – айна пайтда айблаётганлар, бошқалари – илгаритдан тухмат ёғдирганлар эканини сиз ҳам тан олинг-да, дастлаб аввалги айбловчиларимга қарши ҳимояланишга ижозат беринг, чунки уларни анча илгари ва бугунги айбловчилардан кўра кўпроқ кўргансиз, эшитгансиз.

Бурунги қораловчиларнинг танқиди

Шундай қилиб, афиналик зотлар, оз фурсатда узоқ вақтдан буён тилдан тилга кўчиб юрган уйдирмаларни фош қилишим ва уларни рад этишим керак. Бу иш ўзим учун ҳам, сиз учун ҳам хайрли якун топишини истар эдим – бундан бошқа яна нимага ҳам умид қилишим мумкин? Бинобарин, бу иш менга осон бўлмаслиги аниқ. Майли, бу ёғи энди Яратганга ҳавола, бироқ қонунга итоат этиб, айбсизлигимни исботлашга мажбурман.

Келинг, Мелетнинг мени бадном этган мишмишларга таяниб ёзган шикоятда баён этилган айблов мазмунини билан танишайлик. Келишдикми? Хўш, ифвогарлар қандай иборалар билан мени бадном этмоқчи бўляпти? Уларнинг айбловини ҳақиқий қораловчиларнинг қасамёдидек сўзма-сўз баён этишимиз лозим: “Ер ости ва самовий жисмларни синаб-ўрганаётган, ёлғонни чин деб кўрсатаётган ва бошқаларни ҳам шунга даъват этаётган Суқрот қонунга хилоф иш тутяпти”. Айбловнинг мазмунини шундай. Ўзингиз ҳам Аристофан комедиясида аллақандай Суқротнинг саватга тушиб, ҳавода сайр қилиб юрибман деганини; бундан ташқари, ақлга сиғмас бўлмағур нарсалар ҳақида валдираганини эшитгансиз. Мен бунга ўхшаш мисолларда донишмандлик мақомига эришган кишиларга таъна қилишдан йироқман (шунча иғво етмагандек, бунинг учун ҳам Мелет мени судга тортсинми!) – бунга, афиналик биродарлар, заррача дахлим йўқ. Қачонлардир менинг суҳбатларимни эшитганлардан – ахир, орангизда бундайлар оз эмас – бу иш юзасидан гувоҳлик бериши ва уни муҳокама этишини талаб қиламан. Агар бирортангиз бояги нарсалар ҳақида нима деганимни бир-бирингиздан сўраб билсангиз, мен ҳақимда тарқатилаётган барча мишмишлар ёлғон эканига ишонч ҳосил қиласиз.

Бу мишмишларнинг бари асоссиз. Мабодо, мен одамлар тарбиясини зиммамга

¹ Бу ўринда “Булутлар” комедиясида Суқротни ҳажв қилган Аристофан ва бошқа драматурглар, жумладан, Евполид назарда тутилмоқда.

Жак-Луи Давид "Сукротнинг ўлими"

олиб, бундан пул ишлаётганимни кимдандир эшитган бўлсангиз, бу ҳам ғирт ёлғон. Шу билан бирга, одамларнинг леонтиялик Горгий¹, кеосиялик Продик², элидиялик Гиппий³ сингари зотлар кўлида тарбияланишини эзгу иш деб биламан. Улар шаҳарма-шаҳар кезиб, йигитларга сабоқ бериб юрибди. Ҳолбуки, афиналик биродарлар, ёшлар бу зотлар хизматидан воз кечиб, хоҳлаган ҳамюртига шогирд тушиши, ўғитларидан баҳраманд бўлиши, уларга бойлик ва обрў-этибор келтириши мумкин эди. Бу ерга Паросдан⁴ яна бир донишманд ташриф буюргани қулоғимга чалинган эди. Кунларнинг бирида муаллимларга ҳаммадан ҳам кўпроқ ақча тўлаган бир киши – Гиппоникзода Каллийни учратиб қолдим ва унинг икки ўғли борлигини билиб, саволга тўтдим:

– Каллий! Агар ўғилларинг тойчоқ ёки ҳўкизча бўлиб туғилса, уларни яхшилаб парвариш қилиш, фазилатларини янада зиёда этиш учун тажрибали одамга эҳтиёж сезилса, сен бирон бир чавандоз ёки деҳқондан ёрдам сўрардинг; модомики, улар инсон экан, кимни тарбиячи қилиб олган бўлар эдинг? Ким инсоний ёки фуқаровий фазилатлар билимдони? Фарзандларинг келажагини кўзлаб, бу ҳақда ўйлаб кўргандирсан, ахир? Шундай одам борми ёки йўқми?

– Албатта, бор.

– Ҳўш, ким у? Қаерлик ва тарбия бергани учун қанча ақча олади?

– Бу Эвен, – деб жавоб берди Каллий. – У парослик ва хизмати учун беш мина⁵ ҳақ олади, Сукрот.

Шундай санъат эгаси бўлган ва хизмати учун арзимас ҳақ оладиган бу Эвен – жуда

¹ Мил. авв. 483–375 ёки 500–391 йй. – Эмпедоклнинг шогирди, софистика фалсафаси ва антик риторика асосчиларидан бири. Афлотуннинг "Горгий" диалоги бош қаҳрамони.

² Мил. авв. тахминан 470 й. туғ. – эзгулик ва ёвузлик мавзуси, тил, айниқса, синонимия соҳасида чуқур изланишлар олиб борган мутафаккир; Афлотуннинг "Протагор" диалоги иштирокчиларидан бири.

³ Мил. авв. 460 й. туғ. – софист, табиий фанлар, математика, мусиқа ва грамматика фанлари билимдони. Афлотуннинг "Камта Гиптий" ва "Кичик Гиптий" диалоглари бош қаҳрамони.

⁴ Юнонистондаги орол.

⁵ Бир мина тахминан 436,6 – 600 граммни ташкил этган. Эътиборли жиҳати шундаки, Ксенофонтнинг гувоҳлик беришича, Сукротнинг ўзи бор мол-мулкни беш минага баҳолаган экан.

бахтли одам экан, деган ўй кўнглимдан ўтди. Қани эди, мен ҳам ана шундай истеъдод соҳиби бўлсаму бошқалар каби ғўддайиб, мағрурланиб юрсам! Афсуслар бўлсинки, афиналик биродарлар, Яратган мени бу жиҳатдан қисган.

Эҳтимол, бирортангиз эътироз билдириб “Суқрот, нима билан шуғулланасан ўзи? Бошинга ёғилаётган иғво-бўхтонларнинг боиси не? Балки ҳамма қатори тинчгина юрганинга, яшаганинга, маш-миш ва олди-қочди гаплар бу қадар болалаб кетмасмиди? Бўлмағур хаёлларга бормаслигимиз учун ишнинг моҳиятини тушунтириб берсанг яхши бўлар эди”, дейишингиз мумкин.

Бундай эътирозларда жон бор, шу боис нима сабабдан бунчалик шуҳрат қозонганим ва бошимга шунча маломат ёғилганини тушунтиришга уриниб кўраман. Бўлмаса, кулоқ солинг. Эҳтимол, орангиздан кимдир гапларимни ҳазилга йўйиши ҳам мумкиндир, аммо хотирингиз жам бўлсин: мен бор ҳақиқатни айтишга ваъда бераман.

Менинг, афиналик зотлар, бу қадар шуҳрат қозонганим аллақандай донишмандлик билан изоҳланади. Бу қанақа донишмандлик бўлди экан? Назаримда, у ҳар бир инсонга хос бўлса керак. Чиндан ҳам, менда шундай хислат бўлиши мумкин, аммо боя мен тилга олган кишиларга хос донишмандлик шу қадар ғаройибки, ҳатто уни нима деб аташни ҳам билмайман. Сўрасангиз унинг моҳиятини тушунтириб бера олмайман, бунинг аксини уқтираётганлар эса мени бадном этиш пайида юрган ёлғончилардир.

Афиналик зотлар, мабодо айтаётган гапларим такаббурона туюлаётган бўлса ҳам, ғала-ғовур қилмасдан тинглашингизни илтимос қиламан. Ўзимнинг номимдан эмас, ишончингизни қозонган одам номидан гапирмоқчиман. Агарда менда қандайдир донишмандлик хислати мавжуд бўлса, бунга гувоҳ сифатида Дельфа маъбудасига муро

жаат этмоқчиман. Менинг ёшлик чоғларидан биродарим, кўпчилигингизга ҳам дўст бўлган, қувғин азоб-уқубатларини баҳам кўриб, биргаликда юртга қайтган Херефонтни¹ яхши танийсиз. Унинг қандай инсон бўлгани, ғайрат-шижоатидан хабардорсиз, албатта. Кунларнинг бирида у Дельфага² ташриф буюриб, қоҳинга шундай савол беришга жазм этади...

Илтимос қилгандим-ку: афиналиклар, тинчланинг!

...шундай қилиб, у қоҳиндан дунёда Суқротдан донороқ одам борми, деб сўраганда, у йўқ деб жавоб берган экан. Херефонт орамизда йўқ, аммо шу ерда ҳозир бўлган иниси сўзларимни тасдиқлаши мумкин. Нима учун буларни гапираётганимга эътибор қилинг: мен иғвою бўхтонлар илдизини кўрсатиб бермоқчиман.

Улар ҳақида хабар топгач, ўзимча “Маъбуд нима демоқчи бўлган, нимани назарда тутган?” дея мулоҳаза юрита бошладим. Чунки, ўзимга қолса, донишмандликка даъво қилишдан йироқман. Шундай бўлса ҳам, у мени ҳаммадан донороқ деб нимага шама қилди? У ёлғон гапирмайди, гапиролмайди ҳам. Узоқ вақт таажжубланиб юрдим-да, сўнг истар-истамас бундай йўл тутдим: чинакам донишманд сифатида доврўқ қозонган кишилардан бирининг ҳузурига бориб, “Сен мени донишмандлик мақомига лойиқ кўриб юрибсан, аслида чинакам донишманд мана шу одам бўлади” дея қоҳин башоратини рад этсам деган хаёлга бордим. Ана шу одам билан – унинг исм шарифини ошкор этиш шарт эмас, ахборотингиз учун у давлат арбобларидан бири эди – суҳбатлашганимдан кейин, асар кишилар, хусусан, унинг ўзи ўзини донишманд деб билса-да, аслида бу тўғри эмас деган хулосага келдим. Сўнг унга ўзини донишманд деб ҳисобласа ҳам, аслида бу ёлғон тасаввур эканини тушунтиришга уриниб кўрдим. Айнан шу боис унинг ўзи ҳам, суҳбатимизга

¹ Бу ўринда Ўттиз золим ҳукмронлиги даврида Афинадан бадарга этилган Суқротнинг дўсти ва шоғирди, Афлотуннинг “Горгий” диалогидида акс эттирилган шахс назарда тутилмоқда.

² Бу ерда Аполлон ибодатхонаси жойлашган бўлиб, маъбудлар иродаси қоҳин орқали одамларга етказилган. Юнонлар ҳам шахсий, ҳам давлат ишлари бўйича у билан маслаҳатлашиб турган.

гувоҳ бўлганлар ҳам мендан нафратлана бошлашди. У ердан кетаётиб, ўзимча мулоҳаза қилдим: иккимиз ҳам эзгуликка ҳизмат қиладиган фойдали ҳеч нимани билмаймиз, лекин барибир мен ундан донороқ эканман, чунки у ҳеч нарсани билмаса-да, ўзини донишманд ҳисоблайди, мен ҳам билмайман, ҳам билағонликка даъвом йўқ. Мен билмайдиган нарсамни биламан деб даъво қилмайман, шунинг учун ундан оз бўлса ҳам донороқман деб ўйлашга ҳақлиман. Биринчи донишманддан-да донороқ ҳисобланган бошқа бир кишининг ҳузурига борганимда яна ўша ҳолатга дуч келдим: бу ерда унинг ўзи ҳам, бошқалар ҳам мени ёмон кўриб қолди.

Шундан кейин теварак-атрофни айланиб чиқдим. Борган сари одамлар мендан нафратланаётганини ҳис этиб, вужудимни ранж-алам ва кўрқув босди. Ўша дамда, назаримда, худонинг (коҳин) сўзларини ҳамма нарсадан устун қўйиш лозимдек туюлди. Башоратнинг мазмунини англаш учун билағонлиги билан доврўқ қозонганларнинг барчаси билан учрашишимга тўғри келди. Ит ҳаққи қасам ичаман¹, афиналик биродарлар, сизга ростини айтсам, менда шундай таассурот пайдо бўлди: маъбуд иродасига биноан ишга киришганимда шон-шуҳратга бурканганларнинг барчаси эси паст-у, улардан ёмонроқ деб ҳисобланган одамлар эса, аксинча, қобилиятлидек туюлди. Аммо башоратнинг ҳаққонийлигига ишонч ҳосил қилиш учун чеккан машаққатларим, сайр-саёҳатларим ҳақида сўзлаб бермасам бўлмайди.

Давлат арбобларидан кейин жилақурса шу ерда билимсизлигим ниҳоят фош бўлса керак, деган хаёлда фожианавис ва маддоҳ шоирлар ҳамда бошқа кишилар ҳузурига бош урдим. Афтидан, улар ёзган энг мукаммал асарларга мурожаат этмоқчи, сўнг улардан бирор ҳикмат ўрганиш илинжида асарларидаги маъно ҳақида сўраб билмоқчи бўлдим. Ҳақиқат қанчалик ачиқ бўлмасин, афиналик биродарлар, айтмасдан иложим йўқ. Хуллас, бу ерда ҳозир бўлганларнинг деярли ҳар бири шоирлар

ижодини уларнинг ўзидан кўра яхшироқ тушунтириб бера олади. Шундай қилиб, шоирлар донолиги учун эмас, ажабтовур табиий қобилияти туфайли фолбин ёки авлиёлар сингари жазавага тушиб ижод қилишини англаб етдим; дарвоқе, фолбин у соҳибқароматлар ҳам яхши сўзларни кўп айтади, бироқ нима ҳақда гапираётганини ўзи англаб етмайди. Назаримда, шоирлар ҳам шунга ўхшаш нарсани ҳис этади; шу билан бирга, сезишимча, улар шоирона истеъдоди туфайли ўзларини доноларнинг доноси деб билади, аслида, бу – ҳақиқатдан йироқ. Давлат арбоблари сингари шоирлардан ҳам устун эканимни билиб, уларни тарк этдим.

Ниҳоят қўл меҳнати билан шуғулланадиган кишилар ҳузурига бордим. Сирасини айтганда, ҳеч нарсани билмаслигимни рўй-рост англасам-да, ана шундай кишилар орасидан донишмандларни топишимга ишончим комил эди. Янглишмабман, улар чиндан ҳам мен эплолмайдиган ишларни қилишга қодир ва шу маънода, мендан донороқ экан. Аммо менга, афиналик биродарлар, усталар ҳам шоирларга хос камчиликдан холи эмасдек туюлди; ҳар бири ўз касбида маҳоратли бўлгани учун ўзини барча соҳаларда, ҳатто энг муҳим масалаларда беназир ақл соҳиби деб билади. Бундай кибр-ҳаво сабабли улардаги бор донишмандлик ҳам йўққа чиқса кераг-ов, деб ўйладим; ҳўш, коҳиннинг сўзларини оқлаш мақсадида ўзим қандай йўл тутган бўлардим: улар каби донишмандликка даъво қилмай, ўзлигимни йўқотмаганим маъқулни ёки доно ва шу билан бирга, билимсизлигимча қолганим яхшими? Коҳиннинг сўзлари ҳақида мулоҳаза юритиб, ўзлигимни йўқотмаганим маъқул, деган хулосага келдим.

Ана шундай фикр-мулоҳазаларим сабабли, афиналик зотлар, менга нисбатан шу қадар кучли нафрат уйғондики, оқибатда бу, бир тарафдан, кўплаб иғво-бўхтонларни урчитган бўлса, бошқа тарафдан, мен билан суҳбат қурганлар, модомики, у (яъни мен) кимларнингдир қайсидир соҳада аҳли дониш эмаслигини асослаётган экан,

¹ Суқрот "Зевс номи билан қасам ичаман", "Ҳеракл номи билан қасам ичаман" деган иборалар оддий ундов гапларга айланиб қолгани сабабли қўнғича маъбудлар номи билан қасам ичишдан тийилган.

демак, унинг ўзи бу борада беназир экан-да, деб ўйлаб менга донишманд лақабини ёпиштирдилар.

Агар масаланинг моҳиятига келсак, афиналик зотлар, аслида донишмандлик бобида беназир – Яратган эгам ўз калимаси билан инсонларга хос доноликнинг заррача қиммати йўқ демоқчи бўлган ва ўйлашимча, у айнан Суқротни назарда тутмаган, балки “Эй одамлар, Суқрот сингари донолиги бир чақага ҳам арзимаслигини билган одамгина чинакам донишманддир” дея номимни мисол тариқасида келтирган, холос.

Мен маъбуд калимасига биноан фуқаролар ёки хорижликлар орасидан донишманд деб эътироф этишга лойиқ кишини топиш илинжида ҳамон кезаман; ҳар гал бунинг уддасидан чиқа олмасам, башоратнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш учун бирор одамнинг донишманд эмаслигини кўрсатиб бераман. Таҳсинга лойиқ ижтимоий ёки оилавий юмуш билан шуғулланишга вақтим зиқ бўлгани сабабли бояги амаллар билан кун кечирдим; Ўзимни Худо йўлига бағишлаганим учун қўлим калта бўлиб қолди (қашшоқлашиб қолганимнинг боиси шунда).

Қолаверса, бой-бадавлат фуқароларнинг бекорхўжа фарзандлари ўз ихтиёри билан ортимдан эргашиб, суҳбатдошларни саволга тутиб синаётганимни кўриб қувониб-ййраяпти ва ўзлари ҳам менга тақлидан бошқаларни синашга киришиб, нимадир биламиз деб юрган, аслида ҳеч нимани билмайдиган кўплаб одамларга дуч келяпти, деб ўйлайман. Бу зотлар ўзидан эмас, мендан аччиқланиб, Суқрот деган қандайдир бемаъни одам ёшларни бузаяпти, деб миш-миш тарқатиб юрибди. Суқрот нима қилаяпти, нимадан сабоқ бераяпти деб сўрасангиз, боши қотади ва қийин вазиятдан чиқиш учун фалсафий мушоҳада юри-тадиган одамлар ҳақида “Улар само ва ер остидан ниманидир излайди”, “Маъбудларни тан олмайди”, “Ёлғонни чин деб кўрса-тади” дея таърифлаш урф бўлганини рўкач қилишади, холос. Назаримда, улар ҳақиқатни айтишни истамайди, чунки ўзини нима-

ларнидир биладиган қилиб кўрсатаётгани, аслида эса ҳеч нимани билмаслиги ошкор бўлишидан кўрқади. Ўйлашимча, улар жуда иззатталаб, қудратли ва кўпчилик бўлгани ва мен ҳақимда қатъий ишонч билан гапиргани учун аллақачон қулоқ-миянгизни қоқиб берган бўлса ажаб эмас.

Мелет, Анит ва Ликоннинг менга ташланаётгани ҳам шу билан изоҳланади; Мелет шоирлар, Анит – ҳунармандлар ва сие́сатдонлар, Ликон эса нотикларни деб бошимга маломат тоши ёғдирмоқда. Боя таъкидлаганимдек, қисқагина фурсатда сизнинг ҳузурингизда бу қадар болалаб кетган тухмат-бўхтонларни рад эта олсам, ўзим ҳам ҳайрон қолган бўлар эдим.

Афиналик зотлар, бор ҳақиқат шу; бирорта ҳам муҳим, ҳатто майда-чуйда жиҳатларини яширмасдан сўзладим. Гап-сўзларим билан нафрат уйғотаётганимни биламан, бироқ, ишончим комилки, айнан нафрат ўтида ёнаётганингиз рост гапираётганимга далилдир; менга қилинаётган тухматнинг мазмуни ва сабаби айнан шундан иборат. Ишимни қачон кўриб чиқишингиздан – ҳозирми ёки кейинроқми – қатъи назар, сиз ҳам худди шундай хулосага келишингизга аминман.

Янги қораловчилар- нинг танқиди

Шундай қилиб, бурунги қораловчиларнинг айбловлари хусусида айтганларим кифоя қилса керак; энди ўзини шаҳримиз муҳиби санайдиган Мелет ва бошқа айбловчиларга қарши ҳимояланишга уриниб кўраман. Тагин, уларнинг айбловини бошқа айбловчиларнинг ҳам қасамёди деб қабул қиламиз, албатта. Адашмасам, айбловнинг мазмуни бундай: уларнинг таъкидлашича, Суқрот ёшларни йўлдан оздирмоқда, полис тан олган маъбудларни рад этиб, бошқа илоҳлар сиғинаётган эмиш. Келинг, айбловнинг ҳар бир бандини алоҳида кўриб чиқайлик. Мелетнинг таъкидлашича, ёшларни йўлдан уриб, қонунни поймол этибман. Бироқ, афиналик зотлар, жиддий масалаларга юзаки қараб, одамларни судга чорлаётган ва шу чоққача ҳатто хаёлига келмаган нарсалар устида гўё қайғураёт-

гандек кўринган Мелетнинг ўзи қонунни поймол этипти десам муболаға эмас; гапларим ростлигига ўзингиз амин бўласиз деган умиддаман.

– Ҳўш, Мелет, айт-чи: сен учун ёшларнинг имкон даражасида баркамол бўлиб вояга етиши муҳимми?

– Албатта.

– Ундай бўлса, ким ёшларга мукаммал таълим бера олишини мана бу зотларга айтиб беролмайсанми? Башарти, бу масала сени ташвишлантираётган экан, ҳойнаҳой, биларсан. Гап-сўзингга қараганда, ёшларни ким йўлдан ураётганини аллақачон топгансан: мени бу ерга келтириб, айбламоқчи бўляпсан; малол келмаса, уларни баркамол этиб вояга етказётган кишининг исм-шарифини мана бу зотларга эслатиб қўй: ким ўзи у? Кўрдингми, Мелет, сендан садо чиқмаяпти, чунки нима дейишни билмайсан. Уялмайсанми? Шунинг ўзи аслида ҳамма нарсага бефарқлигиндан далолат эмасми? Гапир, азизим, ким ёшларни баркамол этиб вояга етказди?

– Қонунлар.

– Биродари азиз, мен сендан қонунлар эмас, уларни биладиган кишилар ҳақида сўраяпман.

– Суқрот, улар рўпарангда ўтирган судьялар.

– Қўйсанг-чи, Мелет! Наҳотки, мана шу зотлар ёшларни баркамол этиб тарбиялашга қодир бўлса?

– Шак-шубҳасиз!

– Барчасими? Ёки бирлари шунга қодир-у, бошқалари қодир эмасми?

– Барчаси қодир.

– Гера ҳақи, гапларингга қойил қолмасдан иложим йўқ. Наҳотки, бошқаларга наф келтирадиган шунча одам бор! Ҳўш, ановингловчилар-чи: улар йигитларни баркамол этиб тарбиялашга қодирми-йўқми?

– Улар ҳам қодир.

– Кенгаш аъзолари-чи?

– Кенгаш аъзолари ҳам.

– Ундай бўлса, Мелет, айт-чи, халқ йиғини иштирокчилари йигитларни йўлдан урмаяптими? Ёки бошқалардек, уларни баркамол этиб тарбиялаётими?

– Ҳа, албатта.

– Демак, барча афиналиклар уларни меҳр-мурувватли ва гўзал хулқли этиб тарбиялайди, уларни йўлдан ураётган фақат мен эканман-да? Шундай демоқчимисан?

– Худди шундай.

– Наҳотки, мени шунчалик бадбахтга чиқариб қўймоқдасан? Айт-чи, далилларинг отларга ҳам тегишлими? Сенингча отларни барча меҳр билан парвариш қилиши ва фақат биргина одам бузиши мумкинми? Ёки аксинча, уларни бир ё бир нечта киши, масалан, от ўргатувчи чавандозлар яхшилашга қодирми ёхуд отни парвариш қилаётганда ва ундан фойдаланаётганда бузишаётгани ростми? Бу ҳол нафақат отларга, балки бошқа барча жониворларга ҳам тегишли эмасми, Мелет? Айтинг, биродарлар, Мелетнинг фикрига қўшиласизми-йўқми? Ахир, аксарияти уларга наф келтираётгани ва биргина одам йўлдан ураётгани ёшларнинг бахти кулгани-ку! Демак, Мелет, йигитларни деб ҳеч қачон қайғурмаганинг, улар учун жон куйдирмаганинг аён бўлди, ҳатто судланишимга сабаб бўлган масалага ҳам мутлақо бефарқ эканинг очилиб қолди.

Ҳўш, Зевс ҳаққи, Мелет, яна бир саволимга жавоб бер: яхши фуқаролар билан яшаш мақбулроқми ёки бемаънилар билан? Қани, дўстим, гапир! Сенга қийин савол бермадим. Бемаънилар ўзларига доимо яхши муносабатда бўлган кишиларга зарар етказиши, фазилатли одамлар эса яхшилик қилиши тўғрими?

– Албатта.

– Унда яқинларидан фойда эмас, зарар кўришни хоҳлайдиган биронта одам бормикан бу дунёда? Жавоб бер, азизим, ахир, қонун ҳам шуни талаб этади. Зарар кўришни хоҳлаган одам борми?

– Йўқ, албатта.

– Шундай дегин? Қизиқ, мени бу ерга ёшларни атайлаб йўлдан ураётган ёки бу ишни билиб-билмай қилаётган киши сифатида келтирддингми?

– Атайлаб йўлдан ураётган киши сифатида.

– Бу қанақаси бўлди, Мелет? Қойилман, ёвуз кишилар яқинларига фақат ёвузлик,

фазилатли кишилар эса фақат яхшилик қилиши сенга аён экан, ёш бўлсанг ҳам мендан донороқ экансан; қариб-қартайиб, жаҳолат ботқоғига шу қадар ботган эканманки, яқинларимдан бирортасига зарар етказиб, ундан ҳам ёвузлик кутишни ҳаёлимга келтирмабман; демак, сенингча, бошимга шунча балоларни ўз ихтиёрим билан ёғдираётган эканман-да! Бу гапларингга, Мелет, нафақат мен, бошқалар ҳам ишонмаса керак деб ўйлайман. Демак, мен ҳеч кимни йўлдан урмаганман ёки йўлдан урган бўлсам ҳам бу ишни ғайриихтиёрий равишда қилганман; шундай қилиб, ҳар икки ҳолатда ҳам гапларинг ёлғон. Агарда ёшларни атайлаб йўлдан урмаётган бўлсам, у ҳолда қонун бўйича бундай қилмишлар учун мени судга судраб келмасдан, шунчаки танбеҳ берилса кифоя қиларди; табиийки, нотўғри йўл тутганимни англаб, ортқ бундай қилмишларга қўл урмаган бўлардим. Сен эса доимо ўзингни олиб қочиб юрдинг, танбеҳ беришни эп кўрмадинг ва танбеҳга муносиб одамни қонун бўйича жазога лойиқ кишилар турадиган жойга келишга мажбур қилдинг.

Афиналик биродарлар, аввал таъкидлаганимдек, бу нарсалар билан Мелетнинг ҳеч қачон иши бўлмаганини фаҳмлагандирсиз; шундай бўлса ҳам, Мелет, йигитларни қандай қилиб йўлдан ураётганимни бизга айтиб беролмайсанми? Мелетнинг ёшларни бутун полис этиқод қиладиган маъбудларни тан олмасликка ўргатаётганим, янги илоҳларга сажда қилишга даъват этиб йўлдан ураётганим хусусида айблаётгани барчангизга аён бўлса керак, шундай эмасми? Йўлдан уряпти, деб сен шуни назарда тутаясанми, Мелет?

– Айнан шуни.

– Маъбудлар ҳаққи, менга ва мана бу зотларга ўша айбловларингни яна бир бор аниқ-тиниқ сўзлаб берсанг яхши бўларди.

Чунки нима демоқчи эканингни тушунмаяпман: ёшларни айрим маъбудларга этиқод қўйишга ўргатиб, ўзим ҳам уларни тан олганим, демак, даҳрий эмаслигимни ва жиноят содир этмаганимни ёхуд сен даъво қилаётгандек, полис аҳли этиқод қиладиган маъбудларни тан олмасликка даъват этаётганимни айтмоқчимисан; эҳтимол, у умуман маъбудларни тан олмайди, ўзи этиқод қилмагани етмагандек, бошқаларни ҳам йўлдан уряпти демоқчидирсан?

– Ҳа, худди шундай, маъбудаларни умуман тан олмаслигингни айтмоқчиман.

– Ғалати одам экансан, Мелет! Бу билан нима демоқчисан ўзи? Демак, мен бошқа одамлар каби на Қуёшни, на Ойни илоҳ сифатида тан олмас эканман-да, шундайми?

– Зевс ҳаққи шундай, муҳтарам судьялар, чунки, унинг таъкидлашича, Қуёш – тошдан, Ой эса – тупроқдан иборат эмиш.

– Дўстим Мелет, Анаксагорни¹ айблашга жазм этибсан-да! Наҳотки, судьяларни адабиёт бобида чаласавод ҳисобласанг, уларга нафратинг шу қадар зўр бўлса! Клазоменлик Анаксагорнинг китобларида бу каби фикрлар тўлиб-тошиб ётганини улар билмайди деб ўйлайсанми? Ёшларга эса бунини мен ўргатаётган эканман-да? Ҳолбуки, улар орхестр² ҳақини тўлаб ёхуд файласуф асари битилган ўрамани харид қилиб, бемалол билиб олиши мумкин. Шундай бўлса ҳам, Зевс ҳаққи, айт-чи: наҳотки, бирорта ҳам маъбудни тан олмайди деб ўйласанг?

– Ҳа, Зевс ҳаққи, бирортасини ҳам тан олмайсан!

– Ақл бовар қилмайди! Мелет, назаримда, ўзинг ҳам бунга ишонмасанг керак. Менга келсак, афиналик биродарлар, мана бу сурбет ва бетгачопар шунчаки юзсиз, бевош ҳамда жуда ғўр бўлгани учунгина судга арз қилган деб ўйлайман. У қандайдир бошқотирмани ўйлаб топган кўринади: ҳа-

¹ Суқротнинг замондоши, клазоменлик буюк мутафаккир Анаксагор борлиқнинг асоси сифатида Ақлни эътироф этгани, маъбудлар дея сажда қилинган Қуёш ва Ойни шунчаки оддий jismlar деб асослагани учун даҳрийликда айбланиб, Афинадан бадарга этилган. Ўшанда полис қонунлари мажмуъага "маъбудларни тан олмаган ёки самовий jismlarни ўзича талқин қилишга уринган ҳар қандай кишини давлат жиноятчиси деб ҳисоблаш" ҳақида банд киритилади. Суқрот ҳам худди шу банд бўйича суд қилинган.

² 1. Хор қўшиги ижро этиладиган майдонча. 2. Полисдаги китоб дўкони.

зиллашаётганимни ва айтганларим зиддиятчилигини донишмандимиз Суқрот сезиб қолармикан ёки уни ҳам, бошқаларни ҳам лақиллатиш қўлимдан келармикан, деб аллақандай синов ўтказмаяптимики? Чунки, назаримда, у ўзига ўзи қарши бораётгандек, худдики Суқрот маъбудларни тан олмай, шу билан бирга, тан олиб, қонунни поймол этапти, демоқчи бўлаётгандек туюлади. Ахир, бу бемаънилик-ку!

Унинг мен айтгандек сўзлаётганига эътибор берсангиз дегандим. Азизим Мелет, жавоб бер, сиз эса, афиналик биродарлар, бояги илтимосимни ёдда тутиб, ўзимга маъқул тарзда сўзласам, шовқин-сурон кўтармай туринг. Айт-чи, Мелет, кишиларнинг ишларини тан олиб, уларнинг ўзларини инкор этадиган одам борми? Муҳтарам зотлар, айтинг унга: ҳадеб талмовсирамасдан, жавоб берсин. Отларни тан олмайдиган, аммо уларга хос сифатларни эътироф этадиганлар борми? Ёки найчиларни инкор этиб, аммо найда куй чалишни тан оладиган одам борми ўзи? Азизим, бундай одам йўқ! Жавоб беришни истамасанг, сенга ҳам, мана буларга ҳам ўзим тушунтираман. Бироқ илоҳий белгиларни тан оладиган-у, лекин даймонларни инкор этадиган одам борми, деган саволга ўзинг жавоб бермасанг бўлмайди.

– Бундай одам йўқ.

– Хайрият-е! Жавоб беришга сени мажбур этганлари жуда яхши бўлди-да! Шундай қилиб, илоҳий белгиларни тан олишим ва бошқаларни ҳам шунга даъват этишимни қасам ичиб тасдиқладинг; модомики, илоҳий белгиларни тан олар эканман, қандай қилиб даймонларни тан олмаслигим мумкин? Шундай эмасми? Албатта, шундай. Нега индамайсан? Сукут – розилик аломати. Даймонлар маъбудалар ёки уларнинг фарзандлари ҳисобланадими?

– Албатта.

– Демак, сен айтгандек, даймонларни тан олар эканман ва улар қайсидир маънода маъбудлиги рост экан, Суқрот маъбудларни инкор этапти деб ўқтирмоқчи бўлаётганинг нимаси? Аслида маъбудларни ҳам, даймонларни ҳам тан оламан. Шунинг учун Мелет ҳазиллашапти ва аллақандай бошқотирмани ўртага ташлаб, ҳаммамизни лақиллатапти, десам айти ҳақиқатни айтган бўламан. Бошқа томондан қараганда, кўпчиликнинг назарида, даймонлар маъбудларнинг нимфалар ёки яна аллақандай мавжудотлардан бунёд бўлган ўғай фарзанди бўлса, маъбудаларнинг фарзандларини тан олиб, уларнинг ўзини тан олмаслик мумкинми? Тойчоқ ва ҳўтик мавжудлигини тан олиб, от ва эшакни тан олмаслик қанчалик бемаъни бўлса, бу ҳам худди шундай бемаънидир. Йўқ-йўқ, Мелет, бизни синаб кўриш ёки мени расман жоноятда айблаш учун далил топа олмасдан, бу айбловни ўйлаб топмаганингга ишониш қийин. Бирор киши бир вақтнинг ўзида ҳам иблисни¹, ҳам илоҳни тан олишига ва шу билан бирга, на иблисни, на илоҳларни тан олмаслигига эс-ҳуши бор одамни ишонтиришинг амримаҳол.

Афиналик зотлар, назаримда, заррача айбим йўқлигини исботлаш, Мелетнинг бошимга ёғдираётган бўҳтонларини рад этиш учун яна қандайдир далиллар келтиришга ҳожат йўқ, шуларнинг ўзи етарли бўлса керак.

Сўзимнинг бошида айтгандим: кўпчилигингизда менга нисбатан ғазаб ҳисси пайдо бўлганки, бу айти ҳақиқатдир. Айнан шу мени ҳароб этса керак; Мелет ва Анит эмас, кўплаб ҳалол-покиза кишиларнинг бошига етган, эҳтимол, яна қанча-қанча пок инсонларнинг қораланишига сабаб бўладиган иллат – ҳалойиқнинг бўҳтони ва ёвқараши мени адо қилади. Бироқ шу билан ҳаммаси тугайди деб ўйласангиз, хато қиласиз!

Рус тилидан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси

Давоми журналнинг келгуси сонид

¹ Бу ўринда Суқрот юнонча *daimon* иборасини қўллайди. Моҳиятан даймон аллома ўй-қарашлари ва хатти-ҳаракатларини бошқарадиган аллақандай ботиний кучни англатади.

Иброҳим ҒАҒУРОВ

TALQIN SAN'ATI

Талқин санъати ҳақидаги баҳсни фикрлаш санъати борасида ўйлашдан бошлаган маъқул. Чунки тушуниш – тушунча ҳосил қилиш, инсон ички ва ташқи дунёсини талқин этиш, нарс-ҳодисаларни баҳолаш, хулоса чиқариш фақат ва фақат фикрлаш жараёни билан боғлиқдир. Фикрлаш бўлмаса, тушуниш ҳам, талқин ҳам, баҳолаш ҳам, хулоса чиқариш ҳам йўқ.

Хўш, мияда фикр нимадан ҳосил бўлади? Предметданми? Нарс-ҳодисаданми? Кўришданми? Эшитишданми? Ҳис қилишданми? Бош миянинг қобиқлари, ҳужайралари, нейронларида фикр қандай ҳосил бўлади? Бу савол инсоният файласуфлари, донишмандларини узоқ замонлардан бери ўйлатади ва ҳозиргача ҳам унга қизиқиш, жавоб топишга уриниш сўнмаган.

Булар инсоннинг табиатдаги борлигини белгилайди ва иккинчи сигнал тизимларига киради. Уларсиз инсонни ва унинг инсонийлигини тасаввур қилиб бўлмайди. Одамнинг қорни очиши, озиқланиш эҳтиёжи – соф физиология. Юзаки қараганда жуда оддий ва тушунарли. Аммо фикрлаш эҳтиёжи-чи? Илк фикр нимадан келиб чиққан ўзи?

Мифологияга қулоқ солсак. Шайтон жаннатда яшаб юрган одамни анжир мевасидан

тотиб кўришга ундади.

Ана шунгача илк одамнинг жаннатда қандай юргани, нималар қилгани, гапирганми, йўқми – номаълум. Лекин шайтоннинг ундови одамда қизиқиш ва истак уйғотди. Қадим ҳинд мифологияси истакни дард дейди, яъни ҳар қандай истак дардга, дард эса азобга айланади. Одамда балки ҳали идрок шаклланмаган, онгда шуур йўқ эди. Тўғри, идрок, онг ва шуур одамга у яратилишиданоқ берилган, аммо улар ҳали уйғонмаган ва шаклланмаган эди. Илк одам жаннатда шуурсиз кезарди, у шайтонни ҳам шайтон деб билмасди. Нур зарраларидан бино бўлган ниҳоятда шаффоф бир хилқат эди. Одам анжир воситасида моддий дунё билан тўқнашди, тўғрироғи, моддий дунёни ўзига қабул қилди. Анжирдан тотиб кўргач, одам бутунлай руҳ дунёсидан ярим руҳ, ярим модда дунёсига ўтди. Моддий дунёга ҳам дахлдор хилқатга айланди. Анжир қонга айланди: тириклик ҳалқаси бошланди. Анжир илк одам миясида суратланди, мусаввар бўлди. Фикр туғилиши моддий нарсанинг мияда мусаввар бўлишидан бошланади. Мусаввар бўлиш – образнинг туғилишидир. Нарса дастлаб фақат нарс-эди. Одам миясидан акслангач, унинг саволи ва фикри пайдо бўлди.

Табиатда азалдан яратилган ҳар бир нарса ўз руҳи ва ўз фикрига эга. Тошда ҳам фикр ва руҳ мавжуд. Акс ҳолда у бировнинг бошига тегиб, уни ёрмас ва палахмонда ётмас эди. Табиатда ўз ўрни, ўз маъноси, хизмати бор барча нарсанинг. Жонсиз нарсалар бари биз учун жонсиз бўлиб кўринади, чунки бизга ҳали жонсиз нарсаларнинг жонини кўриш ва англаш қуввати берилмаган. Буни баъзи фавқуллодда ҳолларда ҳис этиш, илғашгина мумкин. Ер юзида нимаики бор, бари ўз фикрига эга. Бўлмаса, атом зарралари биз жонлиларни ўз ҳукумида ушлаб турмасди. Фикри бўлмаган нарса Ер юзига келмайди.

Шунча нарсалар билиб улғурилгани билан фикрнинг ўзи бошда қандай пайдо бўлишини ҳеч зот билмайди. Аммо анжирни таниш ва татиб кўриш билиш, фикрлашга йўл очди. “Кўшиқ айтар эканлар, майса пояларида ўрмалаб юрган чумолилар анграйиб қараётгандек туюлади – Раънонинг кулгиси қистайди”, деб ёзади Исажон Султон “Онаизорим” қиссасида. Бу жумлани ёзувчи тасодифан, унча ўйлаб ўтирмай ёзиб қўйдимикан? Кичкина Раънонинг назарида беҳос шундай бўлдимикан ёки унга шундай туюлдимикан? Ёзувчи бола ҳеч қачон ҳаёлига келтиролмайдиган нарсани унинг ҳаёлига, тўғрироғи, тасаввурига жойлаштирдимикан? Анграйиш эс билан боғлиқ. Лекин чумолида ҳам эс бўлиши мумкин дейилса, бунга ҳеч зотни ишонтириб бўлмайди. Зеро, чумолида фақат инстинкт бор, холос. Чумоли анграймайди. Аммо таъсирчан болага шундай туюлиши мумкин. Болада бошқалар кўрмайдиган ва кўролмайдиган нарсаларни кўриш қобилияти бўлишини фараз қилиш мумкин-да. Миямизда азалдан бор шундай қобилиятлар ҳозирча уйғонмай, шаклланмай, юзага чиқмай ётган бўлишини тушуниш мумкин-да. Раъно чумолини савқитабийи, яъни интуитив талқин қилиб кўрди ва бу ажойиботдан кулгиси қистайди.

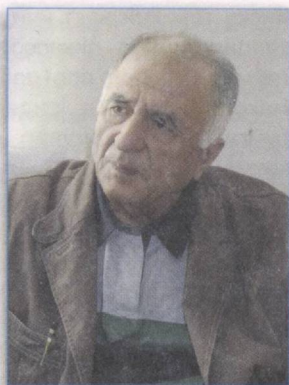
Фикрлашнинг қандай содир бўлиши ва нарса образининг фикрга айланиши – бу ҳозирча билиб бўлмайдиган ҳодисалар қаторига киради. Аммо нарса-ҳодисаларни таҳмин ва фараз қилиш, худди билгандай, англагандай бўлиш мумкин.

Фикрлаш миянинг азалдан берилган бошқариш функцияси билан чамбарчас боғлиқ. Табиатда ҳамма нарса, истисносиз, бир-бирига боғланган. Таъсир ҳалқаси ҳамма нарсани чулғаган.

Коинотнинг тортиш кучи буюк

ақл эгаларига маълум бўлган, математик ва физиклар эса уни формулага солиб исботлаган. Тортиш кучи маълум бўлгандан кейингина уни ёриб ёки енгиб ўтиб, Ер юзидан коинот қаърига чиқиш, бунга ақл бовар қилмаса-да, мумкин бўлди. Миррих ва Муштариининг зондлар юборган тасвирларини кўриб, энди бу сайёрани оддий ақлимиз билан фикрдан ўтказиб, талқин қилиб ўтирибмиз. Исажон Султон ҳам – шу коинот асрининг адиби, кичкинтой тийрак Раънонинг муштипар онаизорга дўниш жараёнини мушоҳададан ўтказиб, ўз миллий тасаввури доирасида талқин этишга интиляпти. Унинг ижодкор сифатидаги уринишларига коинотдан келаётган ақл бовар қилмас, аммо энди реаллигига ҳеч қандай шубҳа қолмаган суратлар ўз таъсирини кўрсатяптими, йўқми? Мазкур ёзувчи бадий талқинларида бу ғайрифавқуллодда ҳодисалар акс этяптими, йўқми? Унинг “Онаизорим” қиссаси, айниқса, иккинчи қисми соф бадий талқин усулида битилган – шунинг учун бунда баён ва ривоят ўрнида ёзувчининг тавсифлари қалашиб ётади. Ёзувчи худди тасвир учун материали тугаб қолгандай энди ширин, безақдор ва тагида маъноси кам тавсифларга берилади.

Инсоннинг галдаги коинотга учинлари, фазо ҳақидаги янги тасаввурлари янги давр ижодиётига таъсир кўрсатармикан? Атом ва ядро синтези кашф этилиши замонидан кейин санъат тубдан ўзгармадими? Экзистенциализм, сюрреализмдан тортиб турли янгидан-янги оқимлар юзага чиқмадими?

Қисқа тарихий вақт ичида бирдан жойслар, кандинскийлар, пикассолар, далилар, опенгеймер, браклар портлаб чиқмадими санъат маконларига? Ҳа, эндиги Марсга, Муштарийга, Ойга учишлар санъат учун беиз кетмайди, албатта. Булар ҳозир ва биздан анча кейин ҳам янги замон мифологиясини яратади. Эски, кўз илғамас замонларнинг мифологияси бугунги кунгача дунё санъатига қанчалар баракали таъсир кўрсатиб келаётган бўлса, янги космик асрнинг мифологияси ҳам бадий санъатлар ва уларнинг фалсафасига шундай кучли таъсир кўрсатади. Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Исажон Султон, Улуғбек Ҳамдам, Саломат Вафо, Баҳром Рўзимуҳаммад, каби ижодкорларнинг баъзи асарлари ана шу янги космос асрининг янги мифологиясидан дарак беряпти. Адабий персонажлар илгаригидан тамомла бошқача қиёфа, кечинма ва туйғуларда гавдаланаётгани, жанрларнинг чегараларию талқинлари кескин ўзгараётгани ана шу янги космик мифологиянинг даракчиларидир...

Бадий талқин усулида асар ёзиш бизда энди бўй кўрсатяпти. Бадий талқин муаллифнинг ўзида ҳам, персонажларда ҳам юзага чиқиши мумкин. Пруст романлари воқеалари персонажларнинг талқинларидан ташкил топади. Унинг "Йўқолган вақтни қидириб" деб номланган романлар серияси устида дунё адиблари тинимсиз бош қотириб келади. Тушуниш ҳам, ўқиб охирига етиш ҳам ниҳоятда мушкул, мағзини фақат Ғарб адабиётидан чуқур бохабар одамгина қақиши мумкин бўлган фавқуллодда изланиш кучига эга бу романларни инглиз адиби ва танқидчиси ва психологик романлар муаллифи Эдвард Форстер нозик киноя билан бундай талқин қилади: "Барибир Пруст романлари билан ҳаёт ўртасида аён фарқлар мавжуд ва уларнинг бари ҳам Пруст фойдасига эмас. Лекин шунга қарамай бу асар бошқа ҳар қандай асардан кўра бизнинг замонамиз руҳини ёрқинроқ акс эттирган. Замона ҳужжати сифатида унинг баҳоси йўқ..." Пруст романларини замон ҳужжати деб баҳолар экан, Форстер бунинг нималигини

теран очиб беради, уни Толстой билан қиёслайди: "Толстой учун вақт қандайдир бир меъёрга бўйсунадиган, солноманинг манتيқий чизигига бемалол жойлашадиган нарсаси эди, Пруст учун эса хотира ёки севги каби қандайдир узук-юлуқ бир нарса. Дунёнинг бундай тузилишида инсониятни муттасил бузилишда ва ҳеч қачон янгиланмасликда тасвирлаш осон. Прустнинг бузилиш ғояларига ишончи бу ақлнинг ўйини эмас, балки унинг теран умидсизлигидадир". Шу умидсизлик ва ҳаросонлик Пруст романларини бошидан охиригача қамраб-чирмаб олади. Форстернинг бу талқини ўз ҳаққонияти билан жуда мураккаб психологик ҳодисаларни тўғри тушуниб етишга хизмат қилади; Ғарб дунёсининг оғир хасталиклари сабабини ишонарли кўрсатади. Форстернинг оригинал талқини романлар баҳонасида оғриқли масалалар ичига чуқур кириб бориши ва мураккаб адабий-ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини заргарона очиши билан ўзига тортади. Бу ўринда танқид фалсафасининг теранлиги талқин санъатининг кучи билан уйғунликка эришиб, ўқувчини ўз жозибаси ила мафтун этади ва китобхонга тушунишнинг катта дарвозаларини очади.

Коинотни тортиш кучи бошқаради ва сақлаб туради. Барча жисмлар, сайёралар, юлдузлар, ядро қудратига эга зарралар – нозисмлар шу умумкоинот тортишишига бўйсунди. Бинобарин, мия ҳам тортиш кучидан яралган ва унинг қудрати билан коинот маконларида ўзини тутиб туради, уни доимий ҳаракатда сақлайди; тортиш кучи бўлмаса ҳеч нарсаси Ер юзиде турулмайди, коинотга, хаос қучоғига учиб кетади. Фикрлаш тортиш кучининг қудрати – тортиш кучининг портлашидан ҳосил бўлади. Бу бомба ёки минанин портлаши эмас. Бу атомлар ядросининг алоҳида синтези. Фикрлаш қобилятининг юзага чиқиши, мияда муайян фикрнинг ҳосил бўлиши – ядро синтези билан баробар табиат қонуниятларида. Фикрлаш жараёнида миянинг нейронлари кучланишга киради ва мия ақл бовар қилмас ғояларни юзага чиқаради. Кўп одамлар бу кучланишни кўтаролмайди ва биз атрофимизда "бошимни

қотирма", "бошимни оғритма" деган таҳдидларни тез-тез эшитиб, илғаб турамиз.

Фикрлашда онг ва идрок ҳосил бўлади. Онг ва идрокнинг маҳсулоти билишдир. Одамзод билиш, билим, билик билан тирик. Бу фикрлаш билан, фикрлаш баробарида тирик деганимиз. Фикрлаш одам учун озиқланишнинг бошқача шакли, бошқача даражасидир. Материалист файласуф Фейербахнинг куйидаги фикрида бунга аниқ ишора бор: "Озиқ ҳақидаги таълимот халқ учун улкан ахлоқий ва сиёсий аҳамиятга эга. Озиқ қонга айланади, қон эса юрак ва ақл, фикр ва мияга айланади... Сиз миллатни яхшиламоқчимисиз? Унга гуноҳнинг бемаънилиги ҳақидаги қироатдан кўра энг яхши озиқ беринг. Инсон нима билан озиқланса, шу". Донишманднинг бу фикри инсон ғояси нима билан мангу тирик деган саволга яхши жавоб бўла олади. Лекин фикрнинг ўзи қандай ҳосил бўлади, деган саволга жавоб бўла олмайди. Ҳар ҳолда ҳар қандай фикрнинг ибтидосида моддий ва руҳоний эҳтиёжлар ётади. Фикрлаш ундалиш, чорланишдан бошланади. Оламнинг тортишиш қонунияти фикрлашни заруратга айлантиради.

Фикрлаш жараёнларида тасаввур ҳамда интуиция деган бир жуфт психологик феномен икки фаришта каби қатнашадики, фикрлашнинг чексиз маконларида бошқа ҳеч нарса уларга тенг келолмайди.

Аммо фикрлашдан мақсад нима? Фикрлашдан мақсад – ҳақиқатни топиш. Онгли инсон ҳақиқатсиз яшаёлмайди. Баён, таҳлил, ривоят, логиканинг барча ҳукм шакллари – булар фикрлашнинг мўъжиза билан баробар шакллари. Шулар ичидан талқинда танқид фалсафаси тўлиқ намоён бўлади. Талқиннинг тури кўп. Талқин ёзувда қайд этилган матн билан боғлиқ. Бадиий ёки илмий матнни фалсафий, бадиий-адабий, психологик, социологик, ғайришуур психологияси, онгости психологияси, лингвистик ва бошқа жиҳатлардан талқин этиш мумкин. Инсониятнинг маданият ва сиёсат тарихида ўчмас из қолдирган намояндалари ҳақида ёзилган тарихий-биографик асарларда Шахс, Тарих ва Жамият талқини бирламчи аҳамият касб

этганини кўрамыз. Пиримқул Қодировнинг "Амир Темур сиймоси", Наим Каримовнинг Чўлпон, Қодирий, Усмон Носир, Шайхзода ҳаёти ва ижодиға бағишланган асарларида, Умарали Норматовнинг Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги тадқиқотларида илмий-эстетик талқиннинг ёрқин намуналарига дуч келамиз. Эркин Воҳидовнинг "Сўз латофати" асари талқиннинг гўзал намунасидир. Бу асарда сўзларнинг кўп қирралари, оддий кишиларга номаълум дунёси халқ этимологияси принциплари нуқтаи назаридан теран таҳлил этилади ва таҳлилда субъектив талқин йўлидан борилади. Буни том маънода шоирона талқин дейиш мумкин.

Бизнинг танқидимиз кўпроқ баёнға асосланган эди. Арабларда авваллари танга пулларнинг ҳақиқийларидан сохталарини ажратиб берувчилар бўларди. Уларни нақд дейишарди. "Танқид" тушунчасининг тарихий маъноси негизда шу сўз ётади. Танқидни кўп асрлар мобайнида шундай, яъни матнларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб бериш деб тушунилди. Бунинг учун танқид усулида баённинг ўзи, яъни бадиий маъноларни чақиб, тушунтириб беришнинг ўзи кифоя қиларди. Баён ҳозиргача ҳам танқидда қўлланади ва ҳозиргача ҳам унинг асосий усули ўлароқ маҳсулдор. Аммо Европада XIX ва XX асрларда санъатга янги оқимларнинг шиддат билан кириб келиши улар билан диалектик бирликда янги эстетика талаблари, қарашлари, қоидаларини ҳам юзага чиқарди. Эски эстетика талаблари билан Жойс, Камю, Сартр, Кафка, Беккет, Ионеско, Хемингуэй, Фолкнер, Эдгар По, Нитше, Маркес сингари адибларнинг асарларини таҳлил қилиш ва баҳолашнинг иложи бўлмай қолди. Шу диалектик жараёнда бадиий асарларни тушуниш, таҳлил ва талқин этишнинг янги принциплари амалга кира бошлади. Бу Европа фалсафасида герменевтика деб аталди. Уни матнларни талқин этиш санъати ва назарияси деб аташ расм бўлди.

Герменевтиканинг илмий асосларини яратган Шлейермахер, Дилтей сингари файласуфлар уни ижодкор индивидуаллигини тушуниш ва ифода санъати деб билдилар.

Ҳаётнинг ёзма равишда қайд этилган қиёфасини тушуниш санъати. Олмон мутафаккири Дилтей шу йўлда “тушунувчи психология” деган таълимотни ишлаб чиқди. Бошқа олмон файласуфи Гуссерл эса шу йўналишда ўзининг феноменологик “ҳаётий олам” деган таълимотини шакллантирди. Яна шу юртлиқ мутафаккир Гадамер тушунишнинг умумий назариясини ишлаб чиқди ва “Герменевтика манифести”ни яратди. Яна бир олмон мутафаккири Хайдеггер эса “ҳаётий олам”да лингвистиканинг ўрнига жуда катта аҳамият берди. Тилнинг билиш ва тушунишдаги беқиёс аҳамиятини очди.

Талқинда танқиднинг теран фалсафаси намоён бўлади. Талқин етук билимлар, инсоний, ижодий тажрибалар устига қурилади. Интуиция – ички сезги ҳам ана шу ҳодисалардан куч олгандагина санъат ва адабий-фалсафий асарлар замиридаги нозик ҳақиқатларни оча билади. У, айниқса, бадиий нафосатни юзага чиқариш, услуб қирраларидаги инжа товланишларни яратишда беқиёс аҳамият касб этади. Ҳар бир истеъдодли шоир, драматург, романнавис ва умуман ижодкор инсоният ҳаётидаги теран руҳоний ҳодиса деб қаралади. Ижодкорни теран тушуниш, унинг асарига кенг ёндашиш, моҳияти ва аҳамиятини ҳаққоний очиш, ижодкорнинг ўсишига хизмат қилади. Дилтей экзистенциализм йўналишига ўз қарашлари билан кучли таъсир кўрсатди. У маданият ҳодисаларини, ҳаёт руҳи ва сирини ҳамдардлик асосида англаш ғоясини тарғиб қилди. У мумтоз асарларни тушуниш методини ишлаб чиқди. Тушуниш асосида талқин (интерпретация) этишни герменевтика деб атади. Руҳоний ҳаётни яхлит ҳолда талқин этиш орқали давр қиёфасини яратиш мумкинлигини айтди. Герменевтика Ғарб маданиятида ҳозирда мумтоз танқид ўрнини эгаллади. Эссеистика герменевтиканинг энг оммалашган ва энг кўп ўқиладиган, таъсирчан жанрларидан бирига айланди. Эссеистикага Гуссерл айтган “ҳаётий олам” жуда катта шуқуҳ билан кириб келди ва ўз ифода доирасини тобора кенгайтириб бораёттир. Талқин ҳаёт ва нафосат, фалсафа ва ғай-

ришуур, онгости оламларини жуда кенг ва ўткир қамраб олиб ифодалаш мумкинлигини исботлади. Гоҳ бадиий асарнинг ўзидан кўра ҳам у тўғрисида ёзилган эссе (бадиа) қизиқиброқ ўқиладиган ҳоллар йўқ эмас. Аммо талқинни шарҳ, изоҳ, тафсир билан аралаштириш ярамайди.

Талқинга шахсий қарашлар, фикрлар аралашади. У мустақил асарга айланади. Пиримкул Қодировнинг Амир Темури, бу – шу адибнинг ўлчови, қамрови ва чамасидаги Амир Темур. Темур сиймоси адибнинг қарашлари меъёрларига оғушта бўлган. “Сўз латофати”да сўзлар талқини Эркин Воҳидовнинг шахсий-индивидуал қарашларига тўла оғушта. Лингвист, мисол учун, Абдузўхур Абдуазизов ёки Азим Содиқов келтирилган сўзларнинг кўпини бошқача талқин қилиши ва тушунтириши мумкин эди. Шоир талқини субъектив тус олган, лекин бу талқин ҳақиқатдан йироқ дегани эмас. Эркин Воҳидов китобида Навоийнинг баъзи бир байтларини, бошқа мумтоз парчаларни шоирона талқин этади, мўъжизакор савқитабий (интуиция) билан тушунтиради, кўп сирли байтларга калит топади, энг қимматли жиҳатларидан бири – сўзлар фалсафасини топади ва буни миллий ҳаёт фалсафаси билан уйғунлаштиради. Тил фалсафаси жуда нозик ғояларга тўлиқ соҳа. Ҳали биз тилни англашда унинг фалсафасига, лингвистика ва ҳатто грамматика фалсафасига етиб келмаганмиз. Бу фан соҳалари бизда рўй-рост шаклланмаган. Эркин Воҳидов халқ этимологиясини тил фалсафаси ғоялари билан чамбарчас боғлашга муяссар бўлди. Унинг асарида илк бора тил фалсафаси ўзини намоён этди.

Талқин бобидаги бундай изланишлар ҳам Шарқ, ҳам Ғарб тажрибасидан теран озиқланиб юзага келган, албатта. Конфуций, Навоий, Руссо, Шопенхауэр, Вольтер каби адиблар асарларида ахлоқ талқинлари юксак чўққиларига кўтарилган. Яссавий, Боқирғоний, Машраб, Хувайдолар ахлоқ ҳикматларининг умуминсоний қимматга эга талқинлари – илоҳий-мистик-инсоний талқинларини қолдирганлар ва улар ўз даврла-

рининг қиёфаси ва ахлоқий изланишларини кўрсатувчи бебаҳо ҳужжатлардир.

Келажак танқиди талқинга – герменевтикага таяниб иш кўради. Бир томонлама баёний танқид ўз қизиқлигини йўқотади. Ўтган замонлар танқиди синфий курашлар – мафкуравий курашлар зиддиятларини акс эттирди ва ўзи ҳам то яқин кунларгача синфий калтак – мафкура қуроли бўлиб келди. Озод жамиятларда синфларга бўлиниш йўқ, синфий қонли курашлар ҳам йўқ. Энди герменевтика тушунтириш ва талқини ҳаёт ва санъат маконларини эркин ўзлаштиради, эркин акс эттиради.

Онг маданиялашгани билан инстинктлар йўқолиб кетмайди. Улар онгости маконларидан ҳамини мавжуд. Психоанализ таълимоти асосчиларидан К. Г. Юнг “Ғайришуурга яқинлашиб” асарида қизиқ бир фикрни келтиради: “Тасаввур ва интуиция биз ҳаётни тушунишимиз учун жуда муҳим. Символлар талқинида интуициянинг ўрнини бошқа ҳеч нарса босолмайди. Илмий тушуниш ривожланиб боргани сайин дунё одамийликдан маҳрум бўлиб бормоқда”. Юнг фикрига кўра, инсон табиатдан, табиатдаги руҳлардан ҳиссий куч-қувват олмай қўйди. Денгиз, қўл, дарё, ўрмон, саҳроларнинг руҳлари, фаришталари бўлишига эндиликда фақат шоир ва санъаткорлар ишонади. Олмон файласуфларидан бири А. Швейцер “Мен жуда камдан-кам ҳоллардагина яшаётганимдан қувонаман”, дейди. Швейцер дунёни илоҳиётшунос каби тушуниб, умр бўйи “бу дунёни

азиз кўриш” ғоясини илгари суриб келди. Унинг юртдош салафи Лейбниц эса, “Бу олам аслида мукаммал эмас, лекин у мумкин бўлган оламларнинг энг яхшиси”, деган. Олам ана шундай ранг-баранг талқинларга тўла. Улар орасидан киши ўз йўли ва аъмолини топиб олиши учун, Швейцер ибораси билан айтганда, “ҳаёт иродаси”, “ишқ иродаси”ни эгаллаши зарур.

Матн нима учун ўқилади? Маъно қидириш учунми? Ҳаётий, илмий, ахлоқий тажриба орттириш учунми? Эрмак учунми? Матн дунёнинг чексизликка қараб кетган чексиз йўлидан очиқ кўз билан бориш, яратилишга муносиб бўлиш учун ўқилади.

Бир матн ичида бошқа матнларнинг акс садо бериши, матн ичида яна аллақанча матнларнинг ётиши, турли даврларнинг маҳсули бўлган матнлар ўзаро жўровоз бўлиши – постмодернизм эстетикасида интертекстуаллик деб юритилади. Постмодерн файласуфи Р.Барт “Матн чексизлик сари чексиз очиқ”, дейди. Матнни шундай тушуниш метод даражасига кўтарилар экан, адабий-танқидий-фалсафий-психологик таҳлилларда тушуниш психологияси ва маърифий-ижодий талқиннинг роли тинмай ортиб боради. Талқин санъатини эгаллаш адиблар, таржимонлар, санъаткорлар, файласуфлар, социологлар учун кундан кунга беқиёс аҳамият ва амалий қиммат касб этиб боради. Фикрлашнинг шу йўли ўтмишни келажак билан, келажакни ўтмиш билан туташтиради. Ўтмиш келажакдай бўлиб қолади.

Абдулла ШЕР

OQ BULUTDAN TOMCHILAR

Насрий қитъалар

ТАРЖИМАН ҲОЛИМДАН

Раҳматли ойимнинг айтишларича, мен гўдаклигимдан эмакламай юриб кетган эканман: ўтирган кўйи, ўнг қўлимга таяниб, бир зумда уйнинг у бошидан бу бошига бориб келарканман. Ҳозир ҳам ўша-ўшаман: эмаклаш нималигини билмайман, қўлимга, фақат ўнг қўлимга таяниб яшайман.

ФАЙЛАСУФ ВА ФАЛСАФАШУНОС

Файласуф – бошқа, фалсафашунос бошқа: файласуф – санъаткор, фалсафашунос

– олим. Фалсафашуноснинг тадқиқотлари эскиради, файласуфнинг асарлари эса бизга доимо гўзал санъат асарлари каби замондош бўлиб қолаверади.

МЕН ВА ЮРАГИМ

Мен ўзим атиргул шохида маст бўлиб сайраётган булбулни куйлайман. Юрагим қаърида эса бургут ўлжасини чўқийди. Мен ўзим сойнинг мовий ва майин мавжларини куйлайман. Юрагим қаърида эса денгизнинг даҳшатли тўққизинчи пўртанаси кемаларни ҳалок этади, денгизчилар

чинқириғи эшитилади. Мен куламан, қувончни куйлайман. Юрагим эса ўкириб йиғлайди, уни босиб юбориш учун мен шўрлик яна ҳам қаттиқроқ куламан...

ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ

Кеч кузда табиат гулларни қиров билан музлатиб ўлдиради, қишда эса уларнинг сувратини деразалар ойнасига яна қиров билан чизиб, соғинчини босмоқчи бўлади – табиат билан жамият нақадар ўхшаш: аввал Абдулла Қодирийни ўлдира-миз, кейин уни тинмай соғинамиз.

ТИЛ

Тил ўтлоққа ўхшайди. Сўзлар эса – гиёҳлар: қайсисини танлаб олиб, фойдаланиш инсоннинг иши – бадбўйни танлайсанми, хушбўйиними; заҳарлисиними ё шифобахшиними – ўзинг биласан.

АЛМАШУВ

Ҳозир кўчадан ўтсам, гўзал қизлар салом бериб, ҳурмат билан ерга қараб ўтади. Бир пайтлар эса ёшлигим кўчаларида бунинг акси бўларди: “Ассалому алайкум, яхши қиз!” десам, улар одатда бурнини жийириб ўтиб кетарди. Бугун, агар мумкин бўлганида, ҳозирги иззат-ҳурматларнинг ҳаммасини битта ўшандай бурун жийиришга жон деб алмашардим.

ҲАММАДАГИ СОАТЛАР

ҲАММАДАГИ ҳар бир хонада биттадан соат бор. Йўқ, мен коллекциячи эмасман, ўта-

ётган умрим фарёдини ҳамма хоналардан эшитиб туриши учун шундай қилганман.

АДАШГАН ОДАМ

Фалсафа ва санъатдан бебаҳра одам бу дунёда улкан гулзорга кириб қолган молга ўхшайди: на гулнинг фарқига ва на гулзорнинг фаҳмига етади, еб-ичиб, пайҳон қилади-ю, ўзининг ҳам, теварак-атрофнинг ҳам нималигини билмай оламдан ўтиб кетади.

ЭЛЕКТРОН ҚОПҚОҚ

Фан-техника тараққиёти одамнинг ақлини ривожлантиради-ю, лекин ахлоқсизлигини сусайтирмайди. Йўқса, инсон биринчи бўлиб ўз оғзига электрон қопқоқ ихтиро қилган бўлур эди, ўшанда у балки ҳаромни емасди, ҳаромни демасди.

АНТИҚА ҲОЛАТ

Баъзи катта мажлислардаги узундан-узоқ, жимжимадор нутқлардан сўнг ўзимни соқовни мириқиб тинглаган кардек ҳис қиламан.

ТАСАВВУФ

Тасаввуф дунёвий гўзалликни инкор этмайди, аксинча, уни илоҳий нур билан бойитади, рангинроқ қилади.

Фойдали тўқнашув

Шахснинг эрки, фикри тадрижий равишда миқёсийлашиб боради (шу сабабдан ҳам у индивиддан фарқ қилади). Жамият қонун-қоидалари эса нисбатан торлигича қолаверади. Натижада шахснинг ҳар бир миқёсийлашуви жамият билан тўқнашувга олиб келади ва бу тўқнашувдан инсон ҳам, жамият ҳам янгиланади.

Истеъдод ва жамият

Катта ишларнинг амалга ошишига аксарият ҳолларда кичкина одамлар ҳалақит беради, чунки улар ҳамма вақт жамиятда кўпчиликни ташкил этади. Катта ишларни амалга оширадиган истеъдодли одамлар шернинг боласига ўхшайди. Шер ўз боласини қумурсқалар кемириб ташламаслиги учун атрофи сув билан ўралган кичик оролчада вояга етказиши. Истеъдодли одамни ҳам ана шундай қумурсқа одамлардан асраган жамиятгина юксак маънавиятга эришсади, гуллаб-яшнайдиган.

Ҳаёт ҳақиқати ва ҳаётини ҳақиқат

Бадий асарда ижодкор ҳаёт ҳақиқатини эмас, ҳаётини ҳақиқатни инъикос эттириши керак, ўшанда у асл мақсадига эришади. Чунки ҳаётда воқе бўладиган муайян ҳақиқат доимо хусусийлик табиатига эга, ҳаётини ҳақиқат эса кўплаб муайян ҳақиқатларни бир ҳақиқат қиёфасида умумлаштирувчи умумийликдир.

Таҷрибасизлик

Ҳаёт таҷрибага бой, улар билан мавжуд, улар воситасида тараққий қилиб боради, шу сабабали инсон яшашдан қўрқмайди. Лекин ўлмоқ таҷрибаси йўқ, ўлим фақат бир инсон умри мобайнида бир мартагина бўлиши беради, қачон бўлиши эса номаълум. Ана шу таҷрибасизлик, номаълумлик ўлим олдида қўрқув ҳиссини келтириб чиқаради. Бундан ташқари, инсон ўлимдан қўрқмаган ҳолда ҳам ўлгиси келмайди. Гап шундаки, инсон ўз олдига шундай мақсадлар қўядики, улар ҳеч қачон бир биологик умр доирасига сиғмайди, яъни инсоний ихтиёр унга берилган биологик имкон чегарасини тан олмайди. Шу сабабли у ўз ҳаётига яқин ясаишини истамайди, ўлгиси келмайди.

Булоқ ва ариқ

Бир куни булоқ ариқнинг устидан кулди:
– Сув деган номга доғ туширдинг-ку, мунча ифлоссан!
– Мен одамлар эшиги олдидан ўтаман, одамлар орасида оқаман, – деб жавоб берди ариқ. – Сен одамлардан йироқ яшайсан. Агар менга ўхшаб улар эшиги олдидан ўтганимда, бу гапларни айтмаган бўлардинг!

Фалсафанинг қонуни

Фалсафада фақат ер титган билан иш битмайди, осмонга ҳам қараб-қараб туриш керак: диалектикадан фойдаланиш, аммо метафизикани унутманг!

ТАФАККУР ВА ФИКР

Тафаккур фикрдан фарқли ўлароқ, инсоннинг моддий қизиқишлари билан эмас, маънавий изланишлари билан боғлиқ руҳий воқеликдир: унда онг ва қалб, онгланганлик ва онгланмаганлик барабар иштирок этади. Фикр – ҳодиса, тафаккур – моҳият. Фикр индивидга хос, тафаккур эса шахсга хос ва илмийлик билан боғлиқ. Фикр – аниқлик, тафаккур – мавҳумлик, фикр – хусусийлик, тафаккур – умумийлик, фикр – қисм, тафаккур – яхлитлик, фикр – кузатув, тафаккур – мушоҳада маҳсули. Унинг доираси фақат бор нарсаларни эмас, бўладиган нарсаларни ҳам қамраб олади, шу боис унинг бир томони тасаввурга бориб тақалади: тасаввур дастлаб ғояга, сўнг тафаккурга айланади.

ЎЗИМ ҲАҚИМДА

Бундан бир қанча вақт муқаддам мен ҳақимда яхши шоир эди, афсуски, фалсафага ўтиб кетди, деган гап оралаган эди. Аслида эса ундай эмас. Мен шеърятни қўлтиқлаб, фалсафани айланиб чиқдим, холос: шеърятдан ниманидир фалсафага, фалсафадан ниманидир шеърятга олиб кирдим. Ёмон бўлмади.

ШЕЪРИЯТ

Ўта чуқур ёки ўта енгил нафас олиш кишини чарчатади, эркин нафас олиш керак. Шеърят ҳам ўз яратувчиси – одамга ўхшайди: ўта чуқурлашиш ҳам, ўта енгил-

лашиш ҳам уни чарчатади. Ҳоргин шеър эса ўз юкини қалб деган манзилга етказиб беролмайди.

УНВОН ВА ШЕЪР

Баъзи шоирларнинг ўнг қўли доим кўксида бўлиб қолади – мукофоту унвонлар учун қуллуқ қилишдан бўшамайди. Чап қўл билан ёзилган шеърларини эса одамлар аллақачон ўқимай қўйган.

НОЗИК КУРАШ

Узоқ вақт мобайнида ёмонлик билан мунтазам кураш олиб борган яхшиликдан ёмонликнинг ҳиди анқидиган бўлиб қолади: тинимсиз кураш жонига теккан яхшилик, энди ёмонликни ёмонликка ўхшаш зўравонлик йўли билан йўқотишга ҳаракат қилади. Ана шу вақтдан бошлаб яхшилик соғломлигини йўқотади, унга ёмонлик вирус юқади.

НАФРАТ

Нафрат – муҳаббатнинг нивелир дурбини орқали кўринадиган ҳолатидир. Нафрат хиссидан маҳрум инсонда муҳаббат ҳам бўлмайди: ёвузликка нафрат бор қалбагина эзгуликка муҳаббат, хунукликка нафрат бор қалбагина гўзалликка муҳаббат туйғуси мавжуд бўлади.

ТАВҲИД, ИЛМ ВА АХЛОҚ

Қуръони каримнинг уч талаби бор: тавҳид, илм, ахлоқ. Тавҳид – Худонинг яккаю ягоналигини эътироф этиш, илм

– инсон ўзи яшаётган дунё ва ўзи эътиқод қўйган динни билиши, ахлоқ эса – юқоридаги ҳар икки талабни бажаришда ҳалолликка амал қилишдир. Шу уч талабни бажарган одамгина эътиқоди бут банда ҳисобланади. Чунки тавҳидни инкор этиш – Худога шак келтириш, бу – кофирлик; илм олмаган одам – жоҳил, жаҳолат диннинг душмани. Жоҳилдан мусулмон чиқмайди. Ахлоқ – тавҳид ва олган илмига амал қилишдир; мусулмончилик эса – амал билан.

ГЎЗАЛЛИК ВА ХУНУКЛИК

Гўзаллик ва хунуклик бир-бири билан опа-сингилдек яқин. Фақат улар ўтай опа-сингиллар. Гўзалликда хунукликдан озгина нимадир, хунукликда гўзалликдан озгина нимадир бор.

ИГНА БИЛАН АНГИШВОНА

Игна ангишвонадан анча олдин кашф этилган. Лекин замона зайли ила ангишвона игнага ҳўжайинчилик қилади. Ҳаётда ҳам кўпинча шундай.

ЁЛҒОННИНГ ХИЛАРИ

Ёлғон уч хил бўлади: соф ёлғон, эзгу ёлғон, ёвуз ёлғон. Биринчиси лоф – одамни кулдиради, иккинчиси шафқат – одамнинг кўнглини кўтаради, учинчиси алдов – одамни фожиага олиб боради. Ана шу учинчи ёлғондан фориг бўлган инсон бахтга, жамият эса фаровонликка эришади.

МАҒЛУБИЯТ ВА ҒАЛАБА

Рақибингнинг мағлубиятини ҳурмат қилишни ўрган. Чунки сенинг ғалабанг ўша мағлубиятдан тутилган.

МУРУВВАТ ВА ШАФҚАТ

Мурувват ва шафқат икки хил фазилат. Биринчиси – эркинлик билан, иккинчиси – мажбурият билан боғлиқ. Мурувватда сенга ёмонлик қилмаган кишига яхшилик қилсан, эркинсан. Шафқатда эса сенга ёмонлик қилган одамга яхшилик қилсан, уни жазоламасликка ўзингни мажбурлайсан.

ШОҲ ВА АСО

Дарахтнинг битта яхшигина шохи неча-неча одамларга мева ва соя бериши мумкин, асога айланса, у фақат бир кишига хизмат қила олади, холос. Асога айланишдан қўрқ.

ЭРКИНЛИК

“Мен эркинман!” деб жар солиш осон, лекин ҳақиқий эркин бўлиш қийин. Бунинг учун ихтиёрнинг ўзи кифоя қилмайди, жуда кучли ирода ҳам зарур, токи ўзингдан бошқа одамларнинг – рўпарангдаги “сен” ва “улар”нинг эркини эътироф этишинг, ҳурмат қилишинг лозим бўлади. Акс ҳолда, сен – вайсақи бир қулсан, ўз худбинлигининг қулсан, холос.

МУҲАББАТ

Икки хил муҳаббат бор. Биринчиси ва бирламчиси жисмоний-жинсий муҳаббат,

иккинчиси – маънавий-илоҳий муҳаббат. Биринчи муҳаббатнинг якуни одамни севиш, иккинчисиники Холиқни севиш. Баъзиларга бу гап ёқмаслиги мумкин, лекин асл ҳақиқат шу. Чунки жисмоний-жинсий муҳаббат туфайли инсоният абадийликка дахлдор, у туфайли Худога иқтидо ва ибодат қиладиган янги бандалар дунёга келади. Чунки, биринчидан, бошқа бир бандани севиш, баъзан уни ўзидан ортиқ кўриш Худонинг истагини бажариш, Худони билвосита севиш демакдир. Яратган эгам динни айнан шунинг учун нозил қилган. Бу худди шариат билан тариқатнинг муносабатига ўхшайди. Шариат мусулмончилиқнинг ибтидоси, тариқат унинг энг юксак нуқтаси. Лекин шариатсиз тариқатнинг мавжудлиги мумкин эмас, шариат пойдевордир, тариқат – гўзал бино. Бошқача айтганда, фарш бўлмаса – арш, қуйи бўлмаса – юксалик йўқ. Шу боис, жисмоний-жинсий муҳаббатсиз нафақат маънавий – илоҳий муҳаббат, умуман муҳаббат деган тушунчанинг ўзи бўлмайди.

ЎЙ

Ўй тушунчаси назаримда “ўймоқ” сўзидан келиб чиққанга ўхшайди. Чунки ўйлангнинг сари ўйлаётган нарсангнинг ичига ўйиб кириб бораверасан.

АЙНШТАЙН ВА ЁЗУВЧИ

Альберт Айнштайндан буюклигингизнинг сири нимада деб сўрашганида, у бундай жавоб берган экан: “Мен буюк эмас-

ман, ҳамма қатори оддий олимман. Фақат улардан битта фарқим бор. У ҳам бўлса шуки, бошқа олимлар муайян муаммони ечиб, ўз кашфиётини эълон қилиш билан чекланади. Мен эса муаммо ечилгандан сўнг ҳам изланишни давом эттиравераман, кашфиётимдан янги муаммолар топиб, уларни ҳал қилишга уринаман”. Ҳақиқий шоир-ёзувчи Айнштайнга ўхшайди. Ҳар бир янги асар ёзганида услубда эришган кашфиётидан яна янги услуб топиш учун фойдаланади. Натижада унинг ҳар бир асари буюклик рутбасига кўтариладиган пиллапоёга айланади.

ҲАҚИҚИЙ ҚАҲРАМОН

Замоннинг етовида юрган эмас, уни етаклашга интилган одамларгина ҳақиқий қаҳрамонлардир.

НОМААР

Баъзи номларни эшитганингда қулоғинг ювилгандек майинлашиб қолади, баъзи номларни эшитганингда эса қулоғинг кирлангандек бўлади – чайиб келмасанг ўзингни ёмон ҳис қиласан.

ЁЗУВЧИЛААР

Ёзувчи зоти уч хил бўлади. Биринчиси ҳамёнини ўйлаб ёзади, иккинчиси замонни ўйлаб ёзади, учинчиси инсонни ўйлаб ёзади. Биринчи тоифадаги ёзувчининг асари ўлдир-ўлдир, ур-сурдан иборат бўлиб, муаллифни бойитади ва миллатни маънавий қашшоқлантиради. Иккинчи тоифадаги

ёзувчининг асари “ура-ура, яшасин, замонамиз зўр!”дан иборат бўлиб, замоннинг ўткинчи муаммоларини кўтаради, муаллифга унвону мукофотлар келтиради, лекин миллатни кўпиртирилган “ҳақиқат” билан овора қилади. Учинчи тоифадаги ёзувчининг асари жамият, инсоният, шахснинг тарихдаги ўрни хусусида баҳс юритади ва муаллифни моддий жиҳатдан бойитмасда, миллатни, инсонни маънавий бойитади, юксалтиради.

ФАЙЛАСУФЛАРГА ХИТОБ

Фалсафа барча дунёвий илмлардан юксак, шеърият даражасига кўтарилган илм. Шу боис, файласуфлар қандайдир жиҳатлари билан шоир, шоирона қалб эгаси бўлиши керак. Фалсафани хўмрайиб яратиб бўлмайди.

ЗАМОН

Замон осмондан тушадиган нарсга эмас. У инсон бошидан кечирадиган вақтнинг шакли, инсон вақтни қайси шаклга солса, замон ўшандай бўлади. Замон ёмон бўлса, бунинг учун одамлар айбдор.

ДУНЁ

Дунё – қанчалик таҳрир қилинмасин, барибир ғализлигича қоладиган жумлага ўхшайди.

НИТШЕ

Нитше ғоялари фашизмга асос бўлган дейиш гумроҳликдан бошқа нарсга эмас.

Нитше Янги инсон ҳақида, инсонни янгилаш тўғрисида фалсафа яратди. Унинг фалсафасида фашизм эмас, шоирона ҳаёл-парастлик бор, холос. Чамаси, баъзи фалсафашуносларга ёқмайдигани шу бўлса керак.

АРСЛОН ВА СИЧҚОН

Арслон битта туғади ва унинг боласи ярқ этиб кўзга ташланадиган, ўқирганда чангалзорни ларзага келтирадиган жониворлар подшоси бўлиб етилади. Сичқон эса етти-саккизта, гоҳо ундан ҳам ортиқ туғади ва унинг болалари умр бўйи сичқон бўлиб кун кечиради. Мен камдан-кам яратиладиган шоҳ асарларни арслоннинг боласига, йилига тўрт-беш роман ёки ўттиз-қирқ қўшиқ “иждо қилган” муаллиф ёки қўшиқчининг маҳсулини чийиллаган сичқон болаларига ўхшатгим келади.

ВИЖДОН АЗОБИ

Виждон азоби умр бўйи давом этадиган ходиса. Уни буюк олмон файласуфи Людвиг Фейербах кўкрак қафасига кириб қолган соатга ўхшатади, фақат унинг чиқиллаши йил сайин тобора кучайиб боради. Унга чидаш жуда қийин. Шу сабабли виждон азоби баъзан инсонни ўлимга олиб боради.

ДИАЛЕКТИКА

Антиқа ҳолат: қоронғилик ёруғликнинг яшаш шарт, ёруғлик усиз ўзини намоён қилиши даргумон. Диалектика ана шундай антиқа ҳолатлардан иборат.

ТУПРОҚ

Тупроқ ғоят бағрикенг унсур. У юзлаб номдаги гиёҳларни бағрида ундиради, ўстиради, лекин бирортасига ўз рангини ўтказишга уринмайди. Демократияни тупроқдан ўрганиши керак, шекилли.

СОАТ

Соатга қараганимизда вақтни белгилаб бораётган миллару рақамларгина кўзимизга ташланади. Ваҳоланки, уларнинг ортида бизга кўринмайдиган неча-неча доимий айланиб турадиган гилдиракчалар, мураккаб мурватлар борки, айнан ана шулар ўтаётган умримиз лаҳзаларини ўлаб беради. Лекин биз кўпинча бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаймиз.

БАРМОҚЛАРДАГИ КЎЗ

Эслайман: етти-саккиз яшар бола эдим. Дадам раҳматли баъзан бир неча кун уйдаги ишлар билан ўралашиб, устахонага бормасдилар. Шундай кунлардан бирида даданинг икки улфати йўқлаб келди. “Неча кундан бери дўкон (устахонани шундай деб аташарди) ёпиқ, сизни соғиниб келдик”, дейишди. Одатдагидек дастурхон ёзилди, ош дамланди, таом олдидан улфатлар мириқиб чилим тортишди. Ошдан сўнг анча ҳангома қилишди. Кейин улфатлардан бири – Гриша амаки дадамга “Уста, энди бир эритинг, кетар жафосига икки жуфт куй эшитайлик”, деди. Дадам дуторни олиб, созладилар-да, кўзларини юмиб “Сегоҳ”, “Наво”, “Чўли Ироқ”, “Эшвой”ни чалиб бердилар. Дутор сайрагандан-сай-

рарди, тўғрироғи, менга номаълум, лекин инсон тушунадиган тилда гапирарди, дадам бир марта ҳам кўзларини очмадилар, бармоқлар пардани топармиди ёки пардалар бармоққа қараб интилармиди, билолмадим. Ўшанда менга, даданинг бармоқларида кўз бўлса керак, икки эмас, кўп кўз бўлса керак, деган ўй келди. Шу фикримни бир умр эслаб қолдим. Мендан со-занда чиқмади, “тинғир-тинғир”дан нарига ўтолмадим. Лекин гоҳ-гоҳ, менинг бармоқларимда ҳам кўз бўлса керак, деган хаёл миямга келади. Чунки баъзан ёзаётганимда фикр эмас, бармоқларимнинг ўзи қаламни етаклаб кетаётгандек, бармоқларим фикр кўрмаётган нарсаларни кўраётгандек, мен эмас бармоқларим ўз ҳолича ёзаётгандек туюлади.

МЕХВАРЛАР

Фалсафанинг меҳвари – тушунча, санъатнинг меҳвари – мажозийлик, диннинг меҳвари – ахлоқ. Шу сабабли тушунчадан узоқлашган фалсафа кўча гапи бўлиб қолади, мажозийликдан узоқлашган санъат гўзалликдан айрилади, ахлоқдан узоқлашган дин куфрга айланади, яъни тушунчасиз фалсафа, мажозийликсиз санъат, ахлоқсиз дин меҳваридан чиқиб кетган сайёраларга ўхшаб қолади – улар муқаррар ҳалокатга маҳкум.

АБАДИЯТ ВА ЛАҲЗА

Инсон абадиёт орзуи билан лаҳзаларга бўйсуниб яшайди.

Бобур МУҲАМЕДОВ

ТАҲАҲҲУЛ О'ҲИНИ

Ногаҳон дуч келинган гўзал бир манзара, ҳатто маънодор бир нигоҳ рассомни завқлантириб, қўлига мўйқалам тутқазиши мумкин. Мени эса баъзан ҳатто девордаги доғ, тошдаги оддий чизиқлар ҳам илҳомлантириб юборади. Юрагим жиз этдими – ўша нарсани чизаман. Жалолиддин Румийнинг оддий одам учун шунчаки тош – заргар учун дуру жавҳардир, деган мазмундаги ҳикмати менинг кўнглимга ҳамоҳанг.

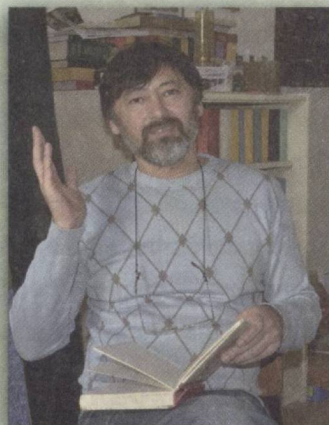
Мен борлиқни, воқелиқни фақат тасвирлабгина қолмаيمان, уни қўлдан келганича жонлантирмоққа ҳам уринаман. Чизар эканман, умуминсоний ахлоқ сарҳадларидан ҳатлаб ўтмаслик пайдан бўламан.

Санъатда абстракциянинг ўзи бўлмайди – мен бунга аминман. Бу шунчаки атама, тушунча, негаки, одамзод ҳеч нимани янгидан кашф этмайди, яратмайди, бари алмисоқдан буён бор бу оламда.

Мусаввирларнинг замонавий асарларини, айниқса, тасвирда аниқ шаклу қиёфалар акс этмаган картиналарни ҳис этишга баъзан ақл монелик қилади. Аммо бизга кўздек бебаҳо, мукамал инжу ато этилмаганми – ундан ўрнида фойдалана олсак бўлгани! Картинани томоша қилиш асносида, кўзларга эрк берилса, бас, ундаги шакл-шамойилни ўзи ажратиб, бўлак ва унсурларни ўзи бирлаштириб, мувозанатга солиб олади. Ақл деганлари кўзимиз унга намоён этаётган ранг-тусларнинг бари-барига ном топиб беришга ожиз, ахир!

Муайян ҳандасавий шакл ва ранглар уйғунлигига эришиш орқали томошабинда турфа туйғу, таассуротлар уйғотиш – абстракционизм айнан шуни кўзлайди. Ҳар ҳолда шундай деб таъриф берилади.

Назаримда, томошабин ҳам санъат тарихига оид билимини бирмунча бойитса, кам бўлмайди. Бугун замон аҳлидан кундалик ҳаётда, турмушда кўп нарсадан хабардор бўлиш талаб этилмаяптими? Электроника, техника-технология соҳасида кундан-кун не-не янгилекларни ўзлаштираётирмиз. Санъат ҳам бир жойда депсиниб тургани йўқ, шу боис у ҳам одамдан ҳеч курса тарихига доир оддий маълумотларни билишни талаб этади. Ҳарқалай мен шундай деб ўйлайман.

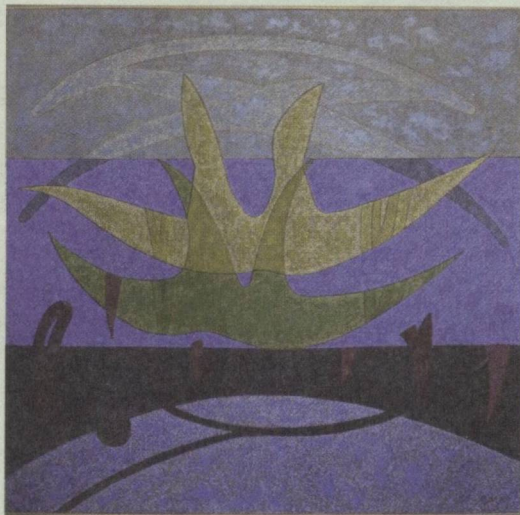
“Тўфон”

Санъатда маълум бир қоида-қолиплар йўқ, яъни, санъат ундай ёки бундай бўлиши керак, деб қатъий шарт қўйиши ножоиз. Санъат фалсафасининг асоси – шу.

Таассуфки, кўпчилик мени Ғарб санъатининг этагидан тутган рассом деб ўйлайди. Бўлмаган гап. Агар ижодимда қандайдир таъсирлар сезилса, бу – дунё санъатининг таъсиридан бошқа нарса эмас. Ўзбек тупроғида туғилдим, униб-ўсдим, халқимнинг анъанаю қадриятлари қон-қонимга сингиб кетган. Шундай экан, бу ижодимда бўй кўрсатмай иложи йўқ.

Ҳар қандай қадимий санъат ҳам ўз вақтида янгилик бўлган.

Борлиқни, ҳаётни қандай идрок этсам – уни шундай тасвирлагим келади. Ана шунда кўнглим хотиржам, томошабин олдида ҳам юзим ёруғ бўлади. Ҳар ким қўлидан келган ишни қилгани дуруст дейдилар: кимдир миниатюра, кимдир портрет, яна кимдир натюрморт чизади – шунинг ҳадисини олган, шунисига уста. Мен эса, санъатшунослар таъбири билан айтганда, абстракционистман – мени шундай атагингиз келса – армонда қолманг. Лекин барибир ўша гапим гап – бу бор-йўғи бир атама.

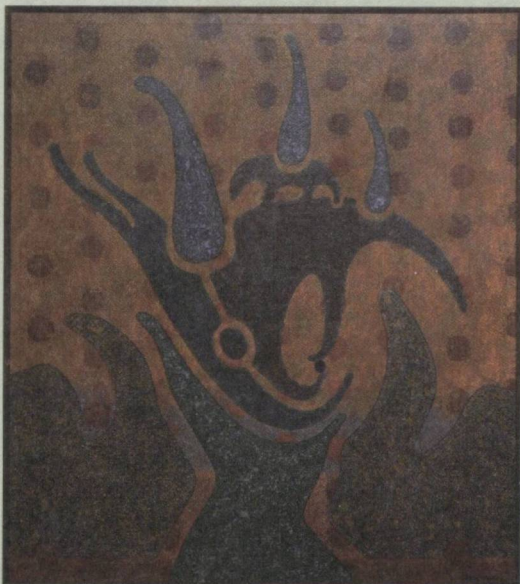
“Хаёлот”

Ҳар қандай шакл, қиёфа ниманидир англатади, асло маънисиз бўлмайди – бу энди шундоқ ҳам маълум ҳақиқат. Айнан шу – шакл-қиёфалар, ранг-туслар менинг бетизгин ҳиссиётим, таассуротларим ифодачисидир.

Олам – ранг-баранг, бу эса унинг тасвир усуллари ҳам турфа хил, ранго-ранг бўлишини тақозо этади. Қани, мен билан баҳслашиб кўринг-чи!

“Одам Ато ва Момо Ҳавво”

“Масҳарабоз”

Михли САФАРОВ

MUARRIXLAR SARVARI

Ўрта асрлар араб маданияти, илм-фани, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида улуғ тарихчи олим, файласуф, давлат ва жамоат арбоби Ибн Халдун (1332–1406) фахрли ўрин тутати. Бу алломанинг “Китоб ал-ибар” (“Ибратли мисоллар китоби”) номли кўп жилдли тарихномаси, айниқса, “Муқаддима” асари ўз давридаёқ араб илм-фанида воқеа бўлган эди. Афсуски, Ибн Халдун асарлари жаҳон тилларига тўлиқ таржима қилинмаган. Масалан, арабшунос олим М. де Слэн алломанинг кўп жилдли “Тарихнома”сидан Шимолий Африка сулолалари ва Испаниядаги Гранада амирликлари тарихига оид қисмларнигина ажратиб олиб, француз тилига ўгирган (*Бартольд В.В. Сочинения. Том VI, стр. 268*). Шу боис оврупо ва рус шарқшунос олимлари Ибн Халдун ва унинг илмий-ижодий мероси ҳақида фикр юритар экан, асосан, алломанинг араб тилидаги асарларига мурожаат қиладилар.

Ибн Халдун маънавий мероси ўтган асрлар мобайнида жаҳон миқёсида ўрганилган, аллома тўғрисида араб, оврупо ва рус шарқшунослигида кўплаб тадқиқотлар яратилган.

Биз учун Ибн Халдун буюк бобокалонимиз Амир Темурни кўрган, яқиндан билган ва унинг ҳақида қимматли хотираларини ёзиб қолдирган сиймо сифатида ҳам қадрлидир.

Биз қисқа ва лўнда қилиб Ибн Халдун деб атайдиган бу тарихий сиймонинг тўлиқ исм-шарифи Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдундир. Академик Игнатий Крачковскийнинг ёзишича, унинг шажараси бир шохобчаси билан арабларнинг Кинда қабиласига бориб туташади. Маълумки, бу қабиладан IX асрда арабларнинг дастлабки буюк файласуф олими ал-Киндий етишиб чиққан.

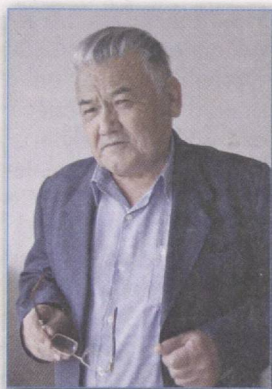
Испомгача бўлган даврда ушбу қабилла, жумладан, Халдун уруғи, Арабистон ярим-ороли жанубида, Қизил денгиз соҳилидаги Хадрамаут вилоятида ҳаёт кечирган. VII аср бошларида Мағрибнинг Испанияга чегарадош ҳудудларида яшаган араблар (маврлар) испан диёрига бостириб кириб, унинг жанубий ва марказий ерларини эгаллайди. Ибн Халдун аجدодлари ҳам ана шундай тарихий шароитда Испанияга кўчиб келиб, Кармон ва Севилья вилоятларида макон қурган. Испаниянинг истило этилган қисми тарихга "Андалусия" номи билан кирган. Бир неча аср мобайнида Халдун уруғидан кўпгина давлат арбоблари, олимлар ва адиблар етишиб чиқиб, улар араб Испанияси ва Шимолий Африканинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган.

Испанияда VII асрдаёқ туб миллий аҳоли орасидан "реконкиста", яъни Испанияни босқинчи араблардан тозалашни мақсад қилган жангари ҳарбий қисмлар шаклланиб, тобора кучайиб борди. 1248 йили Севилья реконкистлар томонидан эгалланди. Араб тилидаги қўлёзмалар, китоблар майдонларга чиқарилиб ёқилди. Тўқнашувлар ашаддий тус олавергач, бошқа араблар қаторида халдунлар ҳам Шимолий Африка – Тунисга келиб жойлашди.

Бўлажак аллома Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдун ана шу мамлакатда 1332 йилнинг 27 майида дунёга келди. Унинг отаси Муҳаммад ибн Халдун Туниснинг бадавлат кишиси, давлат ва жамоат арбоби, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос олим ва шоир эди. У қолган ҳаётини илм ва ижодга бағишлаш, қолаверса, болаликдан ўтқир зехн-идроки билан алоҳида ажралиб турган ўғли Абдурахмоннинг тарбиясига кўпроқ эътибор қаратиш мақсадида эгаллаб турган лавозимидан истеъфода чиқади. Бу хонадон замонасининг донгдор сиёсатчилари, олимлари, адиблари, санъаткорлари билан гавжум эди. Бундай қайноқ муҳит ёш Абдурахмоннинг шаклланишида муҳим мактаб бўлди. Тунисда 1348 йили ўлат касаллиги тарқади. Абдурахмоннинг отаси ҳам шу хасталикдан вафот этди. Уларнинг оиласи

бошига оғир кунлар тушди. Шунга қарамасдан, Абдурахмон реконкистлар хуружидан омон қолган Гранадага бориб мадраса ва университетларда таълим олди. Қуръон, ҳадис, тафсири, фикҳ, тарих, риторика (нотиқлик), араб адабиёти ва санъати тарихи каби фанлар бўйича забардаст олим ва уламолардан маърузалар тинглади. Хуллас, Ибн Халдун моликия диний-ҳуқуқий мазҳаби таълимоти бўйича етук фақих ва сиёсатдон бўлиб етишди.

Ибн Халдун мустақил ҳаётга эрта қадам қўйди. Гарчи у илмий машғулотларни ҳуш кўрса-да, вазият тақозосига кўра, маъмурий бошқарув, идоравий ишлар билан шуғулланди. Она ватани Тунисда, Марокаш ҳамда Жазоирда ўнлаб майда ва йирик амирликлар саройида турли лавозимларда ишлади. Ўзи хоҳлаб-хоҳламай қабилалараро урушларда, сарой можароларида иштирок этишга мажбур бўлди, неча бор қамалиб ҳам чиқди. Фас шаҳрида (Марокаш) маринид қабилалари иттифоқининг сардори Абу Инандан гоҳида яхшилик, гоҳида эса жабр-ситам кўрди. Гранадада адиб ҳамда вазир Ибн ал-Ҳатиб билан аввалига дўстлашди, кейин рақибга айланди. Ибн Халдун 1363 йили Гранада амирлиги номидан Кастилияга элчи бўлиб борди. 1365 йилда Бижай амирлигида (Жазоир) девон бошлиғи бўлиб ишлади. Шундан кейин гоҳ Андалусияда, гоҳ Шимолий Африкада турли амирликларда хизмат қилиб юрди. Ниҳоят Абдулводидлар сулоласининг Талимсандаги амири Абу Ҳамму саройига келди. Абу Ҳамму Ибн Халдунни ўзи бошлиқ қабилла иттифоқига бўйсунмай, ўзбошимчалик қилиб келаётган Бану Ориф қабиласининг саркаш сардори ҳузурига элчи қилиб жўнатди. Бироқ у амир саройидан чиқиб тийиқсиз Бану Ориф қабиласи сардори ҳу-

зурига эмас, ташқи хуружлардан мустақкам ҳимояланган осойишта Қалъат ибн Салом кўрғонига борди ва у ердан Абу Ҳаммуға мактуб йўллаб, сиёсат ва элчиликдан этак силкиб, бундан буён шу масканда илм билан шуғулланмоқчи эканини изҳор этди.

Рус олимаси Светлана Бациеванинг ёзишича, 1381 йилда Ибн Халдун Тунисда араблар тарихи ва умуман тарих фанига янгича ёндашув асослари тўғрисида маъруза ўқийди. Алломанинг дунёвий-фалсафий қарашлари тунислик илоҳиётчи уламолар ва бошқа анъанавий муаррихларда норозилик уйғотади. Тунисда унинг ҳаёти оғирлашиб, 1382 йилнинг 24 октябрида Қоҳирага йўл олади. Бу пайтда Ибн Халдун кўзга кўринган тарихчи олим, араб дунёсида ҳурмат қозонган фақих, сиёсат ва дипломатия соҳасида катта тажриба тўплаган шахс эди. Шу боисдан Қоҳирада унга Мамлуклар султони Барқуқ ҳурмат кўрсатиб, ҳовли-жой ажратади ва ҳимоясига олади. Ибн Халдун Қоҳирада бир неча йил ал-Азҳар, аз-Зоҳирийя, Қамҳийя мадрасаларида мударрислик қилади. 1384-85 йилларда бу йирик шаҳарда Моликийя мазҳабининг Қози ул-қуззоти ўлароқ фаолият юритади. Айти пайтда, у Султон Барқуқ девонида котиб, мушовир ҳамда элчилик вазифаларини бажарар эди. Алломага Шимолий Африканинг барча ҳукмдорлари билан музокаралар олиб бориш вазифаси юклатилган эди. Сабаби, уни ватани Шимолий Африкада кўпчилик танир ва иззат қилар эди. Ибн Халдун Султон Барқуқ рухсати билан 1387 йил охирида Ҳаж сафарига боради ва 1388 йил охирида Қоҳирага қайтиб келади. Шу йили Тунисдан унинг ҳузурига кемада йўлга чиққан оила аъзолари денгизда чўкиб ҳалок бўлганини эшитади. Бу оғир мусибатдан бир муддат ўзига келолмай юради.

М и с р д а
ҳам унинг можаролардан боши чиқмайди. Султон Барқуқ ва унинг ўғли Сул-

тон Фараж ҳукмронлиги даврида у олти марта қозилик вазифасига тайинланиб, ҳар гал, орадан кўп ўтмай ишдан четлаштирилади. Бундай кўнимсизликнинг сабаблари турлича эди, албатта. Шулардан бири тўғрисида С.Бациева бундай ёзади: “У молиявий масалаларда инжиқ инсон эди. Масалан, давлат хазинасига кўз олайтирган юлғич кимсаларни жини суймас, бу борада энг мўътабар шахсларнинг ҳам илтимосига кулоқ тутмас, порани кескин рад этарди. Шу нозик сабаб туфайли айрим амалдорлар султон ҳузурида уни зимдан ёмонотлиқ қилишди, оқибатда у вазифасидан олинди” (*Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., 1982, стр. 312-313*).

1400 йилнинг охирида буюк ҳукмдор бобомиз Амир Темур Шомга (Сурия) юриш қилди. Ибн Халдун Дамашқда асир олинди, олим экани маълум бўлгач, Соҳибқирон ҳузурига келтирилади. Шундай қилиб, 1401 йилнинг бошида икки улў инсоннинг учрашуви ва тарихий суҳбатлари рўй беради. Ибн Халдун Дамашқни Амир Темурга тинч йўл билан топшириш тадбирларида воситачилардан бири бўлади.

Ибн Халдун ўша йилнинг феввалида Амир Темурнинг рухсати билан Қоҳирага қайтиб боради ва яна қозилик қилади, мадрасаларда дарс беради. Аллома 1406 йилнинг 17 мартада, етмиш тўрт ёшида шу ерда вафот этади.

Ибн Халдун “Китоб ал-ибар ва диван ал-мубтада ва-л-хабар фи айям ал-адаб ва-л-ашим ва-л-барбар ва ман асараҳум мин зави-с-султон ал-акбар” (“Араб, форс, барбарлар ва Ер юзида улар билан ёнма-ён яшаётган бошқа халқлар тарихидан ибратли мисоллар китоби”) деб аталган кўп жилдли тарихномаси билан кейинги авлодлар хотирасида яшаб қолди.

Ибн Халдуннинг ўзи ҳали ҳаётлигидаёқ замондошлари бу мўътабар асарга “Китоб ал-ибар” (“Ибратли мисоллар китоби”) деб қисқа ном берган.

“Китоб ал-ибар” мазмунан уч қисмдан иборат. Дастлабки қисм – “Муқаддима”. Ундан кейин бир неча китобда мусулмон

Шарқидаги халқлар тарихи тадқиқ этилади. Учинчи қисмда эса Мағриб халқлари тарихи хусусида сўз боради (Мағриб – Шимолий Африканинг Тунис, Жазоир, Марокаш каби давлатларини ўз ичига олади. Ушбу ҳудуд жуғрофий жиҳатдан туб араблар яшайдиган Арабистон яриморилининг Ғарбий сарҳадида жойлашгани сабабли Мағриб деб ном олган).

Академик Василий Бартольднинг таъкидлашича, Ибн Халдун тарихномасида Шарқ тарихнавислигига хос усуллардан фарқланувчи жиҳатлар оз эмас. Масалан, у араб тарихчилигидаги анъанавий солномачиликдан чекиниб, ҳукмдорлар тарихини эмас, балки Араб ва Ажам ўлкаларидаги сулолалар, уруғлар, қабилавий иттифоқлар тарихини қаламга олади. Жумладан, “Китоб ал-ибар”нинг XIX аср охири – XX аср бошида Мисрда нашр этилган нусхасида бешинчи жилд тўла-тўқис Салжуқийлар ҳамда Осиёда ундан кейин тарих сахнасига чиққан Усмонли сулолаларига бағишланган бўлса, олтинчи жилдда араблар ва Шимолий Африкадаги барбарлар тарихи баён этилади.

В. Бартольд “Мусулмонлар маданияти” асарида оврупалик тарихчи Дозининг Ибн Халдун тўғрисидаги баъзи фикрларини келтиради. Чунончи у “Периней яриморилидаги исавийлар тарихи тўғрисидаги етук боблар, шак-шубҳасиз, араб адабиётига шухрат келтиради”, деган экан. Дозининг яна айтишича, оврупо тарихчиларининг ҳеч бири мусулмон давлатлари тарихини Ибн Халдунчалик мукамал тадқиқ эта олмаган (*Бартольд В.В. Сочинения. Том VI, стр. 268*).

И. Крачковский ҳам “Ибн Халдун. XV-XVI асрларда Мағрибда жўғрофия” номли мақоласида “Китоб ал-ибар”нинг фазилатлари ҳақида тўхталиб, унда “барбарлар тарихи тўғрисида араб тарихнавислигида кўрилмаган ниҳоятда кўп янги маълумотларни топиш мумкин”, дейди (*Крачковский И.Ю. Избранные труды. Том VI, стр. 433*).

Умуман “Китоб ал-ибар” асари араб, форс ва андалусияликлар, ҳатто туркий халқларнинг қадимги даврлар ва Ўрта асрлардаги тарихи тўғрисида қимматли маълумотлар беради.

Тадқиқотчилар “Китоб ал-ибар”нинг жузъий камчиликларига ҳам эътибор қаратган. Жумладан, И.Крачковский Ўрта асрлардаги араб муаррихи ал-Умарий фикрини қўллаб-қувватлаб, “Китоб ал-ибар”да компиляторлик (эски китоблардаги маълумотларнинг такрорланиши) ҳолати кўзга ташланишини айтади. Масалан, дейди у, Ибн Халдун Сицилия тарихини ёритар экан, асосан бошқа манбаларга суянади (*ўша асар, 433-бет*). В. Бартольд эса Ибн Халдуннинг “Ҳар бир давлат, жамият, халқ, маданият дастлаб шаклланади, кейин тадрижий ривожланади ва охир-оқибатда инкирозга учраб, тарих сахнасидан тушади” деган фаталистик руҳдаги фикрига эътироз билдиради. Чунончи, Ибн Халдун мусулмон маданияти ютуқларини юксак баҳолагани ҳолда, “Мусулмон маданияти ҳам аста-секин сўниб бориб, бир кун яқун топади”, дейди. В.Бартольд эса “Мусулмонлар маданияти” тадқиқотида мусулмон маданияти тарихан бебаҳо қадрият сифатида яшаб қолганини таъкидлайди (*Бартольд В.В. Сочинения. Том VI, стр. 317*).

Рус олими Ибн Халдуннинг яна бир қарабини баҳсли деб ҳисоблайди. Араб алломаси ислом маданиятини юқори баҳолаган, аммо араблар халқ сифатида на санъатда, на давлат бошқарувида салоҳиятга эга бўлмаганини баён этган. Унинг фикрича, араблар ҳатто шаҳар қургани муносиб жой ҳам танлай билмайди, шу боис кўпгина араб шаҳарлари вақт синовига бардош бера олмай емирилиб кетган. В. Бартольд ушбу фикрни ҳам рад этиб, Қоҳиранинг тарихан барқарорлигини ва ривож топиб келаётганини далил қилиб келтиради.

Кўп жилдлик тарихда ўнлаб сулолалар ўтмиши баён этилган. Бироқ аллома сулолалар тарихини шунчаки ўтмиш сифатида қаламга олмайди, балки уларнинг ибратли жиҳатларига эътибор қаратади.

Юқорида “Муқаддима” асари “Китоб ал-ибар”нинг бир қисми эканини қайд этдик. “Муқаддима” жаҳон илм-фанида мустақил асар сифатида ҳам эътироз этилади. XIX асрнинг иккинчи ярмида франциялик араб-

шунос олим Де Слэн “Муқаддима”ни “Китоб ал-ибар”дан ажратиб олиб таржима қилган ва алоҳида тарихий асар сифатида нашр эттирган.

XVII асрда яшаган турк тарихчи ва географ олими Ҳожи Халиф Ўрта асрларда араб, турк, форс тилларида яратилган юзлаб машхур асарларнинг библиографик шарҳномасини бир неча жилдлик китоб қилди. Оврупода тарқалган ушбу шарҳномадан “Муқаддима” асари ҳам ўрин олган. Ҳожи Халифнинг тақдимномаси ушбу китобнинг, аввало, мустақил асар эканини, иккинчидан, унинг номи халқаро миқёсда расман “Муқаддима” деб номланиб қолишини таъминлади.

“Муқаддима” ўнлаб боблардан таркиб топган бош-адоқли мазмунга эга йирик асардир. И. Крачковский “Ибн Халдун. XV-XVI асрларда Мағрибда жўғрофия” номли мақоласида “Муқаддима” Ибн Халдун умумий тарихномасининг деярли учдан бир қисмини ташкил этишини айтиб ўтган (*Крачковский И.Ю. Избранные труды. Том VI, стр. 433*).

“Муқаддима” испан, француз, инглиз, немис тилларига таржима қилинган. 1950 йилда арабшунос олима С.Бациева уни рус тилига ўгиради. “Муқаддима”нинг илмий-фалсафий концепцияси VII аср араб истилоларидан XIV асргача бўлган қарийб 700 йиллик давр Шарқ тарихи ва Мағриб ўтмишини ўрганиш асносида шакллانган.

Ибн Халдун асарида “умран” деган бир ибора бор. Арабча “умран”, арабшуносларнинг айтишича, “тамаддун” ёки “маданият” маъносини билдиради. Лекин Ибн Халдун асарида бу ибора кенгроқ маънода қўлланилиб, ижтимоий ҳаётни англатади. “Умран” калимасини талқин этиб, Ибн Халдун “Муқаддима”да бундай дейди: “Умран – одамларнинг шаҳар ёки қишлоқда ёнма-ён, жамоа бўлиб яшашини, янада аниқроқ айтсак, уларнинг ўзаро ҳожатбарорликка ва ҳамкорликка асосланган турмуш тарзини ифода этади”.

Муаллиф ижтимоий ҳаётни “Муқаддима”нинг бош тушунчасига айлантиради. Тарихий жараёнларни шу тушунчага асосланиб таҳлил қилади. Испан олими Феррийа ҳам

Ибн Халдунни “XIV асрдаги араб жамиятшуноси” деб атагани бежиз эмас.

Ижтимоийлик масаласининг Ибн Халдунга хос фалсафий талқини тарих илмида алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, Шарқ расмий тарихнавислигида ҳукмдорларнинг шахсияти, тақдири, ҳарбий юришлари асосий мавзу ҳисобланади, халқ эса уларнинг соясида қолади. Бундан ҳам таажублиси, расмий тарихчиликда халққа, оммага хавотир, ҳадик билан қараш яққол сезилиб туради. Расмий тарихнависликда мўғуллар босқинига қарши куч сифатида вужудга келган сарбадорлик ҳаракати ва ушбу ҳаракат сардорлари бирёқлама талқин этилганини хотирлайлик. Ибн Халдун эса Ўрта асрлардаёқ халқни ва унинг яратувчилиқ меҳнатини тарих илмининг бош масаласи, деб билди. Тарихий жараёнларга шу оддий меҳнаткашларнинг кўзи билан қараб баҳо берди.

Бу жиҳатдан унинг қарашлари қадимги юнон файласуфлариникидан ҳам фарқ қилади. Буни равшанроқ тушуниш учун “Муқаддима”даги бир далилга мурожаат қилайлик. Аристотель “Инсон – ўз табиатига кўра, сиёсий мавжудотдир” деган фалсафий қарашни илгари сурган. Ибн Халдун ушбу фикрни китобида бир оз ўзгартириб тилга олади. Аристотелнинг ишонишича, инсон ана шундай юксак мақсадли эканидан ғурурланиб, ҳузурланиб яшайди. Кўриниб турибдики, юнон файласуфи инсоннинг руҳий-маънавий табиатига, дунёқарашига асосий урғу беради. Ибн Халдун эса инсоннинг ижтимоийлигини бевосита кундалиқ турмуш, тирикчилик эҳтиёжлари ва уринишлари билан узвий боғлиқ равишда талқин этади.

Араб олими одамларнинг ижтимоий бирдамлиги асосида ётган яна бир қонуниятни таъкидлайди. Бу – меҳнат тақсимотининг зарурлигидир. Ибн Халдун ёзади: “Ҳар бир саъй-амални юзага чиқариш учун тегишли қурол-анжом талаб қилинади. Қурол-анжомларнинг муҳайё қилинишини эса турли хил ҳунармандларнинг меҳнати ва салоҳиятисиз тасаввур этиб бўлмайди” (*“Муқаддима” асаридан ушбу ва бундан кейинги иқтибослар*

С.М.Бациеванинг *“Муқаддимада бадавийлар ва шаҳарликлар”* рисоласидан олинган).

Ибн Халдун даврида араб халқи сулола, уруғ, қабила бўлиб алоҳида-алоҳида яшаган. Аммо аллома ижтимоий бирдамлик ва ҳамкорлик тамойиллари жиҳатидан одамларнинг икки йирик тоифага ажралишини айтади. Шимолий Африка аҳолиси тимсолида олиб қаралса, бу икки тоифа – бадавийлар ва маданийлар, яъни шаҳарликлардир.

“Бадавийлар ва шаҳарликлар ҳаёти тепа-тенг даражадаги табиий ҳаёт кўринишларидир” дейди Ибн Халдун. “Шуни билгинки, – дейди ўз фалсафий қарашини изоҳлашга киришиб олим, – қабилалар турмуш тарзидаги тафовут тирикчилик, озиқа воситаларига эришиш усулларининг ҳархиллигидан бошланади. Уларнинг бирдамлиги эса ана шу зарур воситаларни топишда ўзаро бир-бирига кўмаклашиш эҳтиёжи асосида вужудга келади”.

Ибн Халдун бадавийлик ва маданийлик, яъни шаҳарликлар ҳаёти тўғрисидаги фикр-ўйларини давом эттирар экан, бундай икки хил турмуш тарзи одамларнинг руҳий-ахлоқий табиатини ҳам белгилашини қайд этади. “Инсон табиати шахсий мижозининг эмас, балки атрофидаги ҳаёт, урф-одат ва кўникмалар таъсирида шаклланади” дейди олим.

Ибн Халдун бу икки хил турмуш тарзининг одамлар феъл-атворида қандай зоҳир бўлиши борасида ҳам жиддий кузатишлар олиб борган.

“Муқаддима”даги фалсафий-ҳаётий хулосалардан бири қуйидагича: “Бадавийлар шаҳарликларга нисбатан танти ва баҳодир инсонлардир”. Хўш, бунинг боиси не? “Сабаби шундаки, – дейди Ибн Халдун, – шаҳарликлар ўзларини роҳатижон ва фаровон турмуш тўшагига отган. Атрофдаги ҳаёт тўкин ва зийнатли. Ўз мулклари ва осойишталиклари ҳимоясини эса шаҳар бошқармаси зиммасига ташлаб қўйган. Уларни шаҳар гирдоғирдидаги чуқур зовурлар, ўқ ўтмас кўрғон деворлари ва сарбозлар муҳофаза қилади. Улар ҳарбий курулларни аллақачон унутган. Шаҳарлик-

лар аёллари ва болалари қаторида ўзларини ҳимояга муҳтож кимсалардек тутати...

Бадавийларни эса ҳеч ким ҳимоя қилмайди. Улар ўзларини ва оилаларини болалардан муҳофаза этишга мажбурдирлар. Чунки уларнинг атрофида зов, кўрғон ва сарбозлар йўқ. Муҳолиф кучлар, талончилар ҳар лаҳзада бостириб келиши мумкин. Шу боисдан улар доимо ҳушёр, сергак, кузатувчан. Қишлоқ аҳлини, дала экинларини, чорва молларини душманлардан ўзлари ҳимоя қилиши лозим. Бундай турмуш шароити бадавийларнинг мард ва матонатли бўлиб ўсишига замин ҳозирлайди”.

Ибн Халдун таъкидлаган қишлоқ ва шаҳар турмуш тарзидаги тафовутлар Ўрта асрлардаги араблар ҳаётига хос. Аммо бу икки муҳитнинг инсон ахлоқига таъсири билан боғлиқ муаммолар доимо мавжуд ва уларга ҳамиша ечим изланади.

“Саҳродаги ҳаёт – асабийяга мустаҳкам боғланган қабилалар ҳаётидир” деган яна бир умумлашмани ўқиймиз “Муқаддима”да. Бу ўринда “асабийя” сўзи қандай маънони англатади?” деган савол туғилади. Ибн Халдун талқин этишича, асабийя – уруғчилик, қабилачилик, оға-иничилик, қон-қариндошлик ҳис-туйғусидир. Ўзгалар бошига тушган огир синовни, мусибат ва бахтсизликларни ўз бошига тушгандай чуқур, эҳтиросли ҳис этишдир. Бошқача айтганда, асабийя муайян гуруҳга дахлдорлик туйғусидир. Асабийя шу асосда туғилади.

Назаримизда, Ибн Халдун талқинидаги асабийя бизнинг замонамизда ватанпарварлик, миллатпарварлик маъноларини англатади. Бундай маънода, асабийя ҳамон долзарб маъноларга эгадир.

Аллома қишлоқ ва шаҳар ҳаётини жамият ҳаётининг қуйи ва юқори босқичлари, деб билади. Қишлоқда ишлаб чиқариш усуллари ибтидоий, турмуш-тирикчилик шароити қуйи даражада. Шаҳарда эса ишлаб чиқариш ранг-баранг ва такомиллашган, одамларнинг турмуши ҳам фаровон. Шу боисдан бадавийлар шаҳарга талпинади. Бадавийлар шаҳарга кўчиб ўтмаслиги мумкин, аммо уларнинг мақсади шаҳарга хос шароит ва турмуш даражасига эришишдир.

Ибн Халдун ушбу кузатишлардан кейин “Моддий фаровонлик манбаи – меҳнатдир” деган хулосага келади. Яъни муаррих фаровонлик манбаини кўпчилик каби пул деб ҳисобламайди. Халқнинг асл бойлиги – пул эмас, меҳнат воситасида эришилган турмуш даражасидир, дейди аллома.

Модомики, меҳнат маданий фаровонликка олиб борар экан, демак, шаҳарларда ҳам меҳнат ҳажмини ошириш керак, бунинг учун шаҳардаги аҳоли сонини кўпайтириш зарур, деб ҳисоблайди Ибн Халдун. Ўрта асрларда қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам қўл меҳнати устун эди. Аммо кейинги асрлардаги тараққиёт меҳнат унумдорлигини ошириш омили қўл кучи эмас, балки техника ва технология эканини кўрсатди. Бу тамойил истиқболли эканини ҳозирги кунда ортиқча изоҳсиз ҳар бир киши англайди.

Аллома яна бир қонуниятга ўқувчи эътиборини қаратади. Инсон – жамият аъзоси, у жамиятда ўзини топишни, ижтимоий имкониятлар ва меҳнати билан кўкариш, ўсиш, ривожланишни истайди. Шундай ўй ва фикрлар асосида Ибн Халдун хусусий мулкдорликни жамият тараққиётида муҳим омил, деб билади. Алломанинг бундай қараши жамоавий, давлат мулкчилиги эъозланган собиқ совет тузуми даврида мавжуд сиёсат ва мафкура таъбига ўтирмади. Шўро шарқшунослигида хусусий мулк ғояси аллома таълимотининг камчилиги, “ўрта асрча қараш” сифатида талқин этиб келинди.

Ибн Халдуннинг давлат бошқаруви тўғрисидаги қарашлари ҳам долзарблиги ва аҳамиятини йўқотмаган. Аллома давлат бошқарувида яккаҳокимиятчилик чуқур илдиз отса, яъни муайян бир шахс мутлақ ҳукмронликка эришса, бундай ҳокимиятнинг келажаги бўлмайдиган, дейди. Унингча, агар ҳукмдор ўз давлат бошқарувига халқ, жамиятнинг (сулола) манфаат ва мақсадларини юзага чиқаришни асос қилиб олса, бундай бошқарувни кўпчилик (сулола) ҳам қўллаб-қувватлайди ва ҳокимият узоқ яшайди. “Борди-ю, – дейди аллома, – ҳукмдор ўз бошқарувини яккаҳокимиятчиликка айлантирса, атрофдаги сафдошларини соясида қолдириб иродасини

синдирса, жамиятнинг манфаат ва мақсадларини инобатга олмай таҳқирласа, бундай ҳокимият ичдан емирилади ва ҳалокатга юз тутади”.

Шак-шубҳасиз, араб алломасининг тақдирида юз берган энг улуғ воқеа, бу – унинг соҳибқирон Амир Темур бобомиз билан учрашувидир. Дамашқдаги ушбу учрашув тўғрисида бошқа бир араб муаррихи Ибн Арабшоҳ “Китаб ажаиб ал-мақдур фи наваъиб Таймур” китобида бир неча саҳифада ҳикоя қилади. Икки китобдан иборат ушбу асарни таниқли тарихчи олим Убайдулла Уватов ўтган асрнинг 90-йилларида арабчадан таржима қилди ва “Амир Темур тарихи” номида нашр эттирди. Кенг жамоатчилик Амир Темур ва Ибн Халдун учрашуви тўғрисида даставвал ана шу китобдан маълумот олди. Орадан тўрт йил ўтиб, бу борада Ибн Халдуннинг ўзи “Таржимаи ҳол” китобида ёзиб қолдирган хотира лавҳаларини ҳам ўқишга муяссар бўлди. Ушбу хотираномани яна бир таниқли тарихчи олимимиз А.Ҳабибуллаев Ибн Халдуннинг 1988 йили Байрутда нашр этилган саккиз жилдли китобидан олиб она тилимизга ўгирди ҳамда “Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида” (1992) номли тарихий асарлар тўпламида ўқувчиларга тақдим этди. Ана шу икки таржима воситасида ушбу тарихий учрашув тўғрисида тасаввурга эгамиз.

Ибн Халдун ёзиб қолдирган хотиранома бир неча жиҳатдан диққатга сазовордир. Хотира лавҳаларида Амир Темур шахсиятининг порлоқ қирралари нур сочиб турибди. Биз соҳибқирон бобомизнинг диний ва дунёвий илм арбобларига чуқур эҳтиром ва эътибор билан қарагани тўғрисида кўп ўқиганмиз. Бобокалонимизнинг Ибн Халдунга муносабати тимсолида бунга яна бир бор қатъий ишонч ҳосил қилдик. Амир Темур Дамашқда асир олинган Ибн Халдунни бандилиқдан озод қилиб, муҳтарам аъёнлари қаторига қўшади. Ибн Халдун ўттиз беш кун давомида Амир Темур билан гоҳ юзма-юз, гоҳ унинг машваратларида иштирок этиб учрашиб туради.

Ибн Халдун ўз хотираномасида Амир Темурнинг яна бир хислатини – адолатни қадрлайдиган арбоб эканини намоиш қилувчи далилни ҳам келтиради. Алломанинг ёзишича, соҳибқирон Дамашқда эканида унинг ҳузурига ўзини Мисрдаги халифа авлодидан деб даъво қилиб юрган бир киши келиб халифалик мансабини талаб этади. Соҳибқирон бу даъвога учмайди, балки мумаммони тўғри ҳал этиш учун бошқача йўл тутлади. “Ҳозир фақиҳу қозиларни чақириб сўраймиз, уларнинг ҳукмига қараб иш тутамиз” дейди. Худди шундай қилади ҳам. Даъвогарнинг уламою олимлар кўригидан ўтказиб, халифаликни талаб қилишга зинҳор ҳаққи йўқлигига унинг ўзини ҳам ишонтириб, хайрлашади. Амир Темур раҳбарларни танлашда минбаъд ўзбилармонлик қилган эмас, ақл-идрокли аъёнлар машваратига кулоқ тутиб, масалани чуқур ва атрофлича ўрганиб, етти ўлчаб бир кесиб қарор ва фармойишлар чиқарган.

Ибн Халдун Амир Темур билан суҳбатлари чоғида унинг тарих соҳасидаги теран маърифатсеварлигига ишонч ҳосил қилади. Ҳукмдор Ибн Халдунни тарихга оид саволларга кўмиб ташлайди. Ҳатто баъзи масалаларда аллома билан кескин баҳсга киришади. Масалан, қадимги подшолардан бири Бухтаннаср ҳақида гап очилганда, Соҳибқирон Ибн Халдун ат-Табарийдан келтирган далилларга қўшилмайди ва унга “Бу тўғрида Ажам ва араб тарих китобларини келтириб, сен билан баҳслашишимиз мумкин” дейди. Бухтаннаср масаласида ҳар икки зот ўз фикрида қолади.

Ибн Халдун даврида Амир Темурни Осиёда сеҳргар деб билгувчилар ҳам оз эмас эди. “Буларнинг бари сафсата, – дейди Ибн Халдун, – аслида, у зукко, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган, билса ҳам, билмаса ҳам сўзида қатъий турадиган киши эди”. Яқин шўро замонида мафкура ва тарих илми вакиллари Амир Темурни нукул саводсиз, онги ва қалби маърифатдан жудо ҳукмдор, деб келди. Ибн Халдун бизга тамомила бошқа Амир Темур тўғрисида гувоҳлик беради. Тўғри, аллома жаҳонгирнинг ҳарбий

юришларини тўлиқ оқламайди. Аммо у барибир Амир Темурни тарихда ўтган ҳукмдорлар орасида “Энг кучли ва буюк подшоҳдир” дейди.

Ибн Халдун Амир Темур хусусида айтган фикрлар жаҳоншумул сиймо тўғрисидаги сохта, ғаразли қарашларни фош этадиган ҳақиқатлардан биридир.

Ибн Халдун нафақат буюк тарихчи ва файласуф, айнаи чоқда, ўрта асрларнинг қомусий олимларидан эди. Алломанинг кўп қиррали тафаккур соҳиби экани “Китоб алибар” ва “Муқаддима” асарларида яққол кўзга ташланади.

Маълумки, илмлар таснифи (классификацияси) илмий тафаккур сарчашмасида турган соҳалардан биридир. Ўрта асрларда мусулмон Шарқининг “Ихвон ус-сафо” (“Пок биродарлар”) гуруҳига кирувчи йирик алломалар фанлар таснифини ишлаб чиққан. Ҳар бир илм соҳасининг билиш жараёнидаги ўрни ва ўзига хос вазифаларини аниқлашни тафаккур тараққиётининг ўзи тақозо этади. Ибн Халдун ҳам бу соҳага муносиб ҳисса қўша олди. “Муқаддима”нинг олтинчи фаслида ушбу масала марказий ўрин тутлади.

Аллома ҳам ўз салафлари сингари илмни икки тоифага ажратади: 1) “ал-улум ан-нақлийя ал-васфийя” (анъанавий диний – илоҳиётчилик илмлари); 2) “ал-улум ал-ҳикмийя ал-фалсафийя” (дунёвий илмлар). Сўнгра ушбу икки тоифага мансуб илмларнинг хусусиятларини бирма-бир таҳлил ва мушоҳададан ўтказди. Ибн Халдун дунёвий илмларни тасниф этар экан, тараққиёт ўша давргача тарихда мавжуд бўлган фанлар қаторига янги илм соҳаларини қўшаётганини қайд этади. Масалан, аллома “ал-хайя” (астрономия) илмининг таркибига “илм ал-азйаж”ни (астрономик жадваллар тўғрисидаги фан) ҳам қўшади. Ўрта асрлар Шарқида юлдузларнинг коинотдаги ўрни ва ҳаракатининг геометрик ва тригонометрик ҳисоб-китобларига асосланган кўплаб зижлар (жадваллар) пайдо бўлди ва улар ушбу фан тараққиётида муҳим ўрин тутди. Бироқ

Ибн Халдунгача зиж тузишга астрономияда алоҳида фан деб қаралмаган эди. Араб олими ўз таснифида зижларни астрономик кузатиш ва математик амалларни ўзида мужассамлаштирган алоҳида фан сифатида илмий жиҳатдан изоҳлайди.

Ибн Халдун география фани ривожига ҳам муносиб ҳисса қўшган олимдир. И. Крачковский "Ибн Халдун. XV-XVI асрларда Мағрибда жўрофия" мақоласида бу масалага алоҳида тўхталган. Ибн Халдун ушбу фанда ўз сўзини айтишга ҳақли эди. Чунки у дунё кўрган олим эди. Аллома ҳаёти давомида Арабистон яриморелида, Шимолий Африканинг ўнлаб давлатларида ҳамда Андалусия (Араб Испанияси) амирликларида бўлди, умрининг охириги йилларида Фаластин ва Сурияни ҳам кезишига тўғри келди. Сафарлар давомида ана шу улкан ҳудуднинг табиий ва иқтисодий-жўрофий шароити, турли сулопалар, қабилалар турмуш тарзи, урф-одатлари билан яқиндан танишди. Шу боис таржимаи ҳоли баёнига бағишланган китобини ҳам дастлабки қўлёзмасида "Риҳлат Ибн Халдун фи-л-ғарб ва-л-машриқ" ("Ибн Халдуннинг мағриб ва машриққа саёҳати") деб атаган эди (Крачковский И.Ю. *Избранные труды. Том VI, стр. 432*). Сайёҳлик жўрофия фанининг ўнлаб оламшумул кашфиётига сабаб бўлгани маълум. Ибн Халдуннинг тарихномаси ва "Муқаддима"сида ҳам жўрофияга оид маълумотлар салмоқли ўрин тутати.

Алломанинг жўрофий қарашларида Ўрта асрлар тафаккури яққол сезилади. Унинг бу фанга оид тасавури қадимги юнон олими Птолемей таълимоти ва ўзидан олдин ўтган араб географларининг саёҳатномалари таъсирида шаклланган. Масалан, у Ер сайёрасининг думалоқ шарсимон шаклда эканини яхши билади, аммо Ер юзининг ярмини қуруқлик ташкил этади, дейди. Ҳолбуки, бугунга келиб ҳар биримиз сайёрамизнинг учдан икки қисми сув, фақат бир қисмигина қуруқликдан иборат эканидан бохабармиз. Шунингдек, Ибн Халдун Ер юзидаги қуруқлик географиясини ҳам етти иқлимга бўлиб талқин этади.

И. Крачковский, барибир, Ибн Халдуннинг "Муқаддима"сини Ўрта асрлардаги "Энг муҳим географик манбалардан бири", деб таърифлайди. Рус шарқшуносининг қайд этишича, асардаги айрим фаслларда Ўрта асрлардаги географияга оид бошқа адабиётларда учрамайдиган янгиликлар бор. "Иқлим шароити ва географик муҳитнинг инсон ички ва ташқи дунёсига таъсири масалалари Ибн Халдунгача бўлган географик адабиётларда кўтарилмаган эди" дейди И. Крачковский (*ўша асар, 437-бет*).

"Китоб ал-ибар" ва "Муқаддима" асарларидан тарихчи ва географлардан ташқари этнограф, иқтисодчи, жамиятшунослар ҳам ўзи учун қизиқарли ва муҳим бўлган кўпгина маълумотларни топа олади.

Ушбу китоблардан муаллифнинг араб адабиёти, санъати тарихи ва назариясига оид фикр-ўйлари ҳам ўрин олган. Ибн Халдун даврида, масалан, Андалусияда анъанавий вазн ўлчамларига таянган мумтоз шеърият шакллари билан бирга махсус адабий таълим-тарбия кўрмаган аҳолининг кенг қатлами ўртасида оғзаки, кейинчалик ёзма адабиёт тусини олган халқчил шеър турлари, жумладан, мувашшаҳ ва зажал нашъу намо топаётган эди. Мувашшаҳ ва зажал "ашула шеърияти"да халқ оммасининг самимий ҳис-туйғулари, ҳаётга эркин муносабати, орзу-хаёллари ва умуман дунёқараши жонли ва эҳтиросли ифодасини топган эди.

Ушбу шеърий шаклларнинг қай бири тарихан олдин пайдо бўлгани тўғрисида араб адабиётшунослари мунозара қилиб келган. Ибн Халдун ҳам масалага аниқлик киритиш учун баҳсга аралашади ва ўз нуқтаи назарини "Муқаддима"да баён этади. Унинг фикрича, мумтоз шеърият билан ички руҳий баҳслар шароитида туғилган мувашшаҳ санъати андалусияликларда кенг тарқалди ва халқ эркин, содда, латиф оҳангдор бу шеъриятни севиб қолди. Кейин оддий шаҳарликлар унинг таъсирида зажал ашуласини яратди. Зажалда шуҳрат топган шоир

кордовалик Абу Бакр ибн Кузмондир. Ибн Халдун уни “зажалчилар имоми” деб атайди.

Шундай қилиб, Ибн Халдун зажални мувашшаҳ таъсирида оддий шаҳарликлар орасида туғилган халқчил шеърӣ жанр, деб билади. Алломанинг ушбу қараши бизга анча асосли ва ишонарли туюлади, лекин И. Крачковский “мувашшаҳ ва зажал санъати тарихи ҳали тўлиқ ҳал этилмаган масала”, дейди (*Крачковский И.Ю. Избранные труды. Том II, стр. 517*).

Ўрта асрлар араб адабиётшунослигида (илми бадӣъ) шеърӣят ва шоир тушунчалари атрофида ҳам илмий-назарий баҳслар юз берган.

Араб олимларининг шеърӣятга шаклбозлик нуқтаи назаридан ёндашиши Ибн Халдунни қониқтирмайди ва бу борада у ўз қарабини илгари суради. “Шеърӣят, – дейди Ибн Халдун, – мажозий ифода ва тавсифларга асосланган нафис оҳангдор нутқдир. Аммо у ичдан вазн ва қофиялашган муайян қисмларга ажралади; ҳар бир қисм мавзуси ва мақсадига кўра бири иккинчисига нисбатан алоҳидадир. Буларнинг ҳаммаси араб шеърӣятига хос ўзгача ифода воситалари асосига қурилган” (*Крачковский И.Ю. Избранные труды. Том II, стр. 518*).

И.Крачковский ушбу таърифни мавжуд назарий таърифларга нисбатан савиялироқ деб тан олса-да, Ибн Халдун ҳам ўз қарашларида барибди анъанавий илми бадӣъ чегарасидан чиқа олмаганини таъкидлайди. Чиндан, Ибн Халдун таърифида ўзак тушунча – нутқдир, яъни шаклдир. Нутқ эса насрга ҳам, назмга ҳам хосдир. Шунингдек, ташбеҳли ва тавсифий нутқ наинки шеърӣятда, насрда, ҳатто оддий маърузада ҳам учрайди. Демак, Ибн Халдун шеърӣятнинг ўзига хослигини аниқлаш масаласида салафларидан узоққа кета олмаган. Аммо шунга қарамай, у Ўрта асрлар араб назми ва шеърӣ санъатини тушунишда ўз даврининг илғор ғоявий-ижодий позициясида турган аллома эди. Айниқса, унинг машҳур зажалчи шоир Ибн Кузмон шеърӣяти ҳақидаги қарашлари ва шахсияти тўғрисида қолдирган маълумотлари жуда қимматлидир.

Ибн Халдун мероси шарқшунослик, тарих ва фалсафа жабҳаларида асрлар давомида қизгин баҳс ва фикр алмашувларга мавзу бўлиб келяпти. Баъзи мутахассислар уни анъанавий ислом ва тасаввуф намояндаси, деб талқин этса, иккинчи бир гуруҳ олимлар алломанинг тарих ва ҳаёт билан узвий боғлиқ назарий-илмий қарашларидан келиб чиқиб, уни мутлақо моддийончи шахсга айлантириб қўяди. Аспида, Ибн Халдун ҳар икки йўналишда ҳам ўз замонасининг юксак обрў-этиборли кишиси эди. У йирик фақиҳ, моликийя мазҳаби таълимотининг забардаст уламоси экани, ҳаёти давомида қозилик мансабига қайта-қайта сайланиб келганини юқорида айтиб ўтдик. Айни чоқда, олим “Муқаддима” асарида ҳам диний эътиқод масаласидаги қарашлари мустаҳкамлигини равшан ифода этди. Диний эътиқод бўлмаган жойда, дейди аллома “Муқаддима”да, одамларда ёввойилик нишонлари – дағаллик, худбинлик, рақобат кучаяди. Агар диний эътиқод жамиятда барқарор бўлса, Оллоҳ элчиси бўлган пайғамбарлар одамзоднинг руҳий-маънавий раҳнамосига айланади. Бошқаларда кибру ҳаво, рақобат ҳис-туйғуси пасаяди. Кўриниб турибдики, Ибн Халдун фалсафадаги устози бўлган Ибн Рушднинг “Инкорни инкор этиш” асаридаги “Дин арбобларини тарбия ишларидан четлаштириш керак” деган қарашига ҳам қўшилмаслигини аён этади.

Айни пайтда, Ибн Халдун буюк дунёвий олимдир. Бу жабҳада у Ибн Рушднинг чинакам издошидир. У Ибн Рушднинг “икки ҳақиқат” тўғрисидаги таълимотидан келиб чиқиб, дин ўз йўлида, фалсафа ва илм ўз йўлида ривож топиши тарафдори эди. Ибн Халдун инсон онги, билими борлиқ сирларини англаб етишга қодир эканига чуқур ишонади ва илмда шу йўлдан боради. Ибн Халдун қадимги юнон ва араб фалсафаси мактабида улғайди, дунёни ўз мавжуд ҳолатида ҳамда ривожланиш жараёнида ҳолис ва теран тушунишни ўзига мақсад қилди, бу майдонда мутафаккир аллома сифатида танилиб, номини ва меросини асрларга ҳамнафас эта олди.

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ

AVRANGZEB: KAMOL VA ZAVOL

*Баъзан ёмон от қолур яхши одамдан ҳатто,
Қай бир ёвуз кимсани яхши дерлар эрта кун.
Наҳот, дейман, дунёда собит нарса йўқ асло,
Наҳотки етукликнинг тимсоли йўқ бус-бутун?*

Абдулла ОРИПОВ

Бобурийлар сулоласининг забардаст вакилларида бири – Муҳйиддин Аврангзебнинг ҳаёти, дунёқараши ва давлатчилик фаолияти хусусида фанда ҳозиргача турли фикр-мулоҳазалар мавжуд. Айниқса, унинг ички ва ташқи сиёсати бобурийларнинг анъанавий байналмилал руҳдаги тутимиға ўхшамаслиги хусусида баҳслар давом этмоқда.

Масалан, ўтган асрнинг 60-йилларида чоп этилган “Ўрта асрлар Ҳиндистон тарихи” китобида исломга асосланган давлат

мафкураси Аврангзеб салтанатида ўзга диний таълимотларни сиқувга олишга йўл очгани, тахт соҳиби эса бераҳм ва шафқатсиз бўлгани қайд этилган (*История Индии в средние века. М., 1968, стр. 492*). Персивал Спиар қаламига мансуб “Ҳиндистоннинг мухтасар тарихи” асарида эса Аврангзеб шахсияти ва давлатчилик фаолияти нисбатан ижобий баҳоланган: “Аврангзеб давлат сарҳадларини хийла кенгайтирди. У қаттиққўл бўлганидан эмас, балки йўлбош-

чилик тажрибаси ва бошқарувнинг самарадорлиги туфайли муваффақият қозонди. У беҳуда қон тўкмаган, отасини ҳам тутқунликда эмас, балки тахтга кўз олайтирганлардан ҳимоялаш учун кўздан панада сақлаган. У ўзининг забардаст ҳукмдорлигини амалда исботлаб, вафотигача куч-қувватини йўқотмаган. Унда ота-боболаридаги каби магнитизм етишмас эди, холос.

Унинг турмуш тарзи ўтмишдошлариникига нисбатан дарвешона, камсуқум бўлгани билан ажралиб турарди. Ҳиндларга муносабати Акбарнинг муросасозлигидан фарқ қилса-да, унинг "муросасизлиги" ҳақидаги тасаввурлар Банорас ибодатхонаси ўрнида барпо этилган масжид воқеасига асосланган эди, холос." (*Ramila Thapper. A short history of India. V-II. Penguin book. London, 1966, p.55*). Бироқ америкалик муаррих Аврангзеб ҳақидаги бу фикрларни қайси манбадан олганини кўрсатмаган.

"Маъсири Оламгирий" номли кўлёзмада Аврангзебнинг ҳиндлар ибодатхоналарини буздириши фақат Банорас ибодатхонаси билангина чекланмагани қайд этилган. Аммо бу ҳукмдорнинг ҳиндлар ва уларнинг эътиқоди-га бўлган муносабатини англатмайди. Зеро, воқеанавис Муҳаммад Мустаъидхон Соқий фикрича, фуқаролик масъулиятига бефарқ ёхуд норози ҳиндларга қўлланган жазолар муайян даражада чекланган, кези келганда, гуноҳкорлар афв этилган. Бунинг исботи сифатида икки жиҳатни инобатга олиш кифоя.

Биринчиси, наинки чекка вилоятларда, балки бевосита саройнинг ўзида ҳам ўнлаб нуфузли ҳинд мансабдорлари хизмат қилган.

Иккинчиси, исёнларга аралашиб қолган ҳинд мансабдорлари айбини тан олиб, тавба қилса, афв этилиб аввалги мавқеи тикланган. Боз устига, улар вафот этса, оила аъзолари маош ва бошқа турдаги моддий ёрдам билан таъминланган. Буни биргина Аврангзебнинг ашадий душмани Сабанҳо зурриётлари ва укалари тақдири мисолида ҳам кўриш мумкин:

"Сабанҳо қўлга туширилмасдан аввал Эътиқодхонга ёвузнинг ватани ва гўри (бўлмиш) Роҳири қалъасини босиб олиш-

га рухсат этилган эди, ушбу зафармазмун йилнинг ўн бешинчи муҳаррамида мазкур қалъа давлат волийлариининг тасарруфига киритилди. Ва у паст ҳамда беном хонадонининг барча хотин-қизлари, унинг ўғиллари ва ул лаънатиининг қувилган укаси Роно асирга тушдилар.

Ғарибпарвар ва ожизнавоз хоқоннинг ҳукми чиқдики, Сабанҳонинг онаси, Сивонинг хотини ва ул жаҳаннаммаконга тегишли кишиларга хазинадан ихтиёжларига яраша таъминот белгиланиб, ҳар бир киши йиллик маош (тайинланиши) билан эъзозланди. Сабанҳонинг тўққиз ёшли катта ўғли Соҳу етти минг суворли мансаб, рожалик хитобига сарфароз этилиши ҳамда хилъат ва олтин суви юритилган жамдҳар ва от ва фил ва нақора ва байроқ (иноят қилиниши) билан барча рожалар орасида иззат байроғини баланд кўтарди. Унинг укалари Надн Сингҳ (Бади Сингҳ) ва Удху Сингҳ мансаб ва илтифотлар билан эъзозланиб (уларга) навозишлар кўрсатилди. Ҳукм бўлдики, улар ўз она ва бувлари ҳузурида бўлсинлар".

Кези келганда, мавзу юзасидан салкам 12 йиллик Ҳиндистон ва Покистон сафарида кўрилган илмий-оммабоп адабиётлар ва қатор муаррихлар билан бўлган суҳбатларда аён бўлган қуйидаги мулоҳазаларни ҳам баён этсам.

Юқорида зикр қилинган ҳар икки мамлакат халқлари кўп миллатли, турли эътиқод вакиллари экани сабабли уларнинг бобурийларга, жумладан, Аврангзеб ҳукмронлигига муносабати ҳам ўзига хос бўлиши табиий. Бинобарин, ҳиндуизм, ислом ва насроний динидаги олимлар айти масалада уч тоифага бўлинади: Аврангзебга давлат дини ҳимоячиси сифатида қаровчилар; унинг ҳиндуизмга бўлган муносабати асосида фикр юритувчилар; мавжуд миллий ва диний муаммолар ечими масаласига тарихий зарурият нуқтаи назаридан ёндашувчилар. Мазкур нуқтаи назарларни аниқ тасаввур қилиш учун Аврангзебнинг ички ва ташқи сиёсатидаги маҳаллий тадқиқотчи-

лар эътиборини тортган муҳим жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

а) маст қилувчи ичимликлар ва гиёҳвандлик ўсимлиги саналмиш “бҳанга” экиш, уни истеъмол қилишнинг тақиқлангани;

б) салтанат соҳибининг ғайридинларга мурасасиз муносабатда бўлиб, уларга фил миниш, миллий ҳўлий ва дивалий байрамларини оммавий равишда нишонлашни ман этибгина қолмай, Банорас ва Матра шаҳарларидаги қатор ибодатхоналарни буздиргани;

в) бу даврда хунармандчилик ва ташқи савдонинг ривожлангани, Декан забт этилиб, узоқ-яқиндаги мамлакатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатилгани, хусусан, Балх, Форс, Дания, Эфиопия, Макка ҳамда Туронзамин билан элчилик алоқалари бўлгани ва ҳоказо.

Аврагзебнинг шахсияти ва давлатчилик фаолиятига холис баҳо бериш учун, бизнингча, дастлаб мозийга қайтиб, унинг тахтни эгаллаши бўсағасидаги воқеаларга назар ташлаш керак. Бунинг учун эса сўзни Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари ҳамда тахтга даъвогарлар тарихидан бошлаган маъқул.

Шоҳ Жаҳон нафақат ҳиндуистлар, балки уларнинг кўҳна маданиятига нисбатан ҳам салафлари сиёсатини давом эттирган. Санскритни ўрганиш ва манбаларни форс ва араб тилларига ағдариш анъанаси унинг даврида янада ривожланди. Ушбу масалада подшоҳнинг тўнғич ўғли Доро Шукуҳнинг илмий-ижодий изланишлари жуда самарали бўлди. У илм-фанда камолга етган шахзода ва Ҳиндистон тахтининг расмий вориси эди. У анъанавий исломий илмлар қатори ҳинд диний фалсафаси, унинг асосий манбалари ҳамда кўҳна маданиятини чуқур ўрганди. Бироқ Доро Шукуҳнинг дунёқараши, унинг ёзган асарлари замонаси аҳлига кўп-да маъқул келмаган. Бу борада “Маъосири Оламгирий”да келтирилган баёнлар фикримиз далилидир: “Доро Шукуҳ ...табъининг хоҳиши ҳинд урф-одатларини тарқатиш ва динсизлик ҳамда куфр йўлини ёритишдан иборат эди. Шу туфайли дин ва давлат номусини сақлаб қолишликни ўзларига вожиб билган Аврагзеб олийҳазрат ҳузурига Мурод Бахшни ҳам олиб боришга қарор қилдилар”.

Оламгир ҳаётномаси

Бобурийлар сулоласи фаолияти ҳақида энг ҳаққоний хабар берувчи ишончли манбалар – ўз даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий ва маърифий ҳаётининг кўзгуси бўлган кўлёзма асарлардир. Муҳаммад Мустаидхон Соқийнинг “Маъосири Оламгирий” асари Аврагзебнинг салкам эллик йиллик давлатчилик фаолиятини қамраб олганидан ташқари, сарой ва бошқа маҳкамалар мутасадди ходимларининг вазифаси, номи, мавқеи, салтанатнинг иқтисодий ва ҳарбий кудратидан тортиб, то унинг ташқи алоқалари тарихигача ёритиб бергани билан қимматли.

“Маъосири Оламгирий” Ҳиндистон ва Буюк Британия кўлёзма фондларида сақланган Аврагзеб тарихига оид бошқа тарихий манбалардан фарқли ўлароқ, бевосита сарой ҳужжатлари асосида ёзилган.

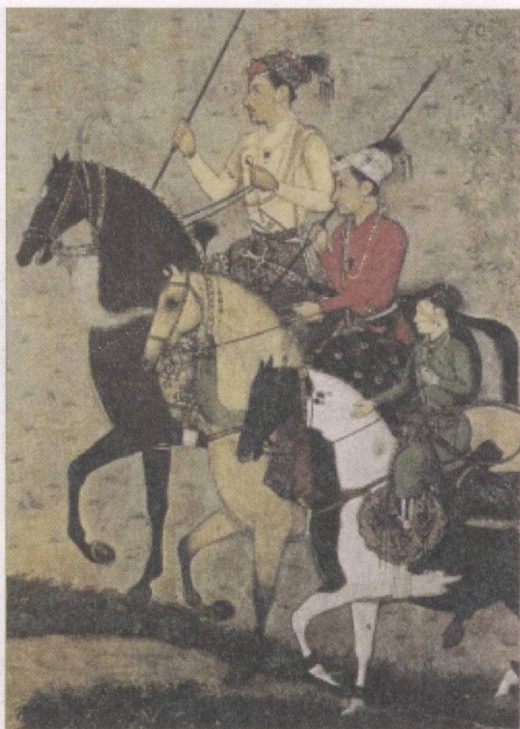
Манбанинг ёзилиш сабаби, муаллиф таъкидича, куйидаги таклиф ва тавсияга асосланган:

“...Ҳазрат Оламгирнинг хос муриди Иноятуллахон беистеъдод ва ғофил Муҳаммад Соқий Мустаидхонга сабабчи бўлиб (деди):

– Бас, жанобларининг шонли қирқ йиллик (даври) воқеалари, хабар ва ишлари, умуман, ўн йиллик даврни чиқариб ташлаганда, жаҳондорлик жаҳду жадали ва оламгирлик шуҳрати ёзиб баён қилинмаган. Сен маъни жомидан бол тотиб кўргансен, Оламгирни таърифлаш юзасидан етарлик даражадасен, сенинг салоҳиятинг бунинг уддасидан чиқишга тайёрдир.

Ҳинд-мусулмон диний-иҷтимоӣ бирлиги тарафдори Дородан фарқли ўлароқ, укаси Аврангзеб бу масалада унинг акси эди. У бошқарув тизгини Шоҳ Жаҳондан норасмий равишда Доро Шукуҳ қўлига ўтгач, оға-инилари Шужо ва Мурод билан иттифоқ тузиб, акасига қарши чиқади. Уч йил давом этган биродаркушлик уруши Аврангзебнинг ҳокимиятга келиши билан нихоя топди. Йиллаб давом этган бу кураш тафсилоти Муҳаммад Мустаидхон Соқий томонидан бундай қаламга олинган:

“Доро Шукуҳ давр ҳоконининг иқбол қудратидан хавф-хатарда бўлгани туфайли Олийҳазратнинг табъи носоғлиқ даврида бундан абадий саодатманд бўлиб қолишга уринди ва турли хил усталикларни ишга солди. Мамолик паноҳи шаҳаншоҳ жилов хизматидаги аскарларини ўз ҳузурларига чақирдилар. Ва (Доро Шукуҳ) онҳазратнинг ҳаётлик давридаёқ (уларнинг) қўллаб-қувватлаши билан Шоҳ Шужо ва Мурод Бахшлар ишни тугатиш ва хотиржамлик билан Оллоҳ танлаганнинг ишлари юзасида (позим бўлган) тадбирларни амалга ошириш андишасида онҳазратнинг айна касаллиги кучайган вақт-

Шоҳ Шужо, Аврангзеб ва Мурод Бахш

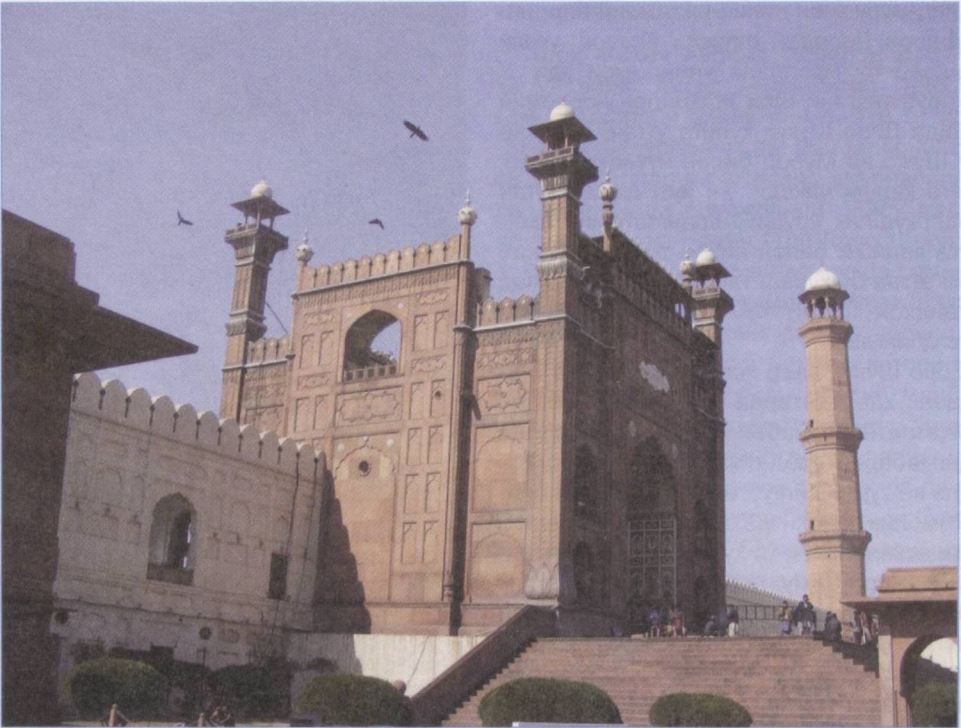
Айтдимки, менингдек бошдан-оёқ камчиликлардан иборат киши учун бу хилдаги жуда оғир юмушни бажариш (фақат) ... теран фикр ва билимдон бўлмиш қадрдон дўстларнинг лутф қилишига боғлиқдир. Уларнинг ёрдамисиз бу иш ёддан кўтарилган тоқига айланиб қолади.

(Асарни) ёзишдаги мушкулларни ҳал қилишни осонлаштириш учун сарой ва атроф субулардаги воқеалардан хабардор кишиларни жамлаш керак эди. Бу мафтункор муҳаббат ва ихлос олдидан ҳар бир дил истаган нарсани амалга оширишдан ва давр саҳифасига ёдгорлик қўйишдан ўзга мақсад йўқ бўлгани туфайли кўнгилга (бу вазифани бажариш) дан ўзга фикр келмади. Менинг илтимосим ҳам (дўстларга) оғирлик қилмади. Камина банданинг ҳам ишонч зиммасида лутф-карам шохлигининг ҳокони, коинот пири ва муршидининг туз ҳақини (оқлаш) зарурати бор эди, у ҳаётининг бир қанча вақтида давлат ишлари ҳалқасидан четда бўлиб, ҳар бир ўз кўзи билан кўрган ва ҳар бир ўша давр ишларига тайин қилинган арбоблардан эшитган воқеаларни аниқлаб, сўнг қогозга туширди”.

Илк бор форс тилидан марҳум профессор И.Ф.Низомиддинов таржима қилган ушбу асарнинг биз учун яна икки бебаҳо хусусиятини таъкидлаш ўринли.

Биринчиси, бу – мартабадаги ватандошларимиз ва уларнинг иҷтимоӣ ҳамда маърифий фаолияти зикридир. Зеро, улар номи ёд этилган саҳифалар келгусида фанни янги маълумотлар билан бойитиши эҳтимолдан холи эмас.

Иккинчиси, Аврангзеб саройининг Ўрта Осиё давлатлари билан савдо-дипломатик муносабатларининг янги қирралари батафсил баён қилингандир.

Аврагзеб қурдирган Бадшаҳи масжиди

да Акбарободга келди ҳамда Рожа Сингхни подшолик аскарлари билан биргаликда ўз сипоҳларини катта ўғли Сулаймон Шукуҳ сардорлигида Шоҳ Шужо устига юриш қилишга тайинланди...”

Доро Шукуҳнинг тахтни эгаллаш илинжида ҳатто мамлакат парчаланиб кетишига ҳам безътибор бўлганини муаллиф надомат билан тасвирлайди:

“...Шоҳжаҳонободда (шундай) касаллик вужудига келдиким, (натижада Шоҳ) жаҳонбонлик ишларидан узоқлашдилар. Ва Олий-ҳазратнинг катта ўғли Доро Шукуҳ фурсатни ғанимат билиб, атроф ва чегараларга хабар бериш йўлини тўсиб қўйди ва шу сабабдан мамлакатга катта ҳалалликлар етди...”

Эртаси куни шавкатли қаҳрамоннинг байроқларни мустақирол хилофот Акбаробод томон юришга баланд кўтариш ҳақида буйруғи чиқди... Доро Шукуҳ эса шу куннинг тонгида, яъни мазкур ойнинг ўн еттисида (яна)

саф тортиб – урушга отланиб, шавкатли қўшин истиқболига чиқди ва ҳар икки томондан тўпу тўфанг жанги қизиб, қатл этиш олови алангаланди... Ва барча ҳиндлар Доро Шукуҳ билан бирга эканликларига қарамай, у ўз турган жойида ваҳимадан титраб, филдан тушиб отга мингач, унинг бу хил бевақт ҳаракатидан лашкарлари саросимага тушиб қоча бошладилар...”

Аврагзебнинг Доро Шукуҳ билан олиб борган жанглари тавсифи сўнггида унинг қатл этилгани баён қилинган:

“Ва шу вақтда Баҳодирхон Доро Шукуҳни фалакнишон остонага келтирди, уни Хизрободда сақлаб турдилар. Турли сабабларга биноан унинг вужудининг беҳосил ғубори (тупроғи) мамлакат майдони узра туришига зарурат қолмаганлиги туфайли йигирма биринчи зилҳижжа панжшанба куни кечаси унинг ҳаёт чироғи ўчди ва жаннатошён Хумоюн подшоҳ қабри ёнига дафн этилди”.

Гарчи Доро Шукуҳ мағлуб этилган бўлса-да, аввал афв этилган Шужонинг ҳукмронликка интилишига ҳам чек қўйиш керак эди:

“Шоҳ Шужонинг исён кўтаргани ҳақида хабар етиб келди. (Аслида) пурнур (ҳазрат) кўнглида, агар мумкин бўлса, (ўтган ишларга нисбатан) билмаган киши бўлиб қўяқолиш бор эди. Бироқ Шоҳ Шужо жасорат билан то Банорас ҳудудигача яқинлашиб келиб, жангу жадал қилишга қасд этди...

Кўп ўтмай Шоҳ Шужонинг Банорас ҳудудидан йўлга чиққанлиги ҳақида устма-уст хабарлар етиб келди. Маслаҳат билан шунга қарор қилиндики, (хоқон) Сурун шикоргоҳи томон таважжуҳ этадилар ва Шоҳ Шужонинг яқинлашиши хабарини кутиб турадилар...

Ва жаҳон шаҳаншоҳи шикорчилар манзили томон йўл олиб, учинчи раббулохирда Сурун қишлоғига етдилар ва шу ердан бошлаб Шоҳ Шужони мурсои мадорага келтиришликни поёнига етказишни хоҳладилар (ва) бир неча бор насиҳатомуз саҳифалар юбордилар, токим унинг кўнгли кайфияти равшан тортсин. Ва лекин унинг мурсои мадорадан ҳеч бир наф олмаслиги аниқ бўлиб қолди. Шунинг учун мазкур ойнинг бешида унга қаршилиқ кўрсатиш учун Сурундан туғларини баланд кўтардилар...”

Аврагзебнинг ўз рақиблари билан кечган тўқнашувлари Шоҳ Шужонинг қатли билан тугалланган:

“...Бангола воқеаларидан арзга етдики, Шоҳ Шужо Акбарнагардан Тонда томон кетаётганда Радихон таниб қолиб, уни ўғли Сайфулло билан биргаликда қатл қилган”.

Аврагзебнинг шахсий ҳаёти ва унинг қарийб ярим асрлик ҳукмронлиги даврида юз берган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва айниқса, маданий ислоҳотлар борасида фанга номаълум жиҳатлар бор.

Маданий ислоҳотларнинг бобурийлар саройи анъаналарига ёт кўриниш олишига шаҳаншоҳ ҳаётига тааллуқли кўнгилсиз бир воқеа сабаб бўлгани фақат сўнги топилган манбалардан маълум бўлди. Бироқ бу ерда биз тахт соҳибининг шахсий ҳаётида ўчмас

из қолдирган ҳодисалар асосида унинг фаолиятини сарҳисоб қилиш фикридан узоқмиз.

Аврагзеб иқтисодий жиҳатдан заифлаша бошлаган салтанат қудратини тиклаш учун мусулмонпарвар хоқон сифатида маҳаллий ҳинд феодаллари қўлидаги ерларни қисқартирди, улар учун зиёрат ва жизъя солиғини қайта жорий қилди. У янги ҳарбий юришлар ҳисобига хазинани бойитиш ниятида 1686-87 йиллари Бижояпур ва Голконда-ни ўз тасарруфига олиб, марказий ҳокимият таъсирини бутун Ҳиндистонга ўтказишга эришди.

Аммо Аврагзеб ташқи ва ички сиёсатининг дастлабки муваффақиятлари салтанат пойдеворини мустаҳкамлаш учун етарли эмасди. Хусусан, муқаддам бобурийлар қўллаб келган ички сиёсатдан оғиш, айниқса, мусулмон бўлмаган ер-мулк эгаларининг манфаатларига зид келиб, мавжуд қарама-қаршиликларни янада кескинлаштирди. Бинобарин, ҳинд феодалларининг аввалига ҳуқуқи, кейин эса мол-мулкига дахл қилиниши, уларнинг давлат вазифаларидан четлатилиши одатий ҳолга айланиб қолган эди.

Аврагзебнинг сиртдан равнақ топган салтанати ичдан мустаҳкам эмасди. Шунингдек, баъзи чекка вилоятлардаги тобе ҳукмдорлар подшоҳни чалғитиб бойлик орттириш билан овора эди. Натижада мамлакатда юзага келган оғир вазият, кўзғолонлар ва вилоят ҳокимларининг ўзбошимчаликлари дарғазаб подшоҳнинг янги-янги қонли юришларига сабаб бўлди. Солномачи Хафийхоннинг маълумотида ёзилишича, “Салтанатнинг ақалли бирор вилоятида на жогирдор, на фоуждор (ҳарбий саркарда) ва на заминдор юрагида ҳукуматга нисбатан қўрқув туйғуси сезилмасди” (*История Индии в средние века. Стр. 18*).

Бунинг устига маратҳлар, сикҳлар ва ҳатто сунний мазҳабидаги афғонлар ҳам бош кўтардилар. Ўз эркига қўйиб берилган сикҳларнинг сони ортиб, йирик диний ва ҳарбий кучга айланиши хавотирли тус олди. Аврагзебнинг тўққизинчи Гуруни жазога тортиши сўнги, ўнинчи Гуру Говинда бошчилигида кўтарилган кўзғолон билан тугади.

Хукмдорнинг салтанатда амалга оширган диний-ижтимоий ислохот ва жорий этган қонун-қоидаларидан қалам аҳлидан ташқари, санъат ва маданият соҳалари ҳам четда қолмади. Масалан, мусиқа санъати Аврангзеб ҳукмронлигининг дастлабки йиллари ўз маромида ривожланган:

“Хилофат тахти пояси хушовоз мутриб (ашулачи)лар ва дилнавоз созандалардан иборат хурсандчилик базмини ораста этувчилар, севинч-қувонч бисотини шодиёна ордирувчиларнинг жамланган жойи бўлишига қарамай ва гарчи жулуснинг биринчи йиллари гоҳ-гоҳ хурсандчиликни оширувчи (ашула ва куйлар) эшитган бўлсалар ва бу фанда ниҳоятда баркамол ва қиқаёб (тухумнинг ички пардасини қидирувчи, яъни нозик дид ва серзавқ) бўлсалар ҳамки, камоли таваззуъ ва парҳезкорлик юзасидан ҳамма нарсадан (ўзларини) тортиб турар эдилар... Мусикий фанининг мохирларидан бўлмиш Мирза Мукаррамхон Сафавий Ҳазратдан кўшиқ (ва оҳанг) ҳақида нима дейсиз, деб сўради. Гавҳар сочувчи тил деди: Аҳл (авом халқ) учун мумкин...”

Иқтибосдан аён бўлдики, ҳинд халқи диний эътиқодининг муҳим қисми, хусусан, “Самаведа” тароналари – мусиқа авом учун ман этилмаган.

Хуллас, бордию ушбу хусусда ислохотдан олдинги ва кейинги ҳолатни аниқ тасаввур қилмоқчи бўлсак, қўлёзма матнининг қуйидаги парчалари билан танишишнинг ўзи етарли:

“Кўнгил очувчи томошалар, киши ғайратини келтирувчи мушакбозликлар авжга минди. Қандайин тўй ва тантана ва хушнудлик ва сурурлик маросими лозим бўлмасин, ҳаммаси яхшилик ва гўзаллик билан амалга оширилди. Ва муборакбод қилиш базми бошланиб кетди...”

(Лекин) бора-бора (бу хил ишлар) бутунлай ман қилинди; ашула этиш нақши узоқ ва яқинлар хотирасидан қилич воситаси билан ўчириб ташланди”.

Дарвоқе, Аврангзеб фаолияти тўғрисида Ҳиндистонда яшаган овруполик Бернье, Та-

вернье, Мануччи сингари дипломат ва савдогарлар берган маълумотларни ҳам унутмаслик керак. Уларнинг кузатувиға кўра, Аврангзеб ҳукмронлиги йилларида салтанат емирила бошлаган – аҳоли қашшоқлашган, деҳқонлар, ҳунармандларнинг яшаш шароити оғирлашгани боис, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сифати пасайган, кўп сонли қўшиннинг жанговарлик қудратига путур етиб, оқибатда салтанат кўзғолонларга юз тутган” (*История Индии в средние века. Стр.492*).

Ҳинд-мусулмон маданиятининг Аврангзеб давридаги ҳолатига келсак, тўғри, қачонлардир бобурийлар саройининг кўрки бўлган мусиқа ва рақс санъати тақиқланди, мусаввирлар пойтахтни тарк этди. Лекин бу салтанатда маданий тараққиётга буткул путур етди дегани эмас эди. Жумладан, Ҳиндистондаги туркий тил тараққиёти билан боғлиқ баъзи мисолларга эътибор берайлик. Русия элчиси Семен Маленький божсиз савдо-сотик қилишга ҳуқуқ берувчи туркий тилда ёзилган фармон билан тақдирлангани, бир жиҳатдан, туркийнинг Ҳиндистон давлат маҳкамаларидаги мавқеини белгиласа, бошқа томондан, унинг ўша вақтдаги Бухоро ва Балх билан дипломатик алоқаларга боғлиқлигини ифода этади.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида маълум даражада ўз мавқеини йўқота бошлаган Чигатой туркийси Аврангзеб даврига келиб қайта тикланган. Чунки туркий тилни тадқиқ ва ташвиқ қилишда Аврангзебнинг ўзи ҳам муайян ҳисса қўшган. Яъни бевосита унинг кўрсатмасига биноан Муҳаммад Ёқуб Чангийннинг туркий тил грамматикаси масалаларига бағишланган 15 қисмдан иборат “Келурнома” ёки Касабан Барбаланинг шу анъана руҳидаги “Ҳафт ахтар” асарлари ёзилган.

Ҳинд тарихчиси Жадунатх Саркорнинг маълумотича, Аврангзеб араб ва форс тилларида дурустгина ёза олган. У ҳинд тилида гапирганида, ўша кезлари кенг тарқалган ҳикматли сўзлардан эркин фойдаланган. Балх ва Қандаҳордаги аксар ўртаосиёликлардан ташкил топган қўшинда хизмат қилганидан бўлса керак, у аиниқса чигатой туркийсини пухта билган.

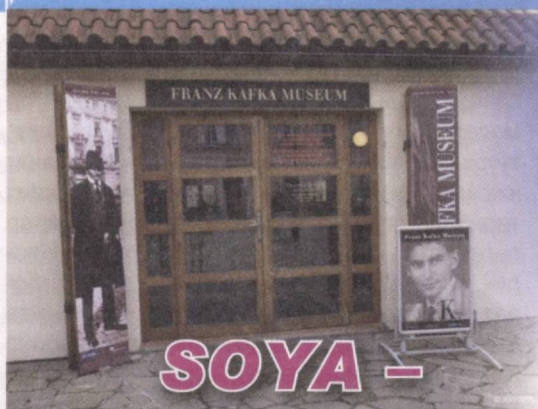
Меъморчилик соҳасида Дехли ва Лоҳурда Мўтий, Бадшон масжидлари каби иншоотлар қад кўтарди. Мамлакатдаги адабий жараён борасида Мавлоно Иброҳим Ҳисорий, Мунъим Самарқандий, Мулла Муфид Балхий, Мирсаид Жалол, Носир, Шамим ва Саодатга ўхшаш мовароуннахрлик олим ва шоирларнинг Ҳиндистонга келганларини қайд этиш мумкин. Ҳали ҳаётлигидаёқ Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон ва Озарбайжонда чуқур ҳурмат ва эътибор қозонган мутафаккир ва мутасаввиф шоир Мирзо Бедил ҳам мазкур давр адабиётининг ёрқин сиймоси эди.

Авраңгзеб вафотидан сўнг бобурийлар расман яна 150 йил тахтга эғалик қилди. Ҳатто сулоланинг сўнгги вакили заиф ва танг аҳволда қолганида ҳам, инглизлар тазйиқига қарши бош кўтарган авом ўз раҳнамоси этиб тахтнинг ҳақиқий эгасини танлади (*Нуритдинов М. Бобурийлар сулоласи. Т., "Фан", 1994, 47-бет*). Аммо исён бостирилгач, сўнгги бобурий ҳукмдор ўз оиласи билан Бирманинг Рангун шаҳрига бадарға қилинди.

Муаррихларнинг аксарияти бобурийлар сулоласининг таназулга юз тутиш сабабларини, аввало, ички сиёсатнинг диний мурасасозликдан юз ўгиришида кўрадилар. Агар масалага фақат ана шу жиҳатдан қаралса, тўғри, Акбар ҳукмронлиги вақтида мамлакат юксалишни бошидан кечирган. Аммо яхлит тарихий давр нуқтаи назаридан, бобурийлар салтанати, Маҳатма Ганди таърифлаганидек, "бир миллат – икки эътиқод"дан иборат янги ҳинд давлатчилиги шаклланишида етакчи омиллардан бири бўлди. Шу боис Ҳиндистонда шаклан ва мазмунан янги "на ҳиндларники ва на мусулмонларники бўлган ҳинд-мусулмон маданияти тугал қарор топди" (*Tara Chand. Influence of Islam on Indian culture. Allahabad, 1963, p.137*). Чунончи, XVI-XVIII асрлар мобайнида яратилган барча ноёб асарлару тарихий ёдгорликлар, аввало, турли миллат ва эътиқодга мансуб, диний адоват ва низолардан устун келган чин инсоний туйғулар ҳамда ҳамкорликка интилган ақл-заковатнинг амалий ифодаси эди.

Авраңгзеб даҳмаси

Франц КАФКА

SOYA – QUYOSH BORLIGIGA ISHORADIR

Ҳақиқат йўли – бамисли замин узра тортилган дор. Чамаси, бу йўл равон юрмоққа эмас, мудом қоқиниб-тўқинмоққа мўлжалланган.

Бизни доим балоларга дучор этадиган икки катта нуқсонимиз бор: бесабрлик ва бепарволик. Бесабрлиги сабаб одам жаннатдан бадарға этилган, бепарволигидан эса у ернинг йўллари тақа-тақ беркилган. Эҳтимол, барчаси бесабрликнинггина оқибатидир. Бесабрлик ортидан жаннатдан қувилдик, у сабаб жаннатдан мосувомиз.

Ёвузликнинг жилвагар васвасаси – урушга даъват этишидир.

Сиринг борлигини асло ёвузликка бой берма.

Тошни нега бунча қаттиқ сиқимлаб оламиз? Уни имкон қадар узоққа итқитмоқ учун. Аммо тош тушадиган жойга йўл ҳам олиб боради.

Кучли рақиб қаршисида вужудингда мислсиз жасорат жўш уради.

Панагоҳ кўп-у, нажотни биргина жойдан топамиз, лекин панагоҳ каби нажот йўлларининг ҳам сон-саноғи йўқ.

Мақсад бор-у, унга элтгувчи йўл йўқ;
йўл деб ўйлаганимиз эса охир-оқибат
ҳеч қаерга олиб бормади.

Умр сўқмоғида баъзан номақбул иш-
лар қилишга ҳам тўғри келади; мақбул
амалларни эса азал пешонамизга битиб
қўйган.

Қаҳру ғазабга эркингни бериб қўйдингми – тамом, у энди сени ўз
нағмасига ўйнатгани ўйнатган.

Эзгулик – қайсидир маънода, ҳаловатсизлик деганидир.

Илгарилари нега савол бераман-у, жавоб ололмайман, деб ҳай-
рон бўлардим, ҳозир эса сўрашга қандай журъат этган эканман, деб
ажабланаман. Негаки мен ўйлаб ҳам ўтирмай шартта савол берар-
дим-қўярдим-да.

Одам боласи у қадар ёвуз, баттол эмас аслида. У кўпинча орқа-олди-
ни ўйламай иш қилади, оғзига келганини қайтармай гапиради. Оқибат-
да билиб-билмай гуноҳ орттиради, ёмонотлик бўлади.

Равон-текис йўлдан ўз ҳолингча кетаётиб бирдан ортга чекинсанг
– ишинг пачава деявер; лекин тик қояга тирмашиб чиқаётган экан-
сан (қоя шу қадар тиккалигидан пастдан қараган одамга унга осилиб
тургандек кўринадан), ортга чекинишинг оёғинг остидаги замин мус-
таҳкамми-йўқми, шунгагина боғлиқ, баски, ноумид бўлолмайсан.

Аввал-бошдан шоҳ бўладими ёки унга чопар – уларнинг ўз ихти-
ёрига ҳавола этилган эди. Ўйин боласи эмасмиди, бари чопар бўл-
моқни ҳавас қилди. Шу боис ҳозир фақат чопарлар бор, улар дунё
кезиб, бир-бирига бемаъни хабарларни етказиш билан овора. Бари
жон-жон деб бу ғурбатдан воз кечган бўларди, лекин қасам ичмаган-
ми, бунга журъат этолмайди.

Ҳақиқат – ҳаётнинг буюк неъматидир. У сотилмайди, насиёга берилмайди. У худди гўзаллик ва муҳаббат янглиғ инсонга инъом этилади.

Ҳамма нарса, ҳатто ёлгон ҳам ҳақиқатга хизмат қилади. Соя ҳам қуёшнинг борлигига ишора, ахир!

“Бўлмоқ” (sein) сўзи олмон тилида ҳам мавжудликни, ҳам кимгадир дахлдорликни англатади.

Тараққиётга ишониш – тараққиёт юз берганига ишониш дегани эмас. Акс ҳолда, бу асло ишонч бўлмас эди.

Санъат – кўзгудир, баъзан у соат каби олдинга чопиб кетади.

Кексалик – ёшликнинг борар манзили, унинг қисматида муқаррар турган истиқбол. Шундай экан, унга қарши курашгандан нима наф? Мақсад – тезроқ шу манзилга етишми? Ёки тезроқ бу фанони тарк этишми?

Инсон улғайгани сари дунёқараши кенгая боради-ю, яшаш имкониятлари чеклангандан чекланаверади. Охир-оқибат у фақат нафас олишу нигоҳ ташлашдан бошқасига ярамай қолади. Айни шу паллада у босиб ўтган ҳаёт йўлига илк ва сўнгги маротаба назар солади.

Ўзинг билан олам ўртасидаги муҳорабада оламнинг вакили бўл.

Инсоннинг бутун умри – бор-йўғи уни ўлимга олиб борувчи йўлдир.

Аввал-бошда биз жаннатда яшаш учун, жаннат эса биз учун яратилган эди. Бизнинг қисматимиз ўзгартирилди; табиийки, жаннатга ҳам бошқа қисмат тайин этилган, лекин бу ҳақда оғиз очилмайди.

У яхмалак учишни энди ўрганаётган, боз устига, фақат тақиқланган жойда машқ қилаётган конькичига ўхшаб далиллар ортидан югургани югурган.

У ўз дастурхонидан чиққан сарқитни увоғиниям қолдирмай жиглдониға уради; тўғри, шунинг орқасида бир муддат бошқалардан кўра тўқроқ юради, бироқ охир-оқибат дастурхон бошида ўтириб овқат ейишни унутади; шу кўйи бора-бора сарқит ҳам чиқмай қўяди.

Ишонч – жаллоднинг жодисига ўхшайди: ҳам зил-замбил, ҳам қушдек енгил.

Унинг икки рақибни бор. Биринчиси орқасидан нуқтагани нуқтаган, иккинчиси олдинга ўтказмайди, йўлини тўсгани тўсган. У ҳар икки рақибни билан тинмай олишади. Иккинчи рақибни билан курашда биринчиси (ортидан туртиб), биринчи рақиб билан курашда иккинчиси (кўкрагидан итариб) қўллаб туради. Масалага назарий жиҳатдан қараганда – манзара шундай. Лекин бу икки рақибдан ташқари ўзи ҳам бор-ку, хўш, унинг кўнглида нелар борлигини биров билади-ми? Ҳар ҳолда у қачондир бир куни – бунинг учун бутун олам зимистон қўйнига ғарқ бўлиши лозим (дунё дунё бўлиб бунақасини ҳали кўрмаган) – сездирмайгина бир чеккага ўтиб олиб, бир-бирининг гўштини еяётган икки рақибига ҳакамлик (жанговар тажрибаси бор эмасми) қилишни орзу этади.

У ҳибсхонасига кўникиб қолган эди. Тутқунликда ўлим топиш ҳаётдаги ягона мақсадига ҳам айланиши мумкин. Лекин қафаснинг панжаралари бор. Оламнинг шовқин-сурони шу панжаралар оша бемалол сизиб киради. Бундоқ олиб қараганда, уни эркин одам дейиш мумкин: оламда бўлаётган ҳамма гапдан хабардор, ҳеч нимадан қуруқ қолмасди, хоҳласа, қафасни тарк этиши мумкин, чунки панжара симларининг ораси бир мерча келади, уни ҳатто тутқун ҳам деб бўлмасди.

Ҳаётнинг мазмуни унинг абадий эканлигидадир.

Мол-давлат – бевафо, биламан, ўзи омонат нарса боқийликка қандай даъво қилсин?!

*Рус тилидан ШОҲСАНАМ
таржимаси*

KITOB OLAMI – SHAXSLAR OLAMI

Mirzo KENJABEK mutolaa qiladi

Александр П у ш к и н. Евгений Онегин. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Дунё адабиёти тарихида катта ҳажмдаги шеърӣ асарлар орасида “Евгений Онегин”дек кўп ўқиладиган китоб бўлмаса керак. Пушкиннинг илҳоми ҳамма нарсани оқиб кетувчи тошқин селга ўхшайди. Унда ўз халқи тарихи билан бирга бошқа халқларнинг ўтмиш тафаккури, кўплаб жаҳон шоирларининг фикр ва туйғулари ҳам қўшилиб оқиб бораётганини кўрамиз. Пушкин халқининг бир асрлик ҳаёти манзараларини бир асарга сиғдирган.

Ўзбек элида “Ўткан кунлар”дан кейин Отабек ва Кумуш исмлари урф бўлиб кетганидек, рус элида ҳам бу асардан сўнг Татьяна деган исм кенг расм бўлган. Илгари зодагонлар орасида Татьяна исми кам қўйилган, бу ном фақат қуйи табақа кишиларида учраган. Пушкингача бу номни бирор адиб ишлатгани ҳам йўқ.

Камина мазкур шеърӣ романдаги камроқ эътибор берилган уч жиҳатга тўхталиб ўтмоқчиман. Биринчиси – асардаги сохта илоҳлар; иккинчиси – Пушкиннинг яқка илоҳга бўлган эътиқоди; учинчиси – эркин сатрлар ва лирик чекинишларда Пушкин шахсининг ифодаси.

Биринчи нуқта: сохта илоҳлар. Улуғ мутасаввифлар фикрича, сохта илоҳларнинг энг ашаддийси – инсон нафсидир. Чунки бошқа барча пуч илоҳлар инсон нафсининг ҳаволаридан, унинг тизгинсиз ақли кашф этган ботил эътиқодлардан пайдо бўлган.

“Евгений Онегин” шеърӣ романига комил шарҳ ёзган Юрий Лотманнинг хабар беришича, илк бобдаги асар қаҳрамонининг тўғридан-тўғри нутқи билан бошланган “Мой дядя самых честных правил”

(“Хўб ботартиб, рострав амаким”) сатри Криловнинг “Эшак ва мужик” масалидан иқтибос қилинган: “Осел был самых честных правил” – “Эшак эди хўб ботартиб, тўғри юрувчи” (Лотман Ю. “Роман А.С.Пушкина “Евгений Онегин”. Комментарий. Л., “Просвещение”, 1993, стр. 119-121). Ёш Онегиннинг қувлиги шу бобдаги бошқа ҳақорат сўзларидан ҳам билинади. Пушкин халқ ичида машҳур бўлиб кетган бундай қув иборалардан кўп фойдаланган. Ўз амакисини эшакка ўхшатган, ёшлиқдан тили заҳар бўлган, барча нарсадан тўйиб, ҳаёт завқи қолмаган Онегин асар охирига бориб, муҳаббатга ташна, дард чекувчи, “қонидаги пўртаналарни тиндира олиш”га қийналувчи, жўшқин инсоний қиёфа касб этади. Ана шу қув йигитча барча хеш-ақрабонинг меросхўри:

*Қодир Зевс хоҳиш-ҳукми шай:
Бор ақрабо вориси – ўша.*

Дарвоқе, Зевс ким? Абу Райҳон Беруний “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарида Зевс ҳақида ёзади: “Юнонлар гумонича, қонунлар ва шариатларни инсонлар насаби бориб тақаладиган Зевс ижод этган эмиш. Оламнинг кейин пайдо бўлганини инкор этувчилар Зевсни башариятнинг биринчи отаси деб гумон қиладилар” (Абу Райҳон Беруний. *Осор ул-боқия (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). Танланган асарлар. 1-жилд. Таржимон – Абдуфаттоҳ Расулов; Т., “Фан”, 1968 йил, 236-бет*). Қадимий юнон муътақидлари бу ботил эътиқод билан кифояланмасдан, бора-бора Зевсни илоҳ даражасига кўтардилар, у кўпплаб сохта илоҳлар орасида гўё энг қудратлиси ҳам ҳисобланди. Беруний маълумотидан англашиладики, шахсларни ҳаддан ортққ улуғлаш бора-бора уларни илоҳлаштириш, шахсига сиғинишга элтади. Намруд, Фиръавн, Сталин каби золимлар шахсига сиғиниш уларни ўзида йўқ сифатлар билан улуғлаш оқибати эди.

Турли ҳаётий сабаблар билан юнон ва рум эътиқодида ҳар бир соҳанинг ўз “худо”си пайдо бўлди ва бу мудҳиш ақида бадий асарларга кириб қолди. Қадимги юнон асотирида Зевс – илоҳлар илоҳи, Терпсихора – рақс илоҳаси, Эол – шамол илоҳаси, Аполлон (Феб) – ёруғлик илоҳи ва шеърят ҳомийси (Пушкин “Аполлон авлоди” деганда шоирларни назарда тутати), Ҳименей – никоҳ ва оила илоҳи, Афродита – муҳаббат илоҳаси, Мельпомена – фожиа (трагедия) илоҳаси, Талия – мазҳака (комедия) илоҳаси. Қадим Рум асотирида Венера – ишқ ва гўзаллик илоҳаси, Диана – ой илоҳаси, Флора – гуллар илоҳаси. Рум асотирида яна Амур – ёй-камалак билан қуролланган қанотли бола қиёфасидаги севги илоҳи ҳам бор. Шуниси қизиқки, бу илоҳларнинг баъзиси урғочи, баъзиси эркак шаклидадир.

XX аср олимларидан бири – доктор, профессор Маҳмуд Асъад Жўшон қадимги юнонларнинг бу эътиқодини танқид қилиб ёзади: “Юнон ақидаси каби, ҳатто шаробни ҳам худо деб сиғинган булғонч бир эътиқод, кўпхудоилик (политеизм), бутпарастлик каби жамиятлар бор экан, бузуқликларни, ёмонликларни янги нарса деб ўйламоқ янглиш бир ишдир” (Маҳмуд Асъад Жўшон. *Тасаввуф ва гўзаллик. Т., “Адолат”, 2004, 23-бет*).

Бундай ботил эътиқод қадимги ҳаким зотлар – Афлотун ва Пифагор давридаёқ танқид қилинган (Маҳкам Маҳмуд Андижоний. *Клитофонт ёхуд ғарб ва шарқ манбаларида адолат талқини. “Имом ал-Бухорий сабоқлари” журнали, 2011 йил 4-сон, 277-бет*).

Иккинчи нуқта: Пушкиннинг якка илоҳга бўлган эътиқоди. Пушкин асаридан ўз даврида кибор доира тимсолида бутун бошли халқ кўпхудоилик балосига гирифтор бўлганини кузатамиз. Бу шоирнинг ҳам шахсий эътиқоди эдими? Йўқ! У Иброҳим алайҳиссаломнинг золим ҳукмдор Намрудга айтган жавобидан Яратган зотнинг ҳеч бир шериги йўқлиги, якка-ягоналигини яхши билгани англашилади:

Лек Сендаги илоҳий шахтдан
Ўчди осий такаббур уни:
“Мен чиқардим қуёшни шарқдан,
Қани, чиқар ғарбдан сен уни!”

(Пушкин А.С. “Қуръонга эргашув” (“Подражания Коран”) туркуми. Абдулла Шер таржимаси.)

Пушкин Қуръони карим таржимасини фаранг тилида ўқиганини, унда эса ҳар бир Пайғамбар “Эй қавмим! Ёлғиз Оллоҳга ибодат қилинглар! Ундан бошқа ҳеч бир илоҳ йўқ!” деб айтганини яхши биламиз. Ҳеч ким Пушкинни мусулмон бўлган деб даъво қилмайди, лекин у “Қуръонга эргашув” туркуми билан ҳақиқат оламига бўлган ишонч-эътиқодини намоён этган дейиш мумкин. Ҳатто у мазкур туркумга ўз даврининг таъна-маломатларидан сақланиш учун мурасасоз изоҳ ёзгани ҳам маълум (Пушкин А.С. *Сочинения в трёх томах. Том 1. Подражания Корану. Примечания А.С.Пушкина. М., “Художественная литература”, 1985, стр. 321-326*). Лекин ўшанда ҳам Оллоҳни Оллоҳ деб, Оллоҳнинг сўзини Оллоҳнинг сўзи деб эътироф этган. Ушбу банд эса изоҳга ҳожат қолдирмайдиган ҳужжатдир:

Муҳаммадга меҳрибон Оллоҳ
Нозил этди муқаддас Қуръон.
Биз ҳам унга ёпишайлик, оҳ,
Кўзимиздан тарқасин тумон.

“Пророк” (“Пайғамбар”) деган шеъри ҳам айнан Оллоҳнинг Расули ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом ҳақларида экани тадқиқ қилинган.

Учинчи нуқта: Пушкин шахсининг ифодаси. “Евгений Онегин” асаридаги мен учун энг қимматли парчалар шоирнинг лирик чекинишларидир. Пушкин Онегин тимсолида ўз шахсини ифода қилмаганини, ундан фарқи борлигини айтишдан шод эканини изҳор этади:

Гўё бошқа одамга доир
Достон битмоқ биз учун душвор.
Шоир ўзин айлармиш ошкор.

Лекин кўп ижодкорлар Пушкин асардаги шоир Ленский ўлими тимсолида ўз ўлими манзарасини чизиб берган, деб эътироф этадилар (Эркин Воҳидов. *Дил тубига чўккан лаҳзалар. “Шарқ”, Т., 2013, 45-46-бетлар*).

Тақдирни-ку ўзгартириб бўлмайди, лекин тақдиротда, ўз даври қонунларида адолат бўлса эди, буюк мутафаккирлар “бошини силашга бир меҳрибон қўл” (*Фафур Фулом таъбири*), бир элпарвар, заковатли ШАХС бўлса эди, Пушкин, Лермонтов беҳуда ўлмас эди. Бу рўйхатни Есенин, Маяковский, Чўлпон, Қодирий, Усмон Носиргача давом эттириш мумкин. Лекин отувсиз, маънавий ўлимга маҳкум этилганлари қанча! Тарихда, мустабидлар даврида маънан ўлган шахслар жисмонан ўлган шахслардан кўпроқдир.

Пушкинни “ўлдириш” шўро даврида ҳам давом этган, чунончи, ҳаётининг сўнгги йилларида тақдир хотимасига шошилган шоирнинг серқайғу ва дарғазаб суратини чизган ленинградлик рассом Марк Чаусовский асарига фикр билдирган меҳмонлардан бири “Мулоҳазалар дафтари”га “Пушкинни Чаусовскийдан ҳимоя қилиш жамиятини тузмоқ лозим”, деб ёзган эди (*Ежелёв А. Вторая жизнь портрета. Соб. корр. “Известий”, Л., “Известия”, 1979*).

Қалб яшириладиган тузумда яшаб сўз айтиш осон эмас. Шеърий роман кенгликларни Пушкинга ўз дарду армонларини кенг изҳор этиш имконини берган. Уларда она тил қайғуси ҳам, ватанпарварлик туйғуси ҳам, кадр-қиммат ҳасратлари, озодлик даъватлари ҳам етарли. Пушкин Ядронденгиз (Адриатика) ва унга қуйилувчи Брен-

та дарёси ҳақида гап кетганда “Африкам осмонларига термулайн” дея ўз ҳабаший зоти ва асл ватанига ишоратлар қилади. Мавзу Москва томон бурилганда эса Дмитриевнинг “Москов, Руснинг суюкли қизи, / Қайдан топай сенинг тенгингни?” сатрларини, Баратинскийнинг “Она Москвани севмай бўлурми?” сатрини онасўз (эпиграф) қилиб келтиради. 1812 йилги Москва ёнгинини назарда тутиб, Наполеондек саркардага “Бош эгмади Москвам асло”, Кремлнинг калити ўрнига “У беқарор босқинчига, бас, / Этиб қўйди ёнгин мухайё”, дея ифтихор қилади. Ниҳоят, қулфи дилини очади:

*Мен фироқин чекиб дунёнинг,
Дайди қисмат ичра ҳам бот-бот
Москов, сени ўйладим, ҳайҳот!
Москов... Қанча шу бир садонинг
Рус қалбига наволари бор!
Не-не акси садолари бор!*

(Пушкин А.С. Евгений Онегин. Шеърый роман. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1988, 7-фасл, XXXVI боб.)

Агар яна парчалар келтирсам, сўз чўзилади. Энг яхшиси, асардаги шахсий арзи дилларни йиғиб, алоҳида китоб қилмоқдир! Чунки шахсий чекинишларида Пушкин ҳам муҳаббатли бир дил соҳиби, ҳам курашчан ижтимоий арбоб сифатида намоён бўлади.

Албатта, Пушкиннинг ватанпарварлиги босқинчиликка ризолик ва ўз миллати хумронлигини исташ туйғуларидан холи эмас эди. Чунончи, Русия Кавказнинг бир тепалигини эгаллаганида “Яшасин Русь қироли! Туркларнинг яна бир тепалиги бизники бўлди!” дея шодланиб ҳайқирганлари князь Раевский хотираларида бор (Шукур Холмизаев. Сайланма. Ҳикоялар. “Танҳолик”. Т., “Шарқ”, 2006, 153-бет). Чунки, шоир том маънода Русиянинг овози эди.

Сергей Есенин сайланмалари (Сергей Есенин. Избранные сочинения. М., “Художественная литература”, 1983; Сергей Есенин. Стихотворения. Поэмы. М., “Художественная литература”, 1983; Сергей Есенин. Замин даргаси. Шеърлар ва достонлар. Эркин Воҳидов таржимаси. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1971; Сергей Есенин. Лирика. Тўлдирилган қайта нашр. Эркин Воҳидов таржимаси. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981).

Сергей Есенин адабиётимизда ҳали шахси тўлиқ очилмаган муҳташам сиймодир. Унинг асл ғоялари ва тағдор сатрларини тадқиқ этиш ўрнига, ҳамон унинг “безорилиги”га шайдо бўлиб юрибмиз. Яна уни кўпроқ дашту далалар ва мажозий муҳаббат куйчиси сифатида таниймиз. Ҳолбуки, у ўз жунуни ортига яширинган жанговар шахс ҳамдир. Унинг Пугачёв мавзусига юз бургани бежиз эмас эди.

Ўлим хавфи муқаррар бўлган даврларда асл моҳиятини яширган ва ўзини жинниликка солган шахслар борлигини китоблардан ўқиганмиз. Сергей Есенин ўзини “хулиган” – безори қилиб кўрсатиш билан улуғ дарду армонларини хаспўшлашга, жонини золим ва мустабид тузум тажовуздан қутқаришга, шахсини ўлимга “лойиқ бўлмаган” майда одам қилиб кўрсатишга уринган дардкаш бир инсон эди.

Ушбу сатрларда сохта мафкура, ногора ва бургу шовқинлари қурбони бўлган “қишлоқ йигитчалари”нинг аянчли тавсифи бор:

*Мана, кўринг қишлоқ йигитчаларин,
Булар ёш фирқалар – марш билан келар.*

Гармонни янграгиб баралла улар,
Куйлар Бедний Демьян агиткаларин.

(Эркин Воҳидов таржималари).

Бу сатрлар тағзаминини очадиган жиҳат ёлгон ғоялар тарғиботчиси бўлмиш шоирнинг “Бедний” деган насаби – фамилиясидир. Яъни алданган ёшлар бахтсиз, шўрлик бир шоирнинг ташвиқий шеърларини кўшиқ қилиб юрибди! Бу ўринда “Демьяна Бедного” деб ишлатса ҳам бўлар эди, лекин “Бедного Демьяна” ифодаси бахтсиз Демьяннинг мусибатини бўрттириб кўрсатмоқдаки, бу Есениннинг алдовлар тузумига очиқ масхарасидир. Шоирнинг “Туткун куш ҳақда шеър / Ўқийсан дилғаш” мисралари, кейинги “Ўргатилган қушмас, Шоирман ахир; / Қандайдир демьянлар тенги эмасман”, “Гўё она тилим менга ёт бутун, / Гўё ажнабийман ўз ватанимда” деган сатрлари унинг шахси ва ғояларини равшанроқ очади. Қалъалари мустаҳкам ёлгон салтанатининг маддоҳи бўлган шахсни ўз исми билан атаб, тўралар истаган нарсани сайраб берадиган қафасдаги ўргатилган қуш эмасман, “Қандайдир демьянлар тенги эмасман” дейиши ҳазилакам жасорат эмас эди.

Буюк ва беназир истеъдодини, тенгсиз шеърӣ санъатини зулм салтанатининг ёлгон мафкурасига қурбон қилган Владимир Маяковский ижоди ҳам Есенинга аянчли ва надоматли туюлади:

Куйчилар кўп Русда оташин,
Маяковский ҳам зўр шоир.
Мосельпром пробкаларин
Шеърға солиб тургандир ҳозир.

Есенин фикрича, шеърӣят қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ва уларни қайта ишлайдиган завод-фабрикаларни мадҳ этиш қуроли эмас, балки қалблар хазинасини очадиган, адолат, ҳақиқат сирларига, абадий мавзуларга хизмат қиладиган буюк санъатдир.

Ладоголик сўпи Клюев,
Шеърӣ худди пахталик чопон.
Ўқиб бердим сатрини кеча –
Қафасида саъва берди жон.

Сохта, хунук ва бемаъни сўзларга саъванинг тоқати йўқ. Шеърӣят қалб ганжинаси бўлганидан, Есенин, худди ҳазрати Машраб “Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама!” деганидек, “Бурнингни кавлаган чиркин бармоғинг билан қалбингни кавлама”, дейди. Сўнг “қалб оғзини беркитиб” – асл ҳақиқатларни яшириб яшаш зарур бўлган истибодд тузумига тош отади:

Ўйлаб кўрсам, мен ҳам боламан,
Кўчаларда тентираб бу кун –
Тиқин пўкак териб оламан
Қалб оғзини беркитмоқ учун.

Есениннинг руҳсиз жамиятда, ўликлар тузумида ўз хислатини йўқотган инсонлардан кўра, ўз сифатини сақлаб қолган ҳайвонлар билан дўстлиги кўпроқ: “Менинг одамлар билан дўстлигим йўқ, / Мен ўзга дўстлардан салтанат туздим. / Энг чиройли галстугимни / Кучукларнинг бўйнига иламан”.

Бўри – ваҳший махлуқ, лекин шоир талқинича, одамзоднинг ваҳшийлиги бўрининг йиртқичлигидан зиёдароқ. Чунончи, овчини, яъни “икки оёқли ёвни ғажиб ташлаган” бўрига шоирнинг хитоби дарддидир:

Ваҳший дўстим, бил, сен томонман,
Қалб ёввойи руҳингга ошно.

*Мен ҳам сендек қувғинди жонман,
Темир юрак рақиблар аро.*

Шоирнинг ёлғонлар, кулфат-мусибатлар, урушлар йўқоладиган бир замон келишидан умиди бор эди: “Лекин йиллар ўтиб, / Оламда бир кун / Йўқолганда ёлғон, / Кулфат ва уруш, / Куйлайман дунёнинг / Олтидан бирин...”. Аммо қачон йўқолади бу ёлғонлар – бу маълум эмас эди.

Есениннинг дoston ва балладалари замиридаги асл ҳақиқатлар ҳам ҳали очилгани йўқ. Уларда шоирнинг мардона шахсияти яширин.

Ҳеч ким ўзини ажалдан қутқаролган эмас. Лекин ўлимдан бошқа чора қолмаган тузумда яшаган шоирнинг ўлими қурашчан ўлимдир:

*Хуркак далам, қор кўзгусига
Термуламан, кўксимда тугун.
Ўз ажалим рўбарўсига
Салом бериб чиқаман бугун.*

Дунёда истибдод, зулм кўпларнинг шахсиятини синдирди, инсонларни руҳсиз қилиб қўйди, ўз ватанига буюк хизматлар қилиши мумкин бўлган қалб ва тафаккур эгаларини тирик мурдага айлантирди. Есенин темир юрак рақиблар ичида – зolimлар салтанатида яшаган қувғинди жон, ўз ажалининг рўбарўсига салом бериб чиққан мардона инсон, улуғ қалб ва улуғ ғояларини изҳор этишга имкон қадар йўл топган дарди улуғ бир шахс эдики, ҳар қандай давр унинг дардларидан ўзига дармон топиши мумкин.

Габриэль Гарсиа Маркес. Ошкора қотиллик қиссаси (“Ёлғизликнинг юз йили” тўпламида). Тошкент, “Шарқ”, 2014.

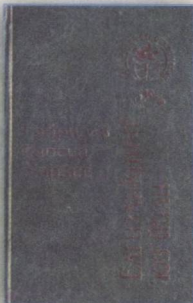
Номус масаласи қадимий Шарқ халқларида жон масаласи каби муҳимдир. Номусни бой бериш ўлим билан баробар бўлган. “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз” романлари ёзилганига саксон-тўқсон йилдан ошди. Салкам юз йиллик ўзбек адабиётида қиз боланинг номуси масаласи алоҳида мавзу қилиб кўтарилган эмас. Колумбиялик улуғ адиб Габриэль Гарсиа Маркеснинг айна шу мавзудаги “Ошкора қотиллик қиссаси” билан ўзбек адабиёти ҳам бойиди. Бир денгиз ўз ички тўлқинлари, ўз махлуқот олами, ўз шафқат ва ваҳшийлигига эга бўлганидек, бу мўъжаз қисса ҳам номус масаласидан бошқа маънавий-фожиавий мавзуларга эга. Епископга бўлган муносабатларда тагидан емирилиб, хароб бўлган насронийликнинг мусибатлари яширилган. Аммо бош мавзу – бокира чиқмай, тўйнинг биринчи кечасиёқ онасининг уйига қайтариб элтиб ташланган келин ва орият туфайли жувоннинг эгизак акалари содир қилган қотиллик масаласидир. Шармандаи шармисор келиннинг онаси – ҳаёт ва ўлим орасида изтиробли умр кечирган бир шўрлик.

Маҳкамадан умидворлик сўзлари: “Қотиллик инсон шаънини ҳимоя қилиш учун рўй берган”.

“Бу иффату номус масаласи, унга алоқаси йўқларнинг аралашуви ножоиз”...

Ўз қотилликлари икки қассоб кўнглида зарра пушаймонлик ва надомат уйғотмайди: “Жавобгар ака-укалар маҳкамадаги сўнгги сўзларида, агарда номуслари топталиб, яна минг марта шундай вазият туғилса, яна минг марта шу ишларини такрор қилажакларини” айтишади.

Ҳибсхонада ҳам... ҳеч ким уларнинг пушаймон чекканини ё тавба қилганини сезмайди.

Маркес – денгизлар ортида яшаган адиб. Номус мавзуси, айниқса, бизнинг адабиётимиз мавзуси. Номус масаласи, аслида, фитрати бузилмаган ҳолатдаги бутун дунё халқларига хос масала. Аммо кўп эллар бу инсоний хислатга лоқайд бўлиб кетаётгани ҳаммага маълум. Менимча, ёзувчи номус мавзусини асарда зикр қилинган араблар ва юз йиллар улар таъсирида яшаган испанлар ҳаётидан ўрганган.

Дунёнинг ҳар ерида фахш ва разолат оддий ишга айланиб қолган, фоҳишалар бозори пойтахт марказларигача ишғол этган, пинҳона “номус ямоқчилиги” билан шуғулланадиган “пардоз ва гўзаллик салон”лари яшнаб турган, тунги клуб ниқобидаги исловотхоналар тобора кўпайиб бораётган, миллат ахлоқини бузиш, халқнинг маънавиятини хароб қилиш, одамларни дину диёнатдан айириш “учинчи кўллар” тарафидан режали суратда амалга оширилаётган бугунги дунёда иффату номус энг долзарб ҳаётий масаладир.

Захируддин Муҳаммад Бобур. Мубайян ва насрий баёни. Тошкент, “Шарқ”, 2014.

Адабиёт миллат руҳиятининг муҳим бир қисмидир, унинг даргоҳи кенг, маъволари хилма-хил. Лекин адабиётшунослик тарихига назар ташласак, яхлит адабиётни иккига бўлиб, диний ва дунёвий адабиёт деб таҳлил этилганини кўрамиз. Ҳолбуки, инсон бир бутун вужуд бўлганидек, адабиёт ҳам бир бутундир. Инсоннинг руҳи билан тана-си бир-биридан айро бўлмаганидек, адабиётни сунъий равишда иккига бўлиш ҳам тўғри эмас. Албатта, сўз санъатини турли мавзуларга бўлиб ўрганиш мумкин. Лекин масалага сиёсий тус бериш, яъни диний мавзуларни қоралаш мақсадида ажратиб талқин этиш дуруст эмас. Мафкура арбобларининг наздида, дунёвий адабиёт фойдали адабиёт-у, гўё диний адабиёт зарарли эмиш! Мустамлака даврларидан қолган бундай сиёсий-мафкуравий талқинлардан жаҳон адабиёти ҳали қутулган эмас.

Ҳазрати Навоий маънога хиёнат қиладиган бундай кимсаларни танқид қилади: “Яна бири буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий ҳусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурурлар” (*“Бадойиъ ул-бидоя” дебоҳасидан*). Яна ул ҳазрат “Ошиқ киши мажоздан ҳақиқатга йўл топади, мажозни ҳақиқатсиз киши рад этади”, дейди. Яна “Агар бир ошиқ киши ҳусни мажози ичра Ҳақ сунъи – санъатидан, яратмишларидан бошқа нарсани кўрмаса, эй зоҳид, сен ошиқни бу ишқдан манъ айлама”, “Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдур мажоз”, дейди (*“Фавоид ул-кибар”, 5-6-қитъалар*).

Захируддин Муҳаммад Бобурнинг “Мубайян” асари ҳаққоният йўлидаги ўлмас асарлардан биридир. Асл манбаларда асар номи “Мубайян” экани, “Мубайин” эса Шайх Зайнуддин ибн Қутбуддин ал-Ҳанафий ал-Хавофийнинг бу китобга ёзган шарҳи экани таъкидланган (*Абдулҳай Лакҳнавий-Ҳасаний. Нузҳат ул-хавотир (Хотиралар сайри). Байрут, “Дорул-Ибн Ҳазм” нашриёти, 1999, 314-бет; Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлғезмалар хазинасида 4282-рақамда сақланган кўлғезма. Ҳижрий 996 сана муҳаррам ойининг 15-кунида (милодий 1587 йил 12 декабрь) кўчириб тугалланган. 34-а бет; “Урду доираи маорифи исломия” энциклопедияси. Урду тилида. Панжоб университети наشري, ҳ. 1392, м. 1972, 3-жилд, 818-бет*). Мубайян – очик баён этилган шаръий масалалар дегани, мубайин – очик баён этувчи китоб дегани. “Мубайян ва насрий баёни” китобида бундан неча далил билан асосланган.

“Мубайян” асари Соҳибқирон Амир Темурдан бошлаб барча темурийларнинг ижтимоий, оилавий, диний маданиятини ўзида мужассам этган. Асарда Бобур шахсияти, дину диёнати, фарзандлари орқали ўз халқига қилган хитоб ва васиятлари гўзал ифодасини топган. Фарзандларига ва улар орқали бутун халқ оммасига динни таълим қилиш, эътиқод, фикр масалаларини ўргатиш, хусусан, фарзандларининг давлат юритишда дину диёнатни мустаҳкам тутишларини таъминлаш асар ёзилишининг асосий сабабларидандир. Асарда муқаддас ислом динининг беш рукни: имон-эътиқод, намоз, рўза, закот ва ҳаж масалалари гўзал шеърӣ тилда баён этилган.

Кўллаб илмий-тарихий ва бадиий асарлардан дунёда қанча сохта илоҳлар, бутпарастлик, ўтпарастлик, шахспарастлик, молпарастлик, ҳатто илонпарастлик каби инсоннинг маҳдуд ақли кашф этган сунъий “дин”лар борлигини биламиз. Буларнинг ҳаммаси ширқдир. Аммо ўз ҳавои нафсига сиғиниш каби ширк борлиги кўпларга маълум эмас. Аммо тоғут деб аталган хилқат – илоҳий ҳукмлар ўрнига ўз ботил ҳукмларини жорий этишга уринадиган маънавий мушриклар борлиги кўпларга маълум эмас. Бу икки тушунча ҳам Қуръони каримда билдирилган.

“Мубайян” ва бошқа диний-маърифий мавзуларда ёзилган асарларнинг мустамлака даврида тақиқлангани, бу “об-ҳаво”нинг ҳануз баъзи иқлимларда давом этаётгани ана шу икки ширкнинг натижасидир.

Сўзимни равшанроқ шарҳлаш учун мавзуга тегишли оятӣ карималарнинг маъносини келтираман.

“Фурқон” сураси 43-оят маъноси: **“(Оллоҳни ва Унинг ҳукмларини унутиб) ўз ҳавойи нафсини ўзига илоҳ қилиб олган кимсани кўрдингизми?! Энди сиз унга вакил бўл(иб уни асрай ол)урмисиз?!”**

Энг мўътабар шарҳларга кўра, ҳавойи нафс муқаддас Қуръонга қарши бориб, Оллоҳнинг илоҳлиги ва Рабблигини қабул қилмайдиган кимсаларнинг энг катта бутидир. Исломга мувофиқ келмаган ҳар қандай орзу-истак ва иш-ҳаракат ҳавойи нафсдир. “Файзул-Фурқон” китобида айтиладики, ҳавойи нафсларига эргашган кимсаларнинг қалби доимо ҳаловатсиз, изтиробда – беқарорликда бўлади. Чунки виждон уни айблайди. Қалбларида изтироб бўлган кишилар бахтли-саодатли бўлиб яшай олмайди.

Дунёдаги баъзи ботил мафқуралар ҳам ҳавойи нафснинг маҳсулидир.

Тоғут нима? Араб тилида “тоғут” сўзи ўз маъносига кўра ҳаддан ошувчи маъносида ишлатилади. Қуръонда бу сўз Оллоҳга исён қиладиган ва У зот бандаларининг ҳукмрони ва молики (подшоҳи) эканини инкор этиб, уларни ўз қуллари бўлишга мажбурлайдиган шахсларга нисбатан қўлланади.

“Зумар” сураси 17-оятининг маъноси: **“Тоғутдан ва унга ибодат қилишдан четланганлар ва Оллоҳга қайтганлар (тавба қилганлар) учун эса хушхабар бордир”.**

Тоғут, бир маъносига кўра, инсонларни ўзига қуллик қилишга мажбурлайдиган, Оллоҳнинг ҳукмларини ҳаётларига татбиқ этишдан тўсадиганлардир. “Рух ул-баён” китобига кўра, “Тоғут Оллоҳдан бошқа топиниладиган, сиғиниладиган ва қуллик қилинадиган инсонлар, жинлар, шайтонлар каби барча борлиқлардир” (1-жилд, 445-448-бетлар).

“Қасас” сураси 40-оятдаги **“Биз эса у (Фиръавн)ни ва лашкарларини тутдик ва денгизга улоқтирдик. (Эй Расулим!) Бас, кўринг, золимларнинг оқибати қандай бўлди!”** деган оят шарҳида “Ниҳоят, унинг тоғутӣ ҳукмдорлиги тугади”, дейилади.

Бобур Мирзо “Мубайян” хотимасида “Эй Бобур, бу китоб таснифида агарчи ранж чеккан бўлсам-да, қўлимга шундай бир ганж-ҳазина кирдики, ҳар қандай ганжни харж этиш билан камайиб боради, аммо бу маънавий ганж – бу илм хазинаси харж этган сари тобора ортиб боради”, дейди:

*Ганж нуқсонга харждин тортар,
Харж қилгон сойи бу ганж ортар.*

Яна “Барча инсонлар, одатда, олам аҳлидан ганжи – бойлик-хазинасини яширади. Мен эса бу ганжимни ошкор этиб, уни дин аҳлига нисор этдим”, дейди. Дунёда шундай ҳукмдорлар ўтганки, халқни диндан, илму маърифатдан тўсган. Масалан, “Қасас ул-анбиё” китобида айтилишича, қадимий Мисрда худоликни даъво қилган Фиръавн “Уламоларни дарс беришдан ва ваъз айтишдан ман қилиш керак, токи халқ дин илмидан далил-ҳужжат топувчи бўлмасин, диллари илмсизликдан қорайсин, кўнгилларини занг боссин, нодон ва жоҳил бўлиб қолсинлар. Ана шунда динлари йўқолади ва туғилган ҳар бир авлод гумроҳ бўлиб боради. Шу йўсин ўз динларидан қайтадилар”, деди. Кейин буюрди, уламоларни дарс беришдан ва ваъз қилишдан ман қилдилар. Анча вақт ўтгандан кейин Миср халқининг аксари жоҳил ва ҳайвонтабиат бўлиб қолди” (“Қасас ул-анбиё”. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида 208-Д рақами остида сақланади. Бомбей (ҳижрий 1309, милодий 1892) нусхаси, 183-бет).

Бобур Мирзо нима учун илм хазинасини элга ёйди? Нима учун илму маърифатга бунчалар эътибор қаратди? У зот, аввало, ўз бобокалони Соҳибқирон Амир Темурнинг “Темур тузуклари”да баён қилинган ғояларини, илм-маданиятини давом эттирди. Кейин эса, у динсиз, илмсиз салтанатнинг охир-оқибат барбод бўлишини, шаръий масалаларни билмаган инсоннинг дини-имонига қусур етишини, жаҳолат домида қолиб, бузуқликда ҳаддан ошган юрт ва халқ Ҳақ таолонинг ҳалокат қонунларига рўбарў бўлишини, бу ҳалокат қонунлари, Қуръонга кўра, ҳар қайси замонда ҳам золимлардан узоқ эмаслигини (Қуръони карим “Худ” сураси 82-83-оятлари маъноси: “У (ҳалок қилувчи) тошлар (ҳамма замонда) золимлардан узоқ эмасдир”; “Фотир” сураси 43-ояти маъноси: “Оллоҳнинг (ҳалокат) қонунида асло ўзгариш топмассиз! Оллоҳнинг қонунида асло қайтиш ҳам топмассиз!”) илман яхши билар эди.

“Мубайян” асарининг энг улуғ фазилати шундаки, Бобур Мирзо ўзи улуғ подшоҳ бўлатуриб, бу асар орқали айнан ҳавойи нафс ва тоғутга қарши кураш очади, фарзандларини ва халқини Яратган зотнинг амрларини қабул этишга, уларга амал қилишга ундайди, бу эса юртнинг тинчлиги, халқнинг маънавий ва моддий фаровонлиги, давлатнинг барқарорлиги, еру осмон ва инсон балоларининг дафъи, дунё ва охират саодатининг калитидир.

Эркин Воҳидов. Сўз латофати. Тошкент, “O‘zbekiston”, 2014.

Ҳазрати Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девони дебочасида Яратган зотга шукру мактов келтириб, сўнг: “...инсонни сойир махлуқотдин нутқ шарафи била мумтоз қилди”, дейдилар. Яна “Ғаройиб ул-кибар” девонида инсоннинг барча ҳайвондан нутқ сабабли устун қилинганини шеърӣ баён этадилар: “Чу бўлди нутқ ила мумтоз барча ҳайвондин”...

Устоз Эркин Воҳидовнинг “Сўз латофати” китобини варақлаб, инсонга буюк шараф қилиб берилган нутқ неъматини, сўз гавҳарини ҳақида фикрга толдим. Яна “Одавийлик қиссаси”да нутқ маданияти борасида куюниб сўзлаган раҳматли Мирзақалон Исмоилийни, “Сўз ҳақида сўз” китобини битган раҳматли Алибек Рустамийни эсладим. Вақтида атоқли қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоннинг “Аз и Я” китоби ўта шуҳрат қозонган ва баъзи баҳсу мунозараларга сабаб бўлган эди. Шоир Йўлдош Эшбек бу китоб таржимасига умр йилларини сарф этмоқда... Устознинг китоби шу асарларга ўхшаганмикан, деган эдим. Чунки у кишининг кўплаб сўзларнинг кўки – илдири, хусусан, “Девони луғотит-турк”даги баъзи қудсий ҳадислар ҳақида изланишлар олиб бораётганидан ха-

бардор эдим. Йўқ, бу мўъжаз китоб олдинги битикларга ўхшамаган, “сўз билан сўзлашган”, “тил билан тиллашган” ижодкорнинг дилкаш суҳбатлар тарзидаги китоби экан. Унда қайғу ҳам бор, табассум ҳам.

“Мардумлиғни мардум”га, яъни инсонликни кўз қорачиғига менгзаган Алишер Навоий, “ахтари бахтини ахтарган”, яъни бахт юлдузини қидирган Бобур Мирзо, “бахти қора ёзилган”, яъни толеи қора ранг-ла қорға ёзилган “ошиқи содиқ” Фузулий, ниҳоят, “она тилини қўйиб, хотин тилида гаплашган” Абдулла Қаҳҳор... ҳақидаги шарҳ ва суҳбатлардан “Сўз латофати” фақат илм лугати эмас, балки одоб ва ҳилм лугати эканини англадим.

Ижодкорнинг, айниқса, умрини сўз санъатига фидо қилган шахснинг сўз ҳақидаги сўзлари ўлик танага руҳ киргандек жонли бўлар экан. Бундай китобларни қомус тарзида давом эттириш, сўзларнинг мабдаиға, келиб чиқишига, кўки, яъни илдизига кўпроқ эътибор қаратиш, илмий асосни кучайтириш долзарб вазифалардандир. Ўйлаб қарасак, “Ғиёс ул-лугот”ни бир шахс – Ғиёсуддин Ромпурӣ, “Қомуси туркий”ни – Шамсуддин Сивосий, “Арабско-Русский словарь”ни Баранов тузган. Тасаввуф ва ирфоний сўзлар лугатлари ҳам муайян шахслар номи билан боғлиқ. Кўринадики, лаёқатли ва фидойи шахслар бутун бошли тадқиқот институтлари қиладиган хизматни адо этиши мумкин.

Лугатчилик тарихини яқин ўтмишга тақайдиганлар хато қилади. Лугат илми аслида ҳазрат Одам Атодан (алайҳиссалом) бошланган. Бу Қуръони каримнинг “Бақара” сураси 31-33-оятлари билан собитдир.

Сўзимизни ҳазрат Навоийдан бошлаган, аммо байтнинг бир мисрасини қолдириб ўтган эдик. Энди байтни бутун қиладиган вақт келди.

*Чу бўлди нутқ ила мумтоз барча ҳайвондин,
Ҳам охир ул ҳайвондин эрур мақолат анга.*

Яъни: “Инсон нутқ туфайли барча ҳайвондан устун ва афзал бўлди. Охири (қиёмат яқинлашганда) яна ўша ҳайвондан инсонга сўзлашув, нутқ бўлади”.

Гап қиёматга яқин чиқадиган ер ҳайвони – даббат ул-арз ҳақида бораётир. Исломи эътиқодга кўра, даббат ул-арзнинг чиқиши ҳақиқатдир. Чунки Қуръони каримда айтиладики (маъноси): “(Қиёматнинг қоим бўлиши ҳақидаги) сўз (инсонларнинг) бошларига келган вақтда Биз улар учун ердан бир ҳайвон (ғаройиб бир махлуқ) чиқарурмизки, у инсонларнинг Бизнинг оятларимизга қатъий ишонмаганларини айтиб, уларга сўзлагайдир (Бас, энди тавба эшиклари ёпилган бўлур, ҳақиқий ишонганлар билан ишонмаганлар ажралур)” (“Намл” сураси, 82-оят).

Ҳазрати Сўфи Оллоҳёрнинг “Сабот ул-ожизийн” китобига шарҳ ёзган Ҳабибуллоҳ Кобулий (“Ҳадоят ут-толибийн” китобида) айтадилар: “Ер ҳайвонининг сабаби билан бу мўъжизани кўрсатишдан мақсад шуки: “(Эй инкор этувчилар!) Пайғамбарлар тилидан айтилган қиёмат ва ундан кейин бўладиган ишларни қабул қилмас эдинглар, бу кун у нарсани бир ҳайвоннинг тилидан қабул қилишга мажбурсизлар, лекин бу қабул қилишнинг энди ҳеч фойдаси йўқдир”.

Инсон сўз билан мумтоз ва шарафлидир. Сўз ҳақидаги барча китоблардан мен ожиз банданинг чиқарадиган хулосам шуки, ер ҳайвонининг сўзига кунимиз қолмасдан бурун ҳақ йўлдаги инсонларнинг сўзига қўлоқ солмоғимиз лозим...

Virtual olam va inson ma'naviyati

Тобора жадал ривожланиб, барча соҳаларга кириб бораётган компьютер технологиялари ҳамда интернетдан муттасил фойдаланиш инсон ҳаёти ва фаолиятига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Компьютер технологиялари ва интернет инсон фаолиятига янги мазмун бахш этади, унинг ҳаёт тарзини ўзгартиради. Айни чоқда, замонавий технологиялар кўз кўриб, қулоқ эшитмаган муаммоларга доялик қилмоқда. Виртуал оламнинг ўзига хос жиҳати шундаки, у инсон яратган сунъий макон ва муҳит бўлиб, турли модель ва образлардан ташкил толади. Интернет тизимида вужудга келган виртуал олам биз яшайдиган реал борлиқнинг ўзига хос муқобилидир.

Виртуал оламда “яшаш” анча енгил – қизқарли ўйинга ўхшайди. Вебомен, яъни интернетдан фойдаланувчи ўзини ушбу оламга уйғун дея ҳис этади. Натижада у виртуал объектларни реаллик деб қабул қилади. Бу таъсир эса муттасил ошиб бориб, муайян ижтимоий-маънавий муаммоларни келтириб чиқаради.

Замонавий компьютер технологиялари ёшларни чалғитувчи, тўғри йўлдан тойдирувчи воситага айланганидан кўз юмиб бўлмайди. Жаҳондаги етакчи педагог, психолог ва социологлар ёшларнинг онлайн (online) ўйинларга муккасидан кетаётгани, куни бўйи, ҳафталаб виртуал дунёдан чиқа олмаётганидан ташвишга тушмоқда. Интернет орқали суҳбат, мулоқот, одатда, шунчаки ўйин тусини олади. Пировардида фойдаланувчи виртуал олам тузоғига илинганини сезмай қолади.

Интернетга муккасидан кетишининг дастлабки белгилари тармоқда узоқ вақт бўлиш истаги, интернетдан шунчаки эрмак учун, мақсадсиз фойдаланиш, интернетдан фойдалана олмаган кезларда кайфиятнинг тушиши ва асабийлашишда намоён бўлади.

Боз устига, интернет билан дўст тутинган инсонда ўз-ўзидан атрофидаги кишилар билан мулоқот эҳтиёжи камаяди, руҳиятида сал-

бий ўзгаришлар пайдо бўлади. У ўзини кучли, қудратли деб ҳис эта бошлайди. Қолаверса, виртуал оламда ҳеч ким уни ножўя қилмиши учун тергамайди. Оқибатда интернет гўё уни ташқи дунёдан ҳимоя этувчи қобикқа айланади (*Ахборот асрида таълим-тарбия. Т., “Akademnashr”, 2012, 67-68-бетлар*).

Маълумки, болаларда ота-онасига тақлид қилиш, тезроқ улғайиш истаги кучли бўлади. Компьютер ўйинлари кичкинтойларга виртуал тарзда бўлса-да, ана шу имкониятни ҳада қилади. У болаларни “катта одам”га айлантиради. Шу зайлда ўсмирлар монитор қаршисида соатлаб ўтириб, ўзини дунё тинчлигига хавф-хатар туғдирган, бутун-бутун шаҳарларни остин-устун қилиб, дуч келган одамни ўққа тутаетган, баланд-баланд биноларни қўпораётган жиноятчиларни маҳв этувчи қаҳрамондек ҳис этади. Бошқача айтганда, болалар гейм-клубларга гўдак бўлиб кириб, у ердан “улғайиб” чиқади. Афсуски, улар ана шу дақиқаларда компьютер қиёфасидаги ёсуман уларнинг энг бебаҳо бойлиги – болалигини ўғирлаётганини сезмайди! Болалар одамлардан ажралишга, ўз қобигига ўралиб, виртуал оламдаги қаҳрамони билан яшашга кўникиб қолади.

Ҳозир урфга кираётган, онлайн ўйинларда бундай маънавий-руҳий таҳдид даражаси янада ошгани сир эмас. Бунда болалар интернет тизимида кириб, виртуал оламда ўзаро “жанг қилади”, “отишмалар”да қатнашади. Масалан, олти ёшли Жумадулла Тошкентдаги уйда ўтириб, Австралияда истиқомат қилаётган саккиз ёшли Марвейкка қарши қурол ўқталади. Демак, улар ғалаба қозониш учун бир-бирининг тимсолидаги “қаҳрамон”ни виртуал оламда ўлдиради.

Хориж матбуоти ташвиш билан ёзаётганидек, нафақат одамларнинг турмуш тарзи, балки уларнинг онгу тафаккури, мияси ҳам янги технологияларга мослашиб бормоқда. Тадқиқотчи Б.Спарроунинг сўзларига кўра, интернет ҳозирги пайтда трансактив хотиранинг бир кўри-

ниши бўлиб қолди. Трансактив хотира деганда маълумотнинг ўзини эмас, уни излаб топиш алгоритмини ёдда сақлаб қолиш тушунилади. Соддароқ айтганда, сиз Шекспирнинг ҳаёти ва ижоди билан яхши таниш бўлмасангиз ҳам, у ҳақидаги маълумотни қайси манбадан топиш мумкинлигини биласиз (*ўша манба, 176-бет*).

Интернетнинг ўсмирлар учун яна бир қанча хавфли жиҳатлари бор. Бола тарбияси ва интернет муаммоси тобора чуқурлашиб бораётган бир пайтда глобал тармоқнинг яширин хавфлари рўйхатиға экстремистик характердаги секта ва уюшмалар сайтларининг кўпаяётгани, виртуал фирибгарлик авж олаётганини ҳам киритиш мумкин. Болаларнинг қизиқувчан табиати уларни ана шундай ижтимоий хавфли сайтларга етаклайди, бу эса уларнинг тўғри йўлдан оғишиға олиб боради. Электрон почта манзиллари орқали олинган хабарлар кучли руҳий таъсир ўтказиб, болаларни интернет доирасида ва ундан ташқарида ҳам жиноятга ундаши ҳеч гап эмас. Кредит карточкиси махфий рақамини билиб олган болакайлар онлайн савдоларда қатнашиб, кичик ўйинчоқдан сўнги русумдаги машинагача сотиб олиши мумкин. Бу эса уларни виртуал фирибгарларнинг нишонига айлантиради.

Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, "Бугунги кунда замонавий ахборот майдонидаги ҳаракатлар шу қадар тигиз, шу қадар тезкорки, энди илгаригидек, ҳа, бу воқеа биздан жуда олисда юз берибди, унинг бизга алоқаси йўқ, деб бепарво қараб бўлмайди" (*Ислон Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 112-бет*).

Бугунги мураккаб вазият мавжуд муаммоларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашишнинг замонавий йўллари ва йўналишларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Хусусан, ота-оналар фарзандлари интернет сайтлар ёки электрон почтадан фойдаланаётганда уларни маълум даражада назорат қила олиши керак.

"Дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда" (*ўша асар, 119-бет*).

Маънавий таҳдидларга қарши курашишнинг яна бир усули – компьютерга махсус тақиқлов дастурларини ўрнатиш. Аммо мазкур дастурлар ҳам хавфсизликни тўлиқ кафолатлай олмайди, чунки баъзида улар фойдали ахборотни чеклаши ёки зарарлисини ўтказиб юбориши мумкин. Айни чоқда, интернетдан фойдаланиш маданиятини факультатив курс сифатида мактаб дастурига киритиш мақсадга мувофиқдир.

Сирасини айтганда, ёшларимизни компьютер технологиялари ва виртуал олам таҳдидларидан асраш, оқ билан қора, яхши билан ёмон, виртуаллик ва реаллик фарқини тўғри англаши учун уларга кенг имкониятлар яратиш долзарб вазифалардандир.

Хусан МУҲАММАДИЕВ,

Тошкент Ахборот технологиялари университети Самарқанд филиали ўқитувчиси

Etni tirnoqdan ajratib bo'lmaz

Тарихдан маълумки, ҳеч бир давлат жаҳон ҳамжамиятидан айро тараққий этмаган. Аксинча, дунё мамлакатлари билан ижтимоий, иқтисодий ва маданий алоқаларни кучайтириб раванқ топган. Ўзбекистон заминидан ҳукм сурган сулолалар ҳам қадим-қадимдан жаҳон тамаддунида муҳим ўрин тутиб,

халқаро алоқаларни ривожлантириб келган. Аждодларимиз милoddan аввалги даврлардаёқ қадимий Шарқ ва Ғарб билан иқтисодий ва маданий алоқаларни йўлга қўйганлар. Кейинги даврларда жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик янада кучайган. Кўҳна Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент каби шаҳарлар инсо-

ният цивилизацияси бешиклари сифатида дунё эътиборини тортмоқда. Ушбу шаҳарларга турли даврларда хориждан келган элчи ва сайёҳлар дўстлик алоқаларини ўрнатиш ва мустақамлашга интилган.

1957 йилда Жаҳон биродар шаҳарлари федерацияси тузилган бўлиб, ташкилотнинг штаб-квартираси Парижда жойлашган. Ташкилотга аъзо шаҳарлар ҳар 5 минг аҳолидан 6 доллар аъзолик бадали тўлайди. Йиғилган маблағ дунёда тинчликни қарор топтириш йўлидаги лойиҳа ва тадбирларга сарфланади.

1963 йилдан буён апрель ойининг сўнги якшанбаси Жаҳон биродар шаҳарлари куни сифатида нишонланади. Биродар шаҳарларда дўстлик кунлари, маданият ҳафталиклари, адабиёт ва санъат декадалари ўтказилади. Бу тадбирлар шубҳасиз жаҳоннинг турли шаҳарлари ўртасида дўстлик ва ҳамкорликни кенгайтиришга хизмат қилади.

Тарихда биринчи марта 1942 йили фашизмга қарши Сталинград (СССР) ва Ковентри (Англия) биродар шаҳарлар сифатида ўзаро англашув меморандумини имзолаган. Бу воқеа сиёсий алоқалар тарихида янги саҳифа очди.

Агар ўтган асрнинг 60-70-йиллари жаҳонда 700 га яқин шаҳар ўзаро биродарлашган бўлса (*Халқаро сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ташкилотлар. Т., „Ўзбекистон“, 1968, 270-бет*), бугунги кунда 160 та давлатдаги 3500 дан ортқ шаҳар ўзаро биродарлик муносабатини ўрнатган. Биродар шаҳарлар нафақат маданий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам ўзаро ҳамкорликда тараққий этади, турли табиий офатлар ва ҳарбий ихтилофларда бир-бирини қўллаб-қувватлайди. Илм-фан, маданият ва санъат соҳаларида фаол ҳамкорлик қилади.

Ўзбекистоннинг баъзи шаҳарлари ҳам жондаги турли шаҳарлар билан биродарлик алоқаларини ўрнатган. Жумладан:

Тошкент Сизтл (АҚШ), Патиала (Ҳиндистон), Карачи (Покистон), Тунис (Тунис), Триполи (Ливия), Марокаш (Марокаш), Анқара, Истанбул (Туркия), Олмаота, Остона, Чимкент (Қозоғистон), Берлин (Германия), Бишкек (Қирғизистон), Киев, Днепропетровск (Украина), Қоҳира (Миср), Москва, Қозон (Россия), Пекин, Шанхай (Хитой), Раанана (Исроил), Скопье (Македония), Рига (Латвия), Бамако (Мали), Будапешт (Венгрия), Боку (Озарбойжон), Сеул (Жанубий Корея) шаҳарлари билан;

Самарқанд Бремен (Германия), Кайрун (Тунис), Лаҳор (Покистон), Лион (Франция), Льеж (Бельгия), Нишопур (Эрон), Пловдив (Болгария), Рио де Жанейро (Бразилия), Истанбул, Измир (Туркия), Красноярск, Самара (Россия), Куско (Перу), Флоренция (Италия), Банда-Ачех (Индонезия), Львов (Украина), Марв (Туркменистон), Хўжанд (Тожикистон), Балх (Афғонистон), Сиань, Шеньси (Хитой), Кенжу (Жанубий Корея) шаҳарлари билан;

Бухоро Кордова (Испания), Лаҳор (Покистон), Малатия (Туркия), Нью Мексика, Санта-Фе (АҚШ), Рюзй Мальмезон (Франция) шаҳарлари билан;

Чирчиқ Асуан (Миср), Олмалик Китве (Замбия) шаҳри билан; (*Раҳимов М. Ўзбекистон ташқи ишлар вазирлигининг ташкил этилиши ва унинг фаолияти тарихи. Ўзбекистон мустақиллиги: давлат, жамият, шахс. Навоий, 2013, 24-бет.*)

Зарафшон Элко (АҚШ), Дарницкий (Украина) шаҳарлари билан;

Фаргона Йонин (Жанубий Корея) шаҳри билан биродарлашган (http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_городов-побратимов).

Ўзаро биродарлашувнинг ҳам қизиқ тарихи бор. Масалан, Тошкент ва Сизтл шаҳарлари ўртасида 1973 йилда биродарлик муносабати ўрнатилган. 1971 йили АҚШнинг ўша вақтдаги президенти Ричард Никсон Москвага расмий ташриф билан келади. Бу “совуқ уруш” даврида кескинлашган муносабатларни юмшатиш йўлидаги бир қадам эди. Учрашув чоғи икки давлат раҳбарлари ядровий қуролларни қисқартиришга келишиб олади. Мазкур воқеадан Сизтл жамоатчилиги руҳланиб кетади, шаҳар мэри Вес Ульман президент Ричард Никсонга Тошкент билан биродар тутиниш таклифини беради. Таклиф маъқулланиб, ғоя рўёбга чиқади. Тошкент собиқ Иттифокда АҚШ шаҳарлари билан биродарлик муносабатини ўрнатган илк шаҳар сифатида тарихга кирди. Давлатлар муносабати ўта кескинлашган даврларда ҳам бу икки шаҳар ўртасидаги биродарлик риштаси узилмаган. 1974 йили Сизтлда “Тошкент” парки, Тошкентда “Тинчлик” боғи ва “Сизтл” кафеси очилади. Маданий алоқалар мустақамланиб, икки шаҳарда турли анжуман, учрашув ва тадбирлар ташкил этилади. 1983 йилда Сизтл жамоатчилиги дунёда ядро урушининг олдини олиш

истаги битилган хатга 42 мингта имзо чекиб, Тошкентга жўнатади. Тошкентда эса 120 минг имзо йиғилади. Бу жаҳонда “совуқ уруш” авж олган бир даврда халқлар ва эллар тинчликни асраш ва урушга йўл қўймаслик борасида бирдам ва ҳамфикр бўлганини кўрсатади.

Биродар шаҳарлар ўртасидаги ҳамкорлик, ҳамфикрлик, маданий алоқалар мустақиллик шароитида янада ривожланиб бормоқда. 2013 йил Тошкент ва Сиэтл биродар тутинганига 40 йил тўлди. 2013 йил 23-28 июнь кунлари Тошкент делегацияси ушбу санани нишонлаш мақсадида Сиэтлга борди. Делегация аъзолари Сиэтл мэри билан учрашди. Шунингдек, иш ўрни яратиш, сармоя жалб этиш ҳамда жамоавий ва хусусий ҳамкорликларни йўлга қўйишга оид масалаларни муҳокама қилиш учун Савдо-сотиқни ривожлантириш альянсида бўлди. Ташриф давомида Сиэтл шаҳар кенгаши 24 июнни Сиэтл-Тошкент куни дея эълон қилди (http://uzbek.uzbekistan.usembassy.gov/071713pr_uz.html).

1966 йилги Тошкент зилзиласи натижасида шаҳарнинг катта қисми вайрон бўлди. Тошкентга кўплаб мамлакатлардан кўнгиллилар ёрдамга келди. Улар орасида ўша вақтда Югославия таркибида бўлган Македониянинг Скопье шаҳри вакиллари ҳам бор эди. Скопьеликлар Тошкентга ёрдамга ошиққани бежиз эмас. Чунки 1963 йилда Скопьеда ҳам кучли зилзила содир бўлиб, ундан шаҳар кўп зиён кўрган эди. Кейинчалик Тошкент ва Скопье ўртасида биродарлик муносабати ўрнатилди.

Ҳозир ҳам хориж шаҳарлари билан дўстлик ришталари мустаҳкамланиб бормоқда. Масалан, 2013 йил январда Самарқанд ва Италиянинг Флоренция музофоти ўртасида дўстлик ва ҳамкорлик битими имзоланди.

Дўстона муносабат ўрнатилган шаҳарларда ўзбек маданиятига эҳтиром кўрсатилган. Масалан, Брюсселда (Бельгия) Ибн Синога, Ригада (Латвия) Мирзо Улуғбекка, Москва (Россия), Токио (Япония) ва Бокуда (Озарбойжон) Алишер Навоийга, Қоҳирада (Миср) эса Аҳмад Фарғонийга мухташам ҳайкал ўрнатилган. Ўз навбатида ўзбек маданиятини тарғиб қилишга катта ҳисса қўшган хорижликларга ҳам эҳтиром кўрсатилаётир. Масалан, Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ЮНЕСКОнинг ўша вақтдаги директори Федерико Майор Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 1996 йил 10 апрелдаги фармонида биноан “Дўстлик” ордени билан мукофотланди. Ҳазрат Соҳибқироннинг шавкати ва даҳолик кудрати мужассамлашган пойтахт, рўйи замин сайқали Самарқандга 1404 йили испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ташриф буюриб, дўстлик ришталарини боғлаган бўлса, орадан 600 йил ўтиб, тақдир ҳукми билан яна бир испан фарзанди Федерико Майор дунё аҳлининг Амир Темур шахсига бўлган ҳурматини намоён этди. Ф.Майор Соҳибқироннинг саркардалик салоҳияти, давлатчилик маҳоратига юксак баҳо беради, Амир Темур даврида илму фан, маданият ва санъат мислсиз равнақ топганини эътироф этади.

2004 йили Япониянинг Сока университетида улуғ мутафаккир Алишер Навоий ҳайкали ўрнатилди. Ҳар йили 9 февралда мазкур университетда навоийхонлик тадбири ўтказилади, ёдгорлик пойига гуллар қўйилади. Алишер Навоий ижодини ўрганиш борасида илмий изланишлар олиб борган, буюк бобомиз асарларини япон тилига таржима қилиб, Ўзбекистон ва Япония ўртасидаги маданий алоқаларни мустаҳкамлашга муносиб ҳисса қўшган япониялик файласуф, профессор Дайсаку Икеда Навоий шахрининг фахрий фуқароси деб топилди (<http://navoiy.adliya.uz/navoi/uz/news/detail.php?ID=5148> 29.01.2014.).

Демак, биродар шаҳарлар маданият алмашинуви ва тарғиботида катта аҳамият касб этади, тарихий анъаналарни қайта тиклаш ва тараққий эттириш, турли халқлар ва элларни бир-бирига яқинлаштириш, дўстлик, эзгу ғояларни ёйиш маданий ва иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга хизмат қилади. Қолаверса, дунёда турли этник зиддиятлар, қарама-қаршиликлар, қуролли ҳаракатлар кучайиб бораётган бир замонда биродар шаҳарлар ҳамда уларнинг кўп томонлама ўзаро ҳамкорлиги курраи арзга тинчлик муждаси келтиради. Этни тирноқдан ажратиб бўлмаганидек, биродар шаҳарлар ўртасидаги бирдамлик, ҳамфикрлик ва ишончга путур етказиш амримаҳол. Демак, жаҳон шаҳарлари ўртасида биродарлик муносабатларини янада кенгайтириш барқарорлик, осойишталик ва тараққиёт омилidir.

Ойбек АБДУМЎМИНОВ,
ЎзФА Тарих институти
кичик илмий ходими

Ayol mavqei: kecha va bugun

Хотин-қизлар масаласи барча даврларда долзарб ҳисобланган ва ғоявий жиҳатдан турлича талқин этилган.

Юртимизда хотин-қизларга азалдан алоҳида эътибор билан қаралган. Бунга мисол сифатида давлатни идора этган Тўмарис (милоддан аввалги VI аср), Қабаж хотин (680-95 йилларда араб истилосига қарши курашган Бухоро маликаси) (Зияева Д. *Ўзбекистон тарихида аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни // Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бу-гун (Илмий-амалий конференция материаллари).* Т., 2005, 9-10-бет) ёхуд кейинги даврларда яшаган Сароймулқоним, Гулбаданбегим, Нодирабегим фаолиятини келтириш мумкин.

XIX-XX асрларда аёлларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, Русия империяси мустамлакасига айланган Туркистон ўлкасида сиёсий-иқтисодий манфаатларни кўзлаб бошқарув низоми ва тартибларига қўшимча ҳамда ўзгартиришлар киритилиши оқибатида XIX аср охиридан эътиборан аёллардан ишчи кучи сифатида фойдалана бошлангани фикримизга далил бўла олади. Айнан шу даврдан бошлаб Ўрта Осиёда дастлабки sanoat корхоналарининг вужудга келиши янги меҳнат бозори ва sanoat тизимини шакллантирди. Бу даврда мустамлакачи амалдорлар кўпроқ хотин-қизлар ва болалар меҳнатидан фойдаланишни афзал кўрган. Чунки аҳолининг бу тоифаси жуда кам иш ҳақига ҳам қаноат қилар эди. Хотин-қизлар, айниқса, пахта тозалаш заводларига ёппасига жалб қилинган. Ачинарли томони шундаки, аёл ишчиларга эркакларга нисбатан 40-50 фоиз кам маош тўланган. Болалар меҳнати эса аёлларникига қараганда 15-20 фоиз арзон эди (Абдуллаева Я. *XIX асрнинг охири ва XX асрда Қорақалпоғистонда хотин-қизлар масаласи (ижтимоий-сиёсий аспект).* Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2005, 60-бет).

Жадидлар хотин-қизлар билим олишга ҳаммадан кўпроқ интилиши лозим, зеро, улар ке-

лажак авлодни тарбиялайди, деб ҳисоблаган. Улар фикрича, ёш авлод дунёқарашининг шаклланиши кўп жиҳатдан онанинг билими савияси, оиладаги ўзаро муносабатларга бевосита боғлиқдир (Алимова Д. *История как история, история как наука.* Стр. 253; Фитрат А. *Оила ёки оила бошқариш тартиблари.* Т., 2000. 98-бет). Фитрат, "тараққиётга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз – миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зурур. Акс ҳолда хотинларимиз эркаклардан ҳам кўрқоқроқ, заифроқ ва ғайратсиз бўлганларидан болаларимиз ҳам уларга ўхшаб кетадилар" (*ўша манба, 95-бет*) деб ёзган.

XX аср аввалидан Фарғона водийсида хотин-қизларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун кураши жонлана бошлади. Уларнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий онги ўсгани Фитрат, Авлоний, Чўлпон сингари жадидлар жамиятнинг ақлий салоҳияти кўп жиҳатдан аёлнинг мақоми билан белгиланиши тўғрисида илгари сурган ғояларда ҳам акс этган (Khalid Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.* Berkley-Los Angeles, London, p. 113). Жадид ташкилотларидан бири – "Шўрои исломия" биринчи бўлиб ўз дастурига аёлларнинг сайлаш ҳуқуқи масаласини киритгани ва жамият ривожига уларнинг роли ва ўрнини оширишга қаратилган диний, маърифий-маънавий ғояларни ёйганини қайд этиш мумкин.

XX асрнинг 20-йилларидан собиқ советлар ҳукумати аёлларнинг сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий камситилиши ва хўрланишига қарши чора-тадбирлар кўра бошлади ва хотин-қизларни "озодлик"ка чиқариш борасида баъзи тадбирлар ишлаб чиқди (Алимова Д. *Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы.* Т., "Фан", 1991, стр.11). Улар партия ва ҳукумат қарорлари, кўрсатмаларида ўз аксини топди. Бироқ ҳуқуқий ёндашиш билангина хотин-қизлар масаласини ҳал этиб бўлмасди. Ўтган асрнинг 20-30-йиллари ўзбек аёлларини "озодлик"ка чиқаришда ҳуқуқий

меъёрларни ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга татиқ этиш ўртасида катта номутаносиблик мавжуд эди. Хуллас, қай йўл билан бўлмасин, аёлларни "озодлик"ка олиб чиқиш, эркаклар билан тенг ҳуқуқли этиш, айниқса, иқтисодий ҳаётда фаол иштирокини таъминлаш асосий мақсад эди. Бундай бирёқлама чора-тадбирлар натижасида Шарқ аёлларини "биқик" турмуш тарзидан халос қилиш, илму маърифатли, тенг ҳуқуқли бўлишини таъминлашга йўналтирилган "Хужум" ҳаракати ташкил этилган. Қишлоқ, туман (шаҳар), вилоят, республика хотин-қизлар бўлимлари (женотделлар) амалга оширган тадбирлар муайян ижобий натижалар билан бирга катта салбий оқибатларга, фожияларга ҳам олиб келган. Унинг ижобий жиҳати сифатида XX асргача Туркистонда кескин муаммо бўлиб келган аёллар масаласини ҳал этиш йўллари изланганини қайд этиш ўринли. Кўпчилик эркакларнинг аёлларга на диний, на қонуний асосга эга бўлган салбий муносабатини – уларга паст назар билан қарашини ўзгартириш зарурияти англаб етилди. Шу мақсад йўлида курашиш истаги пайдо бўлди. Буни хотин-қизларнинг ўзи истаган одамга турмушга чиқишидан, қолаверса, мерос ҳуқуқини талаб қилиб ёзган аризаларидан билиш мумкин (Абдуллаева Я. XIX асрнинг охири ва XX асрда Қорақалпоғистонда хотин-қизлар масаласи. 75-бет). Ҳаракатнинг салбий оқибатлари сифатида эса хотин-қизларнинг аянқли аҳволда яшашига ислом дини ва унинг анъаналарини "айбдор" қилиш (*ўша манба, 132-бет*), аёлнинг оила ва жамиятдаги юксак мавқеига доир шаърий аҳкомларни менсимаслик ёки уни атайин бузиб талқин этиш каби ҳолатларни келтириш мумкин. Тарғибот-ташвиқотларда "барча қолоқликларимиз сабаби дин билан боғлиқ", деб кўрсатилган, атеистик сиёсат юритиш учун махсус тазйик механизми яратилган ва уларни ҳаракатга келтириш учун янги тузилган барча ташкилотлар: касаба уюшмалари, "қўшчи иттифоқи", хотин-қизлар, комсомол, ҳатто пионер ташкилотларидан, суд, прокуратура, милиция каби "тарбиялаш ва жазолаш армияси"дан кенг фойдаланилган.

Айни пайтда, туман ва қишлоқларда хотин-қизлар бўлимларини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилган. Уларни ташкил этишдан мақсад аёлларни "ичкаридан ташқарига" чиқариш эди. Чунончи, Наманган вилоя-

ти Янгиқўрғон туманида советлар замонида хотин-қизлар клуби фаоллари аҳолининг тўй, дафн каби маросимларида қатнашиб, миллий урф-одатларга риоя этилишига қаршилик кўрсатган (*Дала ёзувлари. Наманган вилояти Янгиқўрғон тумани Искавот қишлоғи. 2008 й*).

Айрим тадқиқотчилар "Хужум" йиллари хотин-қизларга нисбатан олиб борилган сиёсатни совет ҳокимиятининг маҳаллий халқлар ҳаётидаги ислом дини ролини тан олмаслик ва уни кўпориб ташлашга уринишдан ўзга иш эмас, деб ҳисоблайди (*Attilio Gaudio. La revolution des femmes en islam. Rene julliard 30, Rue de l'Universite Paris. 47-50-6em*). Тан олиш кераки, "Хужум" ҳаракати ўзбек аёли турмуш тарзининг ижобий томонга ўзгаришига таъсир ўтказди. Хотин-қизларнинг "очиққа чиқиши" – паранжи-чачвоннинг ташланиши, таълим тизимининг шаклланиши, аёлларнинг маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаолроқ жалб этилиши шулар жумласидандир.

Деярли барча илмий адабиётларда паранжи-чачвонни ислом дини билан боғлашга уриниш кўзга ташланади. Лекин рус исломшуноси Л.Климович бу ҳақда шундай ёзади: "Паранжи-чачвон арабларга хос ёки махсус мусулмон одати ҳам эмас. Бу либосдан қадимги араблар беҳабар бўлган ва кўчманчи бадавийлар уни ҳозиргача билмайдиган" (*Климович Л. Долой паранджу. М., Государственное антирелигиозное изд-во, 1940, стр. 11-12*). Шарқда ислом дини юзага келмасдан икки минг йиллар аввал паранжи-чачвон дастлаб Мисрда пайдо бўлган ва кейинчалик Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига тарқалган, савдо-сотиқ орқали Ўрта Осиёга ҳам кириб келган (*Ортиқова Д. Исломнинг хотин-қизларга муносабатидаги реал ва мавҳум ахлоқий қадриятлар. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1993, 62-63-бетлар*).

"Паранжи шаҳарга нисбатан қишлоқда камроқ тарқалган бўлиб, мусулмон аёллар далада, уйда, одатда, эркаклардан юзини яширмай ишлайверган. Аксинча, христиан дини тарқалган ҳудудларда, дейлик, Шимолий Суриянинг баъзи жойларида аёллар эркаклардан юзини яширган.

Темурийлар даврида Марказий Осиёда ва сўнгра бобурийлар замонида Ҳиндистонда алломалар, давлат амалдорлари, уламолар паранжи русумидаги либос кийган. Бинобарин,

паранжи ҳам эркаклар, ҳам аёллар кийимидир (Лобачева Н.П. Почему мусульманки носили паранджу // "Наука и религия", 1970, № 12).

1910 йили нашр этилган "Чодра (паранжи) керакми?" деган мақолада Қуръон ва шариат қонунларига шарҳ ёзган Кавказорти мамлакатлари имом-хатиби Гусейн Эфендигаилов Қуръонда ҳам, шариатда ҳам аёлларнинг паранжи ёпиниши шарт экани қайд этилмагани, ўзи ҳам бунга шахсан қарши эканини айтади ("Туркестанские ведомости". 1910, № 213).

Аёлларнинг юзини беркитиши, паранжи-чачвон ёпиниши фақат мусулмонларга хос одат эмас. Мутахассислар фикрича, дастлаб паранжи турли ташқи табиий таъсирлардан, жумладан, жазирамадан сақланиш учун ёпинилган. Кейинчалик бу одатга синфий ва диний тус берилиб, аёлларни итоатда сақлаш воситасига айлантирилган. Бошқача айтганда, паранжи бевосита ислом дини таъсирида эмас, балки ижтимоий, диний ва синфий табақаланиш натижасида шаклланиган. Аммо, шунга қарамай, советлар тузумининг виждон эркинлигига йўл бермаслиги оқибатида айнан ислом дини мусулмалар эрксизлигининг сабаби, паранжи-чачвон эса шу диннинг қуроли сифатида қаттиқ қораланди. Аслида мақсад ўзбек хотин-қизларини том маънода озодликка чиқариш эмас, балки миллатимизни ўзининг бой тарихи, юксак маънавиятидан жудо қилиш, коммунистик жамиятни шакллантириш, аёллардан жамиятдаги иқтисодий муаммоларни ҳал этишда фойдаланиш ҳамда улар тимсолида шўролар сиёсатини қўлловчи ижтимоий кучни ўз тарафига оғдиришдан иборат эди. Бу борада реал шароитни ҳисобга олмай қўрилган чора-тадбирлар оқибатида кўплаб фожиялар юз берди. Юзлаб хотин-қизлар ўлдирилди, майиб ва мажруҳ бўлиб қолди. Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлишича, паранжига ҳужум бошлангач, Марғилон шаҳрида кўплаб аёллар оқ бўз ёпиниб юрган. Янгикўрган тумани Искавот қишлоғидан олинган маълумотларга кўра, паранжи ёпинмай юрган аёлларнинг исмига "очиқ" лақабини қўшиб айтиш одат тусига кирган: "Мастура очиқ", "Фотима очиқ" ва ҳоказо. Тегишли органларга хуфийна ахборот бериб турганларнинг маълумотларидан кўринадики, паранжи ташлаш ҳаракати юзлаб бегуноҳ аёлларнинг бевақт кўз юмишига сабаб бўлган. Хотин-қизлар клуби аъзолари бу жабҳада фаол ҳаракат қилган. Уйма-уй юриб, паранжиларга ўт қўйган. Бун-

га кўнмаган айрим эркаклар аёлини тириклайин қўмиб юборишгача борган (Дала ёзувлари. Андижон вилояти Булоқбоши тумани; Наманган вилояти Янгикўрган тумани. 2013 й). Фаол коммунистлар ва комсомол-ёшлар "Бетингда тиртигинг борми?" деб мажбуран аёлларнинг паранжисини очиб ташлаши ялпи тус олган. Миллионлаб хотин-қизларнинг сиёсий, ижтимоий ва инсоний ҳуқуқлари поймол қилинган. Шунга қарамай, О.Горшунова таъкидлаганидек, "қўрқув ва ваҳимадан кўп аёллар яна илгариги ҳолатига қайтишга мажбур бўлган – паранжи ёпиниб олган". Бу фожияни шўролар ҳукумати тан олмаган.

Советлар тузумида аёлларнинг эркаклар билан тенглиги фақат ижтимоий меҳнат жараёнидагина тан олинган ва меҳнат қилаётган аёлгина қадрланган. Бу даврда аёлларнинг тунги сменаларда ишлаши, пахта далаларида машина бошқариши, тонналаб пахта териши оддий ҳол эди. Жаҳонда аёлларни энг оғир меҳнатга жалб этган мамлакат шўролар давлати эди.

Юртимиз мустақилликка эришгач, хотин-қизлар масаласига муносабат тамомила ўзгарди. Давлатимиз раҳбари фармони билан 1991 йил февралда Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси ташкил этилди (Саидов А. Аёлларнинг ҳуқуқлари тўғрисида. // "Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари". 2010, 2-сон, 7-8-бет). Мазкур қўмита республикамиздаги аёллар муаммоларини ҳал этиш, оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби кўплаб муҳим вазифаларни ҳал этишга муносиб ҳисса қўшиб келаётир (Абдурахимова Ф. Хотин-қизларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳаларда фаоллигини оширишда хотин-қизлар қўмитасининг ўрни ва вазифалари // Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (Илмий ва амалий конференция материаллари) Т., 2005, 54-55-бет). Мамлакатимизда хотин-қизлар фаолият юритмаётган бирон бир соҳани топиш қийин. Аёл – шифокор, муҳандис, ўқитувчи, олима, ёзувчи, жамоат ва давлат арбоби. Айниқса, ўндан ортиқ аёл Ўзбекистон Қаҳрамони экани давлатимиз хотин-қизлар масаласига нақадар юксак эътибор қаратаётганининг далилидир.

Мадина КАРИМОВА,
Андижон қишлоқ хўжалик
институтини ўқитувчиси

Umrzoqlik siri

Соғлом турмуш тарзини шакллантиришда рационал овқатланиш муаммосини ўрганиш нафақат тиббиёт нуқтаи назаридан, балки ижтимоий-фалсафий, тарихий-маданий жиҳатдан ҳам долзарб илмий-амалий аҳамиятга эга. Рационал овқатланиш фақат белгиланган тартибда, яъни зарур микроэлементларга бой озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш эмас. Ушбу тушунча замирида маънавий ва маданият ҳам мужассам. Рационал овқатланиш – инсондан юксак билим ва маданиятни талаб этадиган ижтимоий жараёндир. Бу борадаги тарихий тажрибани ўрганиш, халқимизнинг урф-одат ва анъаналарини чуқур англаш, ижтимоий-маданий жиҳатларига эътибор қаратиш муҳим ўрин тутadi.

Биологик мавжудот сифатида инсон даставвал табиатдаги тайёр озукани истеъмол қилган. Кейинчалик баъзи ўсимлик ва ҳайвонларни танлаб олиб маданийлаштирган, улардан озиқ-овқат сифатида фойдаланишни ўрганган. "Озиқ-овқат қидириш ибтидоий одамни ўзи яшаб турган жойни яхши билиш, табиатдаги мавжуд ўсимликларнинг истеъмолга яроқлисини авайлаб-асраш, ҳатто касалликларга чалинганда шу ўсимликлардан фойдаланишга мажбур этган. Бундан дастлабки халқ табobati, географик, ботаник билимлар пайдо бўлган" (Кабиров А., Коровкин Ф. *Жаҳон тарихи*. Т., "Ўқитувчи", 1995, 41-42-бетлар).

Халқ табobati тиббиётнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, рационал овқатланишнинг ўзига хос анъаналарини сақлаб қолган соҳадир. Парҳезшунос олимлар фикрича, даволашнинг замонавий қоидалари халқ табobati тажрибалари ҳосиласидир. Касалликнинг олдини олиш ва даволашда замонавий тиббиёт ҳам, халқ табobati ҳам рационал овқатланишни муҳим омил деб билади.

Абу Али ибн Синонинг бу борадаги ўғитларини иккига ажратиш мумкин: соғлом тана режими, яъни соғлиқни сақлашга қаратилган тадбирлар ва носоғлом тана режими. Ибн Сино тансиҳатлик борасида мизожни мўътадил сақлаш, емак-ичмакка эътибор қаратиш, танани чиниқтириш, атроф-муҳитни тоза тутиш, покиза кийи-

ниш ва меъёрида ухлаш лозимлигини уқтиради (Абу Али ибн Сино. *Тиб қонунлари*. Уч жилдлик сайланма. 1-жилд. Т., А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 73-74-бетлар).

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизими моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, шифокорлар малакасини ошириш, молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш каби изчил тадбирлар баробарида, озиқ-овқат ресурслари хилма-хиллигини таъминлаш, сифатини назорат қилиш ишлари ҳам технологик, ҳам ижтимоий жиҳатдан тартибга солиноқда. Бу борада кўрилаётган чора-тадбирлар натижасида "1991 йилдан буён ўтган даврда юртимизда одамларнинг ўртача умр кўришини 67 ёшдан 73 ёшга, аёлларнинг умр кўришини эса 75 ёшга узайтиришга эришдик" (Ислом Каримов. *Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир*. 20-жилд. Т., "Ўзбекистон", 2012, 34-бет).

Соғлом турмуш тарзини шакллантириш, жумладан, рационал овқатланиш аҳамиятини аҳоли онгига сингдиришда тарихий-маънавий меросимизни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда озиқ-овқат захиралари хавфсизлигини таъминлаш, рационал овқатланиш маданиятини шакллантириш бўйича амалга оширилаётган изчил тадбирлар ўз самарасини бермоқда. 2013 йилнинг 5-6 июнь кунлари Тошкент шаҳрида "Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари" мавзусида бўлиб ўтган халқаро конференцияда бу яна бир бор кенг эътироф этилди. Анжуманда таъкидланганидек, Ўзбекистон дунёнинг 80 давлатига 180 турдан ортиқ сархил мева-сабзавот ва уларни қайта ишлаш асосида тайёрланган маҳсулотларни етказиб бермоқда. Шунингдек, Тошкентда БМТ Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти ваколатхонасининг очилгани ҳам давлатимизнинг дунё минтақаларида юз бераётган озиқ-овқат тақчиллигини бартараф этиш йўлидаги дадил қадамларидандир. БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти бош директори Жозе Грациану да Силва Ўзбекистоннинг озиқ-овқат хавфсизлигини

таъминлаш борасидаги амалий саъй-ҳаракатлари ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “Ўзбекистон ўз тараққиёти йўлида учрайдиган таҳдидларни бартараф этиб, аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш ва экспорт ҳажмини ошириш борасида катта ютуқларга эришмоқда” (*Жозе Грациану да Силва нутқи. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь*).

Рационал овқатланиш аввало сифатли озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш билан боғлиқ. Шу боис у ҳар бир давлат сиёсатининг асосий мазмунига айланган. Инсон соғлиғини сақлашда озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаб ва эҳтиёжнинг долзарблиги, фикримизча, қуйидагилардан иборат:

биринчидан, инсон соғлиғини сақлаш серкира масала бўлгани сабаб унга тааллуқли барча муҳим омилларни ҳисобга олиш жаҳон миқёсида тобора долзарб аҳамият касб этмоқда;

иккинчидан, ҳар бир миллат генофондини сақлаб қолиш мамлакатдаги озиқ-овқат захирасининг хилма-хиллигига боғлиқ;

учинчидан, “Озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш бўйича ўтказилаётган халқаро эксперт тадқиқотлари жаҳонда ва унинг айрим минтақаларида ушбу муаммо билан боғлиқ мураккаб вазият юзага келаётгани жиддий ташвиш ва хавотир уйғотаётганини кўрсатмоқда” (*Ислом Каримовнинг “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқидан. “Халқ сўзи” газетаси, 2014 йил 7 июнь*);

тўртинчидан, мустақиллик йилларида халқимиз соғлиғини сақлаш борасида муҳим ислохотлар амалга оширилмоқда. Умуман, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, унга муносиб турмуш шароитини яратиш, хусусан, озиқ-овқатнинг инсон саломатлигидаги аҳамиятини ижтимоий-фалсафий ва маънавий нуқтаи назардан ўрганишга бўлган эҳтиёж ошиб бормоқда;

бешинчидан, озиқ-овқат таркиби, сифати ва захиралари инсон саломатлигини сақлаш билан бирга иқтисодий юксалишни таъминлаш, давлатларaro иқтисодий-сиёсий алоқаларни мустаҳкамлашда эътиборга молик масала бўлиб қолмоқда.

Рационал овқатланиш инсон саломатлигини мустаҳкамлашнинг муҳим мезонидир. Барча унга риоя қилиши зарур. Зеро, “Одамзоднинг соғлиғи кўп жиҳатдан, аввало, унинг ўзига боғлиқ, ...бунинг учун у ўз ҳаётини оқилона йўлга қўйиши, ҳар қандай хасталикларнинг олдини олиш учун соғлом ҳаёт тарзи ва турмуш маданияти талабларига амал қилиши, шак-шубҳасиз, катта ўрин тутadi. Буни кўп асрлик ҳаёт тажрибаси ҳам, тиббиёт ҳам исботлаб келган” (*Ислом Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгана буюк ишларга қодир бўлади. Т., “Ўзбекистон”, 2005, 104, 126-бетлар*).

Нилуфар НИЁЗОВА,

*Тошкент Тиббиёт академияси
катта ўқитувчиси,
фалсафа фанлари номзоди*

Kichik ekrandagi katta kino

Телевидение ихтиро қилингандан буён у ҳар бир хонадонга турли санъат асарларини етказиб берувчи чопар вазифасини бажариб келмоқда.

Бундан 30 йиллар аввал Н.Карцов “Кино ва телевидение оммавий томоша сифатида бир-бирига жуда яқин. Бу яқинлик, айниқса, экран ва телевизор аппаратларининг катта-лашиши, ахборот узатиш воситаларининг му-

каммаллашуви билан янада яққолроқ намоён бўлаверади”, деган эди. Ҳозирги кунга келиб радио ва телевидение каби ОАВ техник жиҳатдан мисли кўрилмаган даражада илгарилади. ОАВ таркибига яна бир истиқболи порлоқ вакил – интернет қўшилди. Аммо биз бу мавзуда эмас, кино ва телеэкраннинг кенг имкониятлари ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Карцов қай бир маънода ҳақ эди. Кино ва

телеэкран ўртасидаги чегара бугун йўқолиб бормоқда. Шиддат билан ривожланаётган техника тараққиёти катта киномони кичик экранларда ("уй кинотеатри", 3D телевизорлари) намойиш этишда пайдо бўладиган камчиликларни қисман бўлса-да бартараф этмоқда.

Бизнингча, катта киномнинг телевидение орқали намойиш этилиши баъзи афзалликларга эга. Бунда телеэкраннинг аудиторияга яқинлиги ва қулайлигини ҳисобга олмоқ даркор.

Спектаклни театрда эмас, уйда кўрадиган томошабин нимадан ютишию нимани ютқиши ҳақида тадқиқотчи В.Саппак бундай дейди: "У, аввало, чиптага пул сарфламайди, қолаверса, томошадан сўнг уйга шошилмайди". Шу жиҳат ҳам томошабин танловига жиддий таъсир этади. Бундан ташқари, кинотеатрдаги диққатни бўлувчи шовқиндан қутулиш учун ҳам томошабин телеэкранни афзал билади. Бироқ қулайликлар қаторида баъзи камчиликлар ҳам йўқ эмас. Ҳаётимизнинг асосий қисми ана шу экран қаршисида ўтиб кетаётгани ачинарли ҳолдир. Бундан ташқари, намойиш қилинаётган фильмлар аудиторияга қандай таъсир этишини таҳлил қилиб кўрмоқ зарур. Телевидение ҳар қандай йўл билан томошабинни ўзига жалб қилишга интилади. Замонавий инсон оиласи ва ишидан ортиб яхши фильм кўриш учун телеэкран қаршисидан жой олади. Телеканаллар ходимларининг бутун эътибори киномахсулотнинг таъсирчанлигига қаратилгандир.

Кинотеатрлар миллионлаб томошабинни ТВ каби жалб қилиши имконсиз. Мисол тариқасида россиялик таниқли режиссёр Андрей Звягинцевнинг "Елена" номли кинокартинасини келтириш мумкин. Фильм кинотеатрларда 100 минглаб, "Россия-1" телеканали орқали эса 5 миллиондан ортиқ томошабинни ўзига жалб қила олди. "Висоцкий, борингизга шукур" фильми ҳам ниҳоятда кўп томошабин тўплади: улар сони аввал 4,3 миллион, кейинчалик 8,5 миллионга етди.

Кенг омма телевизор орқали қандай жанрдаги фильм томоша қилишни хоҳлашини айтиш қийинроқ. Миллий телеканаллар ўз "имижи", ҳажмидан келиб чиққан ҳолда кўрсатувлар намойиш этади.

Биринчи навбатда ҳозирги замон фильмлари қўллаётган визуал эффектларни эъти-

роф этиш мумкин. 2009 йил 3D – форматидаги "Аватар" (реж. Жеймс Кэмерон) фильми яралиши билан стереокинематографияга илк қадам ташланди. Ҳозирда Голливуд фильмларининг кўпгина қисми шу форматда суратга олинади. Мамлакатимизда ҳам 2013 йили режиссёр Баҳодир Ортиқовнинг шу форматдаги "Папагандус" фильми намойиш этилди. Кинотанқидчилар қаршилигига қарамай, кинематографияда ушбу йўналишда фильм олиш йўлга қўйилди. Бироқ ушбу форматдаги фильмлар телеканаллар орқали эфирга узатилмади.

ТВда катта экранга мўлжалланган киномахсулотнинг намойиши чоғида баъзи манتيкий ва эстетик хатоликлар юзага келиши мумкин. Масалан, бир-бирига тўғри келмайдиган воқеалар тафсилотининг гувоҳи бўлиб қолишимиз мумкин. Аслида бундай хатоликларни диққат ва эътибор билан кўрган томошабингина пайқай олиши мумкин. Қувонтирадиган томони шундаки, бундай камчиликлар бизда кам учрайди.

Катта экранда намойиш этилган фильмнинг овоз жарангидаги камчилик ҳамма томошабинга ҳам ёқавермайди. ТВнинг машҳур тадқиқотчиси В.Вильчек тасвир борасида "Ҳақиқатан, тасвир катталиги санъатда муҳим аҳамиятга эга, содда қилиб айтганда, асар мазмунини очиш ва фикрни ифода этишнинг бир тури ҳисобланади. Мутлақ катталикдаги тасвирни ихчамлаштириш бу – унинг ҳамма билан келишиш ҳолда яратилган репродукциясидир. Фильмдаги эстетик ва эмоционал жиҳатларда йўқотишлар бўлиши муқаррар", дея таъкидлайди.

Телеэкранга мос фильмлар ҳам мавжуд. Унда йирик пландаги тасвирдан мақсад қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини баҳолаш, фикр юритишга чорлашдан иборат. Бу фильмларда репортаж, диалог, майда деталларгача кузатиш каби телевизион усуллар қўлланилади. Йирик пландаги фильмлар ҳақида гапирар эканмиз, улардаги динамик махсус аудиовизуал эффектлар учун энг муносиб жой киноэкран бўлиб қолган ва шундай бўлиб қолади.

Элеонора ҒАНИЕВА,

*ЎзФА Санъатшунослик институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Reklamada davr va muhit aksi

Реклама – бугунги инсон кундалик ҳаётининг таркибий қисмига айланиб улгурган ижтимоий соҳадир. Реклама ёрдамида жамият ва унинг субъектлари ўз мақсад-муддаоларига эришади. У ижтимоий-маънавий меъёрларни ўзгартириш, эстетик идеалларни шакллантириш орқали янгича ҳаёт тарзини жорий этади. Реклама ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам ўзи мансуб давр маданиятини ифодаловчи кўргазмали воситадир. Рекламани маданиятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, унинг ижтимоий ҳаётда тутган макъеи ва инсон маънавий дунёсига таъсирини илмий ўрганиш бугунги кунда айниқса долзарблик касб этмоқда.

Реклама ўзида нафақат замонавий маданиятни намоён этади, айти чокда, янги маданий меъёрларни ҳам шакллантиради. Маданият феномени сифатида реклама истеъмолчи онгига муайян хатти-ҳаракатлар андозаси, фалсафий дунёқараш ва эстетик идеалларни сингдиради. Кенг аудиторияни қамраб олиш ва унга тез таъсир ўтказиш салоҳияти боис реклама айти макон ва замонда долзарб бўлган муаммо, қараш ва тушунчаларни омма онгига етказади. Масалан, Тошкент шаҳри кўчаларида “Ер захиралари чегараланган”, “Ичимлик сувини тежанг” каби матнли ижтимоий реклама намуналарини учратамиз. Мазкур рекламалар воситасида юртимизда долзарблик касб этган ер ва сув ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланишга пойтахт аҳолиси ва унинг меҳмонлари диққатини жалб этиш, уларда масъулият ҳиссини ошириш кўзда тутилган.

Реклама одамларда хилма-хил – ҳам ижобий, ҳам салбий – муносабат уйғотиши сўнги йилларда кўп бор исботланди. Бир тоифа кишилар фикрича, реклама “инсонни аҳмоқ қилувчи восита” ҳисобланади ва “бирор маҳсулотни гўё гиёҳванд моддага айлантириб (яъни шу товарга кучли, бетийиқ хоҳиш-истакни шакллантириб), уни харид қилган ва истеъмол этган одам дарҳол енгиллик, қониқиш ва ҳатто эйфория туйиши”га инонтириш мақсадини кўзда тутати. Айти ёндашувни, асосан, турли

ичимликлар, озиқ-овқат маҳсулотлари рекламасида учратиш мумкин. Масалан, “Баунти” шоколади реклама ролигида гўзал бир аёл ўз уйида шоколаддан бир тишлагани ҳамон дегиз соҳилида пайдо бўлиб қолади. Мазкур реклама истеъмолчи онгида юқорида зикр этилган ҳаёлий гўзал ҳисларни уйғотиб, беихтиёр уни ўзига сеҳрлайди. “Баунти – жаннат лаззатини ҳис эт!” матни эса тасвирий ечим таъсирчанлигини янада оширади.

Реклама – инсон ижодий салоҳияти намоён бўлишининг ўзига хос шаклидир. Мазкур ижод тури реклама ғоясининг тугилишидан бошлаб, шу ғоя бадий ғавдалангунча бўлган жараёни қамраб олади ва унда реклама яратувчисининг субъектик хусусиятлари (ўзига хос услуби, барчаникидан фаркли “дастхат”и) ўз аксини топади. Бундан ташқари, ҳар бир реклама асари ўз даври маданияти, дунёқараш ва ижодий услубларини ҳам намоён этади.

Реклама асарларини яратувчилар баъзан ўзлари ва замондошлари ўртасида муайян боғлиқлик борлигини пайқамаслиги ҳам мумкин. Жамиятдаги маданий феноменларнинг кўп қисми бир қанча инсон фаолиятининг маҳсули ўлароқ юзага келади. Мазкур ҳодисаларнинг барчаси турли мақсад, истак, ғоя ҳамда бирор гуруҳ ёки шахснинг ўй-фикр, ҳис-туйғулари тажассумидир. Бир сўз билан айтганда, реклама замон билан ҳамнафас юриб, ундаги ўзгариш, тамойил ва янгилликларни акс эттиради.

XXI аср телевизион рекламаси Ўзбекистон аҳолисини ҳам ялпи руҳий таъсирга жалб этди. Яъни турли алоқа йўллари орқали Ғарб телеканалларига уланган хонадон вакиллари ўзбек миллатининг тарбиявий меъёрларига зид, агрессив, эротик, мантиқсиз образ ва сюжетларни кўришга мажбур бўлдики, бу эса маҳаллий аҳолида рекламага салбий муносабатни шакллантирди. Масалан, “AXE” эркакларбоп дезедоранти рекламаси, “Burn” ва “Red Bull” яхна ичимлиги рекламаларининг ғоясию сюжети миллий маънавиятимиз ва ахлоқий қадриятларимизга зиддир.

Ғарб ва Шарқ истеъмол аудиторияси турлича маданият ва дунёқарашга эга. Уларнинг ҳаёт тарзию ахлокий қадриятлари ҳам тубдан фарқли. Шундай экан, Ғарб аудиториясида муваффақият қозongan реклама асари Шарқ аудиториясида муваффақиятсизликка учраши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам махсулот ишлаб чиқарувчи компаниялар реклама яратиш жараёнида истеъмолчи мансуб бўлган жамиятнинг маданий ва миллий ўзига хослигини албатта инобатга олиши лозим. Фикримизга далил сифатида юртимизда фаолият юритаётган Россия уяли алоқа компанияси – “Beeline” рекламаларини таҳлил қилсак. Ушбу компания бир вақтда Россия ва Ўзбекистонда бир хил чегирма турини (“бонус”) жорий этди. Аммо бу ҳақдаги рекламалар ҳар бир мамлакат учун алоҳида, ўзига хос яратилди. Ўзбекистонга мўлажалланган реклама ролигида бозор растасида ўзбекона либосда жайдари лутф билан “бонус” улашаётган сотувчи аёл ифода этилган. Рекламанинг бундай бадиий ёчими маҳаллий аҳолига компаниянинг янги чегирма турини шаклан содда ва руҳан яқин усулда таништириш имконини берган. Россия аудиторияси учун айна чегирма тури ҳақида олинган рекламада эса икки севишганнынг бир-бири билан узоқ мулоқоти (“бонус”лар эвазига, албатта) тасвирланган. Табиийки, икки истеъмол аудиториясига таклиф этилган бир чегирма турининг икки рекламаси ўзи аталган ҳудуддагина самарали натижа берган.

Демак, ҳар бир даврнинг маданият шакллари, тушунча ва қарашлари ушбу давр жамиятининг барча соҳаларида ўз аксини топади. Чунончи, реклама ҳам, юқорида қайд этилганидек, ҳар бир даврнинг эстетик маданиятини намоён этади. Бу борада Ғарб тадқиқотчиси М.Шербенин самарали изланишлар олиб борган. Унинг эстетик-антропологик руҳдаги тадқиқотлари турли даврлар маданиятидаги қарашларни турли санъат шакллари орқали ёритишга бағишланган. Реклама ҳам оммавий санъат тури экан, юқоридаги фикрлар унга ҳам тегишлидир. Демак, реклама муҳим антропологик-эстетик маъно-мазмунни сақлаш ва уни кейинги авлодларга етказиш воситасидир. Чунки рекламада ҳам муайян давр маданиятига мансуб кишиларнинг яшаш тарзи ва ўзига хос саяжияси акс этади. Масалан, мустақиллик даври ўзбек реклама санъати ҳозирги миллий дунёқараш ва маданиятни намоён этади.

Бугунги кунда рекламани турли соҳа мутахассислари кенг ўрганмоқда. Ғарб олимлари унинг психологик, педагогик, иқтисодий ҳамда сиёсий қирраларини анча батафсил тадқиқ этган. Айниқса, рекламанинг психологик қирралари устида илмий изланишлар олиб борган А.Ключевская, В.Зазикин, Е.Шабай, С.Фиске, С.Тейлор тадқиқотлари кишида катта қизиқиш уйғотади. Уларнинг асарлари билан танишиш асносида бундай фикрга келиш мумкин: реклама ижодкори бўлмиш дизайнер ғайришуурий тарзда ўтмишдан мерос қолган тарихий маълумот ва белгилар, психологик кўникма ва қарашларни асарида гавдалантириши ва шу орқали истеъмолчи қалбида унга таниш ҳиссиётларни уйғотиши мумкин. Масалан, тиббиётга доир рекламаларда уйга ишдан толиқиб қайтган ва бош оғригидан шикоят қилаётган эркак ҳамда унга дори тутиб, ғамхўрлик кўрсатаётган аёл образи тасвирланган сюжетни кўплаб учратамиз (“Тримол”, “Миг” каби оғриқ қолдирувчи воситалар ҳақидаги роликларни эсланг). Мазкур рекламалар олис тарихдан мерос архаик кўникмаларни анча ёрқин ифода этади. Яъни ибтидоий даврдан эркак ов қилиб, оилани тебратиш вазифасини зиммага олган, аёл эса рўзгорни саришта тутиб, эри ва фарзандларига ғамхўрлик кўрсатган. Демак, замонавий рекламаларнинг бадиий образ ва сюжетлари, қай бир маънода, ўтмишдан мерос кўникма ва қарашларни янгича, замонавий шаклда қайта ифода этади.

Реклама асарини яратишда ҳар бир образнинг асл табиати ўзига хос хусусиятларини, чуқур англаш муҳим ҳисобланади. Масалан, рекламада эркак образи – ғайрат-шижоат, ақлий салоҳият, ҳурмат-эҳтиром каби хислатлар мужассамидир. Аёл образи эса, аксинча, бир қадар мушфиқлик ва таъсирчанлик хислатларини ифода этади. Аёллар иккиламчи ва тобе мавқени эгаллайди. Масалан, автомобиль рекламасида эркак диққатини кўпроқ двигателъ ҳажми, ёқилғи ҳаражати тортса, аёл эътиборини эса дизайн, қулайлик кабилар жалб этади.

Шундай қилиб, рекламада ўтмишдан мерос кўникма ва қарашлар (архетиплар) ижтимоий онгни манипуляция қилиш воситаси ўлароқ қўлланилади. Архетиплар табиатини билиш реклама компаниялари салоҳияти ва реклама махсулотлари савиясини кўтариб, реклама

фаолияти самарадорлигини оширишга кучли таъсир этади.

Хуллас, реклама қадимги замонларданоқ содда шаклда мавжуд бўлган мулоқот воситаси саналиб, ҳозирги кунгача моҳият ва мавқеини сақлаб келмоқда. У ҳар қачон тарихий давр ва ижтимоий муҳит руҳини акс эттиради. Шундай экан, рекламани илмий жиҳатдан тадқиқ этиб, унинг имкониятларини аниқлаш бу санъатни янада ривожлантириш, унинг муаммоларини ечиш билан чамбарчас боғлиқдир. Реклама ижодкорлари жамиятда кечаётган жараёнларга фаол муносабат билдирмоғи ва аҳоли талаб-эҳтиёжларидаги ўзгаришларни нозик ҳис

этмоғи шарт. Ҳар бир реклама асари бадиий юксак савияли ва аҳолининг барча қатламлари-га бирдек тушунарли бўлиши, асосан, бугунги инсоннинг фикрлаш доираси ва ижодий қобилиятини нечоғли билишга (яъни дизайнернинг касбий лаёқатига) боғлиқдир. Реклама билан шуғулланаётган ижодкорлар ўз фаолиятида ана шу талабларга риоя этишса, жамиятнинг барча аъзоларида бу санъат турига ижобий муносабат шаклланиши мумкин.

Сакина МУҲАММАДЖОНОВА,

Қамолиддин Беҳзод номидаги

МРДИ катта илмий ходим-изланувчиси

Ko'hna va boqiy hunar

Ўзбек миллий матолари кўп асрлик тарихига эга. Маълумки, қадимдан ўлкамиздаги баъзи ҳудудлар, шаҳарлар муайян газламаларни тўқишга ихтисослашган. Ҳатто маҳаллий тўқувчилик мактаблари ҳам юзага келган. Ўзбек матолари бутун Шарққа манзур ва машҳур бўлган. Х аср муаррихлари Наршахий ва Мақдўзий маълумотларига қараганда, бу матолар Бағдод, Сурия, Византия ва Мисрга олиб кетилган. Хомашё мўллиги ва арзонлиги Мовароуннаҳр шаҳарларида ипак, бўз, жун ва бошқа хил матоларни тўқиш, яъни тўқувчилик ҳунарини ривожлантириш омили бўлган. Тўқувчиликнинг асосан икки тури: оммабоп ип-газлама ва нисбатан қимматроқ ипак тўқувчилиги тараққий этган. Ип-газлама тўқиш асосан аёлларнинг юмуши бўлса, ипак ва нимшойи газламаларни тўқиш билан эркеклар шуғулланган. Ип-газламалар хилма-хил бўлган. Айниқса, оқ, жигарранг, сариқ тусли бўз кенг тарқалган, ундан барча ёшдаги кишилар учун чопон, шунингдек, ички кийим, салла тикилган. Аёллар рўмоли, дакана ва лачаклари шаша докадан бўлган. Эркеклар кўйлаклари хомсурп, сидирга чит, қалами деб номланган ип-газламадан тикилган. Кўпроқ қишлоқ тўқувчилари тўқиган йўл-йўл ип-газлама – олача чопон тикишда қўл келган.

XIV асрда Марказий Осиё сарой либослари мўғул-хитой анъаналари таъсиридан қути-

ла бошлагани кузатилади. Бу даврда халқаро алоқалар кенгайиши туфайли Ўрта Осиё халқлари либосига Форс ва Ғарб анъаналари таъсири ошади. XV асрда Ҳирот ва Самарқанд кийим-кечаги машҳур бўлган. Аслзодалар кийим-боши бурунгидек кашта ва қимматбаҳо тошлар билан безалган ёрқин рангли газламалардан тикилган. Жун ва ипак камзулларда баъзан мўйна ишлатилган. Камзул ичидан жун ёки шойи кўйлак кийилган. Ҳунарманд ва бинокорлар, сартарош ва ишчилар ички кўйлак билан калта камзул кийган ва камзул устидан белини қайиш билан боғлаб юрган. Уларнинг кийими тўқжигарранг, яшил, кўк тусдаги одми газламалардан тикилган. Устки кийим, хусусан, пўстин ва почапўстин тикувчилар орасида ўз маҳсулоти билан чўл аҳолиси эҳтиёжини қондирувчи уста-чеварлар ҳам бўлган. XV асрда Самарқандда махсус устки кийимлар растаси бўлиб, унда телпак ва бошқа кийимлар тикиб сотиладиган дўконлар ишлаб турган.

Амир Темури ва темурийлар, Бобур ва бобурийлар даври бадиий ҳунармандлиги ўша давр маданиятининг бошқа соҳалари сингари жаҳон тамаддуни тарихида ўз ўрнига эга. Айтиш лозимки, бундан кейинги даврларда ҳам ўзбек матоларининг шуҳрати сўнмаган. Каштачилик ва зардўзлик маркази – Бухоро бежиз “Шарқ Парижи” дея эътироф этилмаган. Тошкент ко-

сиблари бўз ёки карбос (бўялмаган оддий ип газлама) ва босма (кўпроқ қизил тусдаги гулли бўз), олача (бўялган ипдан тўқилган йўл-йўл ип-газлама), асосан чопон тикиладиган йўл-йўл нимшойи матолар тўқишга айниқса моҳир эди. Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Наманган ва бошқа шаҳарларда анъанавий ипак (кановуз, шойи, хонатлас), нимшойи (беқасам, банорас, адрас) газламалар тўқилиб, улардан тикилган турфа кийимлар бой-бадавлат табақа орасида кенг расм бўлган.

XIX аср бошларида Ўрта Осиёга Русия, Ҳиндистон ва Эрондан ип-газлама ва бошқа матолар тобора кўпроқ келтириладиган бўлди. Шу тариқа бу матолар билан Ўрта Осиё ҳамда Шарқий Туркистон ўлкасида тўқиладиган газламалар рақобат қила бошлади. Айниқса, Русия саноатчилари Марказий Осиё ўлкалари билан олди-берди қилувчи савдогарлар билан келишиб, маҳаллий аҳоли дидига мос газмоллар ишлаб чиқаришга киришади ва бу ердаги бозорларни эгаллашга астойдил ҳаракат қилади. Бу соҳада Англиянинг "Ост Индия" компанияси ҳам фаол иш кўрган. Инглиз моллари рақобатидан чўчиган Русия саноат доираси Марказий Осиё бозорларини ҳарбий йўл билан ҳам эгаллашни кўзда тутди. Бу мақсад генерал Веревкиннинг 1825 йили Русия императорига йўллаган тақдимномасида ҳам акс этган. Веревкин рус моллари Англияники каби рақобатдош эмаслигини уқтирган ҳолда, ўзбек хонликлари бозорларини бевосита ҳарбий куч ёрдамида эгаллаш мақсадга мувофиқлигини очиқ ёзган.

XIX аср иккинчи ярмидан бошланган Русия истилоси ва кейинги мустамлакачилик даврида газлама ишлаб чиқаришда баъзи ўзгаришлар юз берди. Русия корчалонлари Туркистон бозорини эгаллагач, маҳаллий хунармандлик молларини сиқиб чиқара бошлади. Фабрикаларда тўқилган газмоллар косиблар кўлидан чиққан матолар бозорини касод қилди, шу тариқа натурал хўжалик инқирозга юз тутди. Аҳоли орасида ҳам асосан фабрикада тўқилган ип-газламалар: чит, бўз, коленкор, хомсурпдан тикилган либосларни кийиш расм бўлди. Бой-бадавлат кишилар эса кимхоб, ипак, атлас, духоба, рангоранг мовутлардан кийим тиктириб кияр эди. Шунга қарамай, косиблар дастгоҳидан чиққан бўз, нимшойи газмол, адрас, беқасам, подшои, кимхоб, хонат-

лас, катакшойи каби маҳаллий газламаларга ҳам эҳтиёж бор эди.

XIX аср охирида шойи тўқиш бўйича Фарғона водийси етакчи ўринда эди. 1896 йилда Марғилон, Наманган ва Қўқон уездларида 600 та шойи тўқиш устaxonаси бўлса, Тошкент уездида атиги 20 та устaxonа ишлаган. 1910 йили Фарғона водийсида 1387 та шойи тўқиш устaxonаси бўлиб, уларда 3165 нафар тўқувчи ишлаган. Марғилондаги 911 та устaxonада эса 2570 нафар ишчи меҳнат қилган. 1903 йили Хивада 40 та, Хонқада 20 та ипак тўқувчи дастгоҳ бўлган. 1912 йили Самарқандда 237, Бухорода 26, Қаршида 19 та шойи тўқиш устaxonаси мавжуд эди.

XIX асрнинг 80-йилларидан маҳаллий хунармандлар рус молларига тақлиддан газламалар ишлаб чиқариш учун Марказий Русиядан калава ип олиб келади.

Хунармандлар кўпинча хомашёни бойлар, савдогарлардан қарзга олар, уни тўлай олмай, ўз таъминотчиларига қарам бўлиб қолар эди. Хонавайрон бўлган кўп хунармандлар мардикор ва қароллар сафига кўшилди.

Шу тариқа касаначилик ривож топди. Касаначиликка асосланган тўқимачилик саноатини барпо этишга уринган корчалонлар ҳам пайдо бўлади. 1866 йил Тошкентга келган шарқшунос олим П.Пашино хотираларида айти шу манзарани тасвирлаган (*Пашино П. Туркестанский край в 1866 г. Путевые заметки. СПб, 1868, стр. 139-140*). Бир оилага пахта тозалаш, иккинчи оилага йигирув ва калава қилиш, учинчисига тўқув, тўртинчисига эса бўяш топширилган. Шу тариқа дастгоҳга ҳам, устaxonаю хомашёга ҳам эҳтиёж қолмаган, ҳеч ким ишсиз ўтирмаган. Яна бир шарқшунос олим Н. Ликошин рус усталари билан рақобат қилувчи маҳаллий хунармандлар калавани Русия марказий губернияларидан олиб, ўз молини анча арзон сотганини ёзган эди (*Ликошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Петроград, 1916*).

Хуллас, Ўзбекистон тарихи давлат музейида сақланаётган 500 га яқин, Ўзбекистон амалий санъат музейидаги 400 хил мато намунаси ўзбек хунармандлигининг ўзига хос тараққиёт йўлини намоён этади.

Юлдуз ҒАЙБУЛЛАЕВА,
ЎЗМУ тадқиқотчи-изланувчиси

Haqiqatdan so'zlaguvchi bitiklar

Архив хужжатлари XIX асрнинг сўнги чорагида Русия империяси Туркистон ўлкасини ўзининг хомашё базасига айлантириш йўлида амалга оширган чора-тадбирларни ўрганишда муҳим манбадир.

1906 йили чор ҳукумати Қўқон шаҳрида Туркистон ўлкаси бўйича пахта савдосини мувофиқлаштириб турувчи Москва биржа комитети филиалини ташкил қилган. Қўқонлик савдогар, келиб чиқиши австриялик А.Зигель унга раис этиб тайинланган. Қўқонлик 1-гильдия савдогари Я.Вадьяев, Рус-Осиё банки директори С.Кнабе, Шлиссельбург мануфактураси ширкати вакили В.Кох биржа оқсоқоли этиб сайланган. Комитет аъзолари таркибиди йирик банк, мануфактура, савдо фирмаларининг Потеляхов, Кноп каби вакиллари, шунингдек, М.Мўминбоев сингари маҳаллий йирик сармоядор бор эди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг баъзи фондларида, жумладан, 90-фондида Қўқон биржа комитетининг 1906-18 йиллардаги фаолиятига доир хужжатлар сақланади. Комитет низоми 1906 йили тасдиқланган. Бу биржа маҳаллий савдони ташкил қилиш, савдо ва саноат келишувлари, ирригация ва пахтачиликни йўлга қўйиш ишларига қўмаклашиш, шунингдек, пахтани темир йўл орқали ташишни тартибга солиш билан шуғулланган. Унинг фаолияти марказдан чор ҳукуматининг Транспорт ва саноат вазирлиги, Туркистон ўлкасида эса Зироатчилик ва давлат мулклари бошқармаси томонидан назорат қилинган. Биржада барча расмий хужжатлар рус тилида юритилган ва уларнинг нусхалари маълумот учун юқори ташкилотларга жўнатишган.

Қўқон шаҳрида жойлашган идорадан комитет аъзоларига 1916 йил 10 март куни юборилган 550-сонли циркуляр хатда 1915 йил 1 сентябрдан 1916 йил 29 февралга қадар Фарғона вилоятидан империя марказига темир йўл орқали қанча пахта ташиб кетилгани ҳақида маълумот қайд этилган. Масалан, Фарғонадан Ўрта Осиё темир йўли орқали Тошкентга – 13069,

Красноводска – 665, жами 13734 вагон пахта жўнатишган. Бундан ташқари, 1916 йил 1 март ҳолатига Андижон темир йўли тармоғида қабул қилинган, лекин жўнатилмаган 1930 вагон пахта борлиги таъкидланган. Шунингдек, 1914 йил 1 сентябрдан 1915 йил 28 февралга қадар водийдан Тошкентга – 6705, Красноводска – 2086, жами 8791 вагон пахта юборилган. Шу қатори, Фарғона темир йўли орқали марказий шаҳарларга (Тошкентга – 2013, Красноводска – 858, жами 2871 вагон) умумий ҳисобда 11662 вагон пахта толаси юборилган. Ушбу маълумотнома нусхаси Туркистон ўлкаси Зироатчилик ва давлат мулклари бошқармасининг кириш журналарида 1916 йил 14 март куни 3110/492 рақами билан қайд этилган. Владикавказ темир йўли бошлиғининг берган ахборотига кўра, 1916 йил 27 февралдан 4 мартга қадар бўлган ҳафта мобайнида Красноводск йўналишидан Каспий денгизи орқали Петровскага жўнатишган 313 вагон пахта етиб келган. Шундан империя марказидаги Бердянскага – 2, Ярославлга – 120, Армавирга – 3, жами 125 та вагонда пахта жўнатишган (ЎзР МДА, 7-фонд, 3511-иш, 10-варақ).

Биржанинг асосий вазифаси пахта савдосини ташкил этиш ҳамда уни темир йўл орқали ташиб кетишга қаратилганини унинг таркибиди тузилган баҳолаш комиссияси ҳамда пахта арбитраж комиссияси фаолиятидан ҳам билиш мумкин. Хусусан, 1907 йил 11 март куни чор ҳукуматининг Савдо ва саноат министри тасдиқлаган Қўқон биржаси қошидаги баҳолаш комиссияси фаолиятига доир 12 бандли қоидага кўра, комиссия таркиби 8 нафар аъзо ва 4 нафар аъзоликка номзоддан иборат бўлиб, вазифаси эса биржа савдосига қўйилган 14 хилдаги хомашё ва буюмнинг битим ва келишувлари нархини белгилаш эди. Масалан, америка навли пахта толаси 300 той, маҳаллий пахта толаси 60 той, пахта чигити 25000 пуд, пахта ёғи 100 пуд, чигитдан олинадиган кунжара 5000 пуд миқдорда бўлгандагина биржа битим тузган (ЎзР МДА, 90-фонд, 7-иш, 11-варақ).

Савдо ва саноат министрлиги томонидан Қўқон биржаси қошида тузилган пахта арбитраж комиссиясига тегишли 1907 йил 29 майда тасдиқланган 29 банддан иборат йўриқномага асосан, мазкур комиссия пахта бўйича биржа келишувларида юзага келадиган тортишув ва тушунмовчиликларни ҳал этиши, шунингдек, пахта нави ва сифатини белгилаб бериши зарур бўлган. Комиссия таркиби 6 нафар аъзо ва 3 нафар аъзоликка номзоддан иборат бўлиб, улар комитетнинг умумий йиғилишида пахта савдосида иштирок этадиган аъзолар орасидан сайланган.

Комиссия аъзолари эса ўз ораларидан раис ва унинг ўринбосарини сайлаган (*ЎзР МДА, 90-фонд, 11-иш, 34-46 варақлар*).

Хулоса қилиб айтсак, чор мустамлакаси даврида фаолият юритган Қўқон биржа комитети фаолиятига оид архив ҳужжатлари Туркистон ўлкасида, жумладан, Фарғона водийсида пахтачиликнинг ривожланиши тарихини ўрганишда муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Авазбек МИРЗАЕВ,

*Андижон давлат университети
мустақил изланувчиси*

Mirzo Badi' Devon qismati

Бухоро амирлиги давлат бошқарувига доир муҳим манбалардан саналган "Мажмаъ ул-арқом" асари ва унинг муаллифи Мирзо Бадиъ Девон ҳақидаги илк илмий мақолани тарихчи олим, профессор А. Семёнов ёзган (*Семенов А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре // Советское востоковедение, Т. V, 1948, стр. 137-153*). Кейинчалик "Мажмаъ ул-арқом"нинг асл нусхаси топилди ва олима А. Вильданова асар муаллифи ҳақида янги маълумотларни эълон қилди (*Мирза Бади' Диван. Маджма' ал-аркам ("Предписания фиска"). Приёмы документации в Бухаре XVIII в. Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А. Вильдановой. М., "Наука", 1981, стр. 8-23*). Мазкур маълумотлар Мирзо Бадиъ Девоннинг ҳаёти ва илмий фаолиятига доир дастлабки манбалардир.

ЎзР МДанинг алоҳида қимматли ҳужжатлар сақловхонасидаги Бадиъ Девонга оид янги архив маълумотлари унинг шахсини чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Тарихий маълумотларга кўра, Бадиъ Девон Бухородаги йирик амалдор хонадонидан таваллуд топган. Муаллифнинг ўзи ёзиб қолдирган шажараси бундай: Охунд Мулло Бадиъ Девон ибн Мулло Шаҳобиддин Девон ибн Мирзо Улуғ Девон ибн Мулло Ризо Девон ибн Мирзо Муҳаммад Раҳим Кутвол ибн Мирзо Тоҳур Девон. Демак, у Бухоро хонлигида юксак

руتبани эгаллаган девонлар (беги) сулоласига мансуб. Бобокалонлари наинки йирик амалдор, балки катта ер-мулк ва давлат эгалари ҳам эди. Масалан, Мирзо Тоҳур Девон Бухоронинг Мозори шариф дарвозаси ёнида катта масжид қурдирган (*Сухарева О. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). Т., Изд-во АН УзССР, 1958, стр. 96*).

Мирзо Бадиъ замонасининг кўплаб билимларини эгаллаган аллома зот бўлган. Исмига "мулла", "мирзо", "охунд" каби нисбаларнинг қўшилгани унинг олим экани, нуфузли мадрасада сабоқ берганидан далолат қилади. Охунд уламоларга бериладиган энг юксак унвон бўлиб, бу нисба соҳиби донгдор Кўкалдош мадрасасида мударрислик қилган.

Бадиъ Девоннинг ўзи ёзиб қолдирган маълумотларга қараганда, бобоси Мирзо Муҳаммад Раҳим кутвол мансаби соҳиби эди (кутвол – қалъа ва истеҳкомнинг мудофааси, бошқаруви ҳамда таъмирига масъул шахс).

Бадиъ Девон шахсиятига оид вақф ҳужжатларида унинг исмига садр унвони ҳам қўшилганини кўриш мумкин. Садр – саййид ва хўжаларга тегишли вақф мулкларини Бухоро рабобининг ичкарасида, бир фарсах масофа доирасида бошқарган мансабдор (бир фарсах – етти км). Аъёнага биноан садр амали саййидзодаларга берилган (*Мирза Бади' Диван. Маджма' ал-аркам. Стр. 98*).

Вақф мулкларини асосан юқори мартабали амалдорлар ва нуфузли бойлар таъсис этган. Бу тоифага амир ва унинг аҳли, йирик ер эгалари, сарой амалдорлари, бой савдогарлар ҳамда дин арбобларини киритиш мумкин. Архив ҳужжатларида Бадиъ Девон ва унинг авлодларига тегишли вақф мулклари ҳақида батафсил маълумот берилган (*мазкур ҳужжатлар ЎзР МДА И – 323 фондида “Вақф мулклари коллекцияси” номи билан сақланмоқда*). Жумладан, ҳижрий 1231 йил муҳаррам ойи – милодий 1815 йил январь-февраль ойларида Бадиъ Девон Чаҳорсуқ кўчасидаги икки каппонни, Чаҳор Тоқ қишлоғидаги 1300 таноб ерини, Тахти пушта кўчасидаги 14 та ганч, 2 та атир-упа ва 1 та нон дўконини Бухоронинг Ғозиён кўчасидаги ўзи қурдирган мадрасага вақф қилган (*ЎзР МДА, И – 323, рўйхат-1, 114-иш, 6-варақ*). Шунингдек, Ёғанчий ва Курок мавзеларидаги 200 таноб ерини ҳам мазкур мадрасага вақф ўлароқ ажратган (*ўша жойда, 8-варақ*).

Яна бир архив ҳужжатида ҳижрий 1235 йили зулқаъда ойи – милодий 1820 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида у Чорсу бозори яқинидаги икки дўконини ҳам вақф қилгани қайд этилади (*ўша жойда, 7-варақ*).

Вақф мулкларидан олинган даромад мадраса талабалари эҳтиёжи ҳамда хужра, мақбара ва мадраса таъмирига сарфланган. Мирзо Бадиъ Девоннинг фарзанди бўлмаган. У бир ҳужжатда вақф мулкларига мутаваллий этиб ўз укаларини тайинлаган. Қоида бўйича вақф мулки бошқарувчиси воқифнинг ўғли бўли-

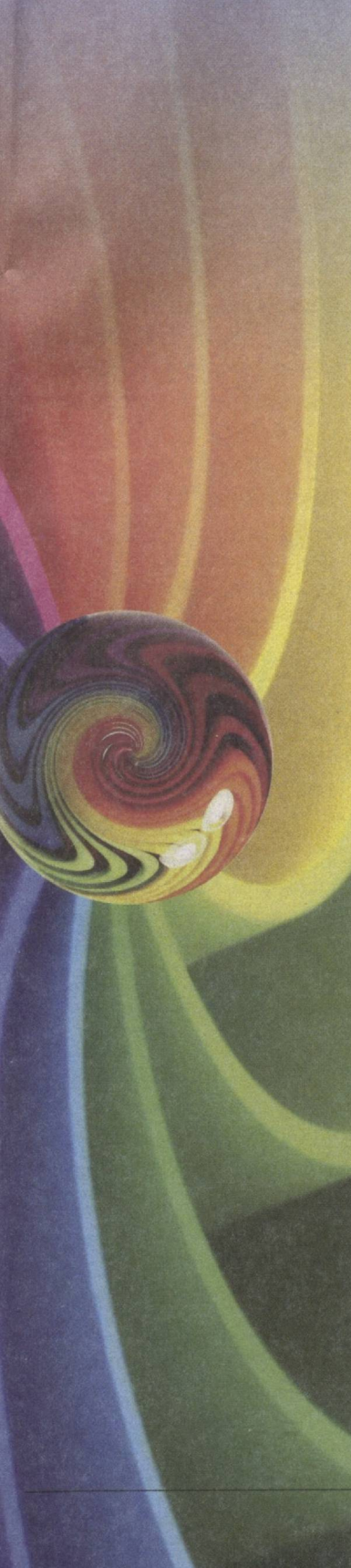
ши лозим эди. Бизнингча, унинг қиз фарзанди ҳам бўлмаган. Акс ҳолда уларга ҳам вакиллари орқали вақф мулкидан ҳисса берилар эди. Эҳтимол, фарзанд кўрган-у, улардан бевақт ажралгани сабабли Мирзо Бадиъ “Гиребончок”, яъни ёқаси қайғудан йиртилган одам номини олгандир.

Бадиъ Девон амирлик девонхонасини бошқариш билан бирга Кўкалдошда мударрислик ҳам қилган. Бухоро шаҳри мадрасасига мударрисларни қозикалон тайинлаган. Кўкалдош, Говкушон, Мир Араб мударрисларини эса Бухоро амирининг ўзи тайинлаган. Кўкалдош мударриси – энг юқори охунд, Говкушон мударриси – иккинчи даражали аълам, Мир Араб мударриси – муфтий аскар, бошқа мадрасалар мударрислари муфтий калон ва муфтий унво-нига эга бўлган. Барча мударрислар ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, амирликнинг юқори табақасига мансуб ҳисобланган (*Семенов А. Очерк поземельно-податного налогового устройства Бухарского ханства // Труды САГУ, сер. II, вып. 1. Т., 1929, стр. 17*).

Вақфномада қайд этилган саналардан тахмин қилиш мумкинки, Мирзо Бадиъ Девон умрининг охирларида Бухоро амири Амир Ҳайдар девонхонасини бошқарган ҳамда толиби илмларга сабоқ берган. Мирзо Бадиъ (ёки “Гиребончок”) мадрасасини бунёд эттириб, илму маърифатга ҳомийлик қилган.

Шоҳида ХҲЖАЕВА,

*Ўзбекистон Марказий давлат архиви
катта илмий ходими*

SUMMARY

Interview with folklorist Shomirza Turdimov. pp. 4-14.

Folklore is the traditional art, literature, knowledge, and practice that are disseminated largely through oral communication and behavioral example. Every nation with a sense of its own identity shares, as a central part of that identity, folk traditions – the things that people traditionally believe, do, know, and make. The word “folklore” names an enormous and deeply significant dimension of culture. Uzbek people as one of the ancient nations have their own rich folk traditions. In the interview folklorist Shomirza Turdimov shares his views about Uzbek folk epics, their importance in strengthening the national identity, the future of ancient oral traditions.

Damin Jumaqul. Globalization and National Interests. pp. 24-30.

Is globalization undermining state sovereignty? There has been much debate about whether globalization is undermining state sovereignty in the study of world politics today. Since the Second World War, with the advancement in science and technology, especially the rapid development of computer technology in the 1980's, economic globalization has emerged from a possibility to an undeniable fact and the main trend of the contemporary world. It is an irresistible, great trend. Against this great trend, the international community and the members thereof do not have much choice. International financial and political institutions are in the way of weakening the sovereignty of states, actively moulding and framing law and policy making process of states. Are we perhaps going to the destination of stateless world? The author of the article examines diverse views on this issues and analyzes

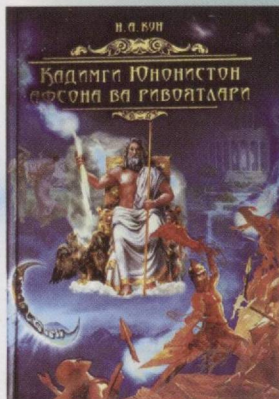
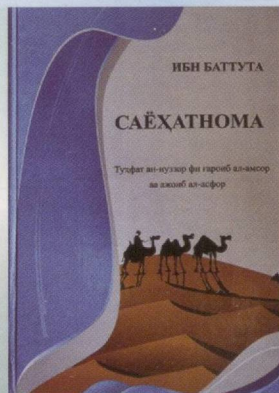
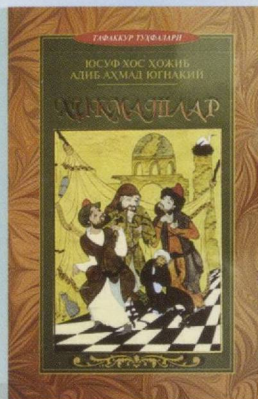
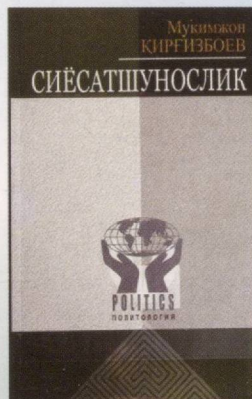
the main tends of the change in the relations between states and internationally emerging globalizing forces.

Plato. Apology of Socrates. pp. 52-61.

Many people talk about Socrates. But few people know who he was. The Apology is Plato's account of the trial of Socrates. The name of the dialogue derives from the Greek "apologia", which translates as a defense, or a speech made in defense. Socrates was a real person, although he never wrote anything, he was Plato's teacher, he really did have a trial, in which he is charged with not recognizing the gods recognized by the state, inventing new deities, and corrupting the youth of Athens, he really was put to death, Plato was present at the trial and execution. In "Apology" Socrates argues his case before the court of Athens and is sentenced to death. This is the first translation of Apology into Uzbek.

Mikhli Safarov. Sociologist of Middle Ages. pp. 78-87.

Ibn Khaldun's chief contribution lies in philosophy of history and sociology. He wrote a world history whose first volume aimed at an analysis of historical events. This volume, commonly known as Muqaddimah or 'Prolegomena', was based on Ibn Khaldun's unique approach and original contribution and became a masterpiece in literature on philosophy of history and sociology. The chief concern of this monumental work was to identify psychological, economic, environmental and social facts that contribute to the advancement of human civilization and the currents of history. In this context, he analyzed the dynamics of group relationships and showed how group-feelings, al-'Asabiyya, give rise to the ascent of a new civilization and political power. He identified an almost rhythmic repetition of rise and fall in human civilization, and analyzed factors contributing to it. His contribution to history is marked by the fact that, unlike earlier writers interpreting history largely in a political context, he emphasized environmental, sociological, psychological and economic factors governing the apparent events.

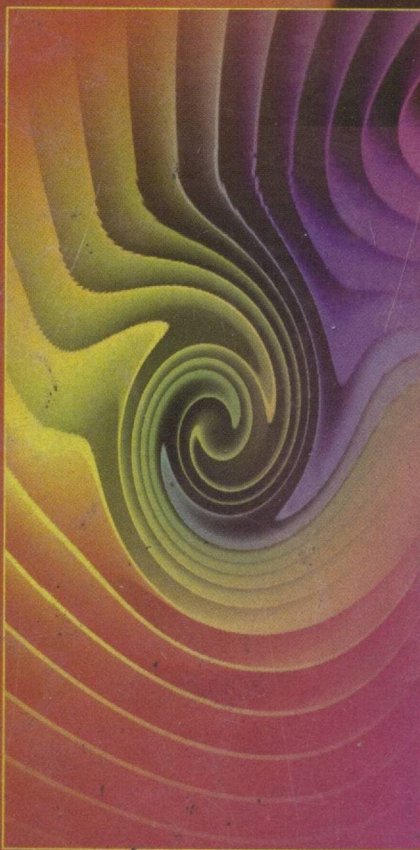

888 8078

Нашр кўрсаткичи: 869/170
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

ТАФАККУР 1/2015

ISSN 2010-6491

9 772010 649005